

OMURGASIZLAŞTIRILMIŞ TÜRKLÜK

Ş. Teoman Duralı

DERGÂH

“Kudreti geçmişindeki müktesebâtından kaynaklanıp da İslâm medeniyeti çerçevesinde serpilip yeşermiş Osmanlı Türk kimliğini taşıyan bir milletiz. Tarihî belirlenimimizi Ortaçağ Hırıstıyan ile Yeniçağ dindışı Batı Avrupa medeniyetlerinde asla bulmamış olan bir kültürüz. Doğal yolu izleyen, sağ ve sağlıklı kalır. Sonuçta, tarihî Osmanlı Türklüğünün doğal devamı olup Batı Avrupa camiasında yer almayan çağımızın Türklüğü, tekrar manevi değerlere temellenmiş bir âdil iktisat nizamı oluşturarak millî toplum (sosyal) devletini vücuda getirmek zorundadır.”

DERGÂH

ISBN: 978-9759955472

Omurgasızlaştırılmış Türklük'ün yayın hakları Dergâh Yayınları'na aittir.

Dergâh Yayınları: 442
Sertifika No: 49170
Felsefe Dizisi: 16
ISBN: 978-975-995-547-2
1. Baskı: Haziran 2010
12. Baskı: Kasım 2024

Dizi Editörü: Asım O. Erverdi

Kapak Tasarımı: Işıl Döneray
Kapak Uygulama: Ercan Patlak
Sayfa Düzeni: Ayten Balaç

Basım Yeri: Ana Basın Yayın Gıda İnş. Tic. A.Ş.
Mahmutbey Mah. Devekaldırımı Cad.
2622. Sok. No: 6/13
Bağcılar / İstanbul
Tel: [212] 446 05 99
Matbaa Sertifika No: 52729

Kapak Basım Yeri: Hanlar Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tel: [212] 324 08 82

Cilt: Güven Mücellit & Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tel: [212] 445 00 04

Şaban Teoman Duralı

OMURGASIZLAŞTIRILMIŞ TÜRKLÜK*

Çağımızın önde gelen filosofu José Ortega y Gasset'in (1883-1955), bizimle benzer bir kaderi 1898den beri paylaşan yurtdaşları İspanyolların durumunu tasvîr etmek üzre kaleme aldığı eseri "España Invertebrada"/ "Omurgasızlaştırılmış İspanya" başlığını, Türklüğün de hâlipürmelâlini seçikce dile getirdiğinden, çalışmama adı olarak, saygıdeğer filosofun hoşgörüsüne sığınarak, kullanmakta beis görmedim.

DERGÂH YAYINLARI
Mimar Sinan Mah. Selamiali Efendi Cad.
No: 13/A Üsküdar / İstanbul
Tel: [216] 391 63 91-93
www.dergah.com.tr / bilgi@dergahyayinlari.com

Bir millete, hayat iksiri ruhu ile dilinin onun elinden alınmasından, daha büyük zarar verilemez.

Immanuel Kant

Bu kitap, arkadaşım Sayın Namık Ayvalıoğlu'nun
azîz anısına ithâf olunmuştur.

İçindekiler

KISALTMALAR İLE İŞÂRETLER/ 9
BİRİNCİ BÖLÜM: SÖZBAŞI NİYETİNE: Hâfıza-i beşer/ 11
İKİNCİ BÖLÜM: KİMİZ?/ 17
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TÜRKLERİN DÜŞÜNCE TARİHİ ve FELSEFE-BİLİM/ 63
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: FELSEFE-BİLİME RAMAK KALMIŞKEN/ 77
BEŞİNCİ BÖLÜM: TÜRK TARİHİNİN ZENBEREĞİ/ 93
ALTINCI BÖLÜM: İZMİHLÂL/ 111
YEDİNCİ BÖLÜM: SÖZSONU Devletiebedmüddet Ülküsünün Kaybı, Ruhunu Yitirmiş Beden Demektir/ 127
EKLER/ 133
HARİTALAR/ 171
KAYNAKLAR/ 173
ADLAR İLE KAVRAMLAR/ 182
ESKİ TÜRKCEDEN (GÖKTÜRKCE-UYGURCA)
BİR TUTAM ve TEKNİK TERİMLER SÖZLÜKCE/ 187
DİZİNLER/ 195

KISALTMALAR İLE İŞÂRETLER

Alm	Almanca
Ar	Arapca
Aram	Aramca
Ç	Çince
D	Danca
F	Farsca
Fel	Felemenkce
Fr	Fransızca
Isp	Ispanyolca
İ	İtalyanca
İb	İbranca
İsv	İsveçce
L	Latince
–KL	Klasik Latince
OrL	Ortaçağ Latincesi
YenL	Yeni Latince
M	Moğolca
R	Rusca
S	Sanskritce
P	Palice
H	Hintce, Hindu
T	Türkce

–OsmT yahut KT	Osmanlı Türkcesi yahut Klasik Türkce
ET	Eski Türkce (Göktürk ile Uygur Türkceleri)
YT	Yeni Türkce
AzT	Azarbaycan Türkcesi
KazT	Kazak Türkcesi (Kazakca)
KırT	Kırgız Türkcesi (Kırgızca)
Y	Yunanca
–Rum	Rumca (Yeni Yunanca):
BizRum	Bizans Rumcası
YRum	Yeni Rumca
A.a.k:	Adı anılan kaynak
A.g.e:	Adı geçen eser
B.g.y:	Bahsi geçen yer
Bkz: :	Bakınız
ç:	Çoğul
Krz:	Karşılaştırınız
S:	Sayfa
Syflr:	Sayfalar

BİRİNCİ BÖLÜM

SÖZBAŞI NİYETİNE: HÂFIZA-İ BEŞER

"Hâfıza-i beşer nisyânla malûldür"
atasözü

(1) Yaşanan, ândır. Zamanca kısa mesâfeli bir koşudur o. Saniyelerle, zaman zaman dakkalarla ölçülebilir. Önceki geçtimi, bir sonraki başlar. Yaşamalar, ânlarca sürer. Hayat dediğimizse, yaşanmaz. O yaşanmıştır. Yaşanacaklara zihinde zemîn hazırlar. Hayat, yaşamanın tersine, gerçeklikte bulunmaz. Ya, nerededir? Hâfızada. Gerçeklik, nasıl yaşamanın ortamıysa, hâfıza–zihin hakıkatı da hayatınkidir. Yaşanmışlıklar, çabamızla hâfızaya kaydolur; zihinde işlenerek hayata astar olurlar. Şu durumda hâfıza ile zihin yok yahut dumura uğramışlarsa, hayat da oluşmaz. Bir iş görüyor; çocuğu kucaklıyor, başını okşuyorum. Yere koyuyor, ona sırtımı dönüyorum. Yaşadığım ânı hatırlıyorum. Yaşadığım ân, hayatlaşmıştır artık. Hayatı dolduran, yaşanmış âna veya ânlara ilişkin yaşantı/lar/dır. Hayatım, şu durumda yaşanmış ân ile ânların düşünülmesidir. Yaşanmış ânları sıralayıp düzenleyen, böylece düşünülmeğe elverişli kılan akıldır.

Geçmiş, demekki yaşanılmış olayların düşünme sırası ile düzenine zaman diyoruz. Sırayı şaşırırsak düzen bozulur. Düzen kısmen arızalanırsa, hatâya düşülür. Hepten bozulursa, düşünülemez. O hâlde zaman yoksa, düşünme de olmaz. Düşünme hayattır.

Yaşanan, hayat sâyesinde, demekki hâfızaya başvurularak anlaşılır, kavranıp anlamlandırılır. Karşılaşılan olaylar ile varolanlar, hâfıza–zihin yoluyla algılanırlar. Düşünüp anlama nasıl zaman çerçevesinde oluşuyorlarsa, olay ve varolanla karşılaşma ve bilâhare

bunların algılanmasındaki zorunlu etken de mekândır. Şu hâlde zaman, zihin düzeniyken, mekân da olaylar ile varolanların nizâmıdır. Zaman ile mekân, hatırlama ile düşünme, hayatın vazgeçilmez şartları olup hayat yaşatır; yânî hayatsız yaşama olmaz; yaşamasız hayatın olmayacağı gibi. Tekrarlayalım: Yaşamanın ortamı gerçeklik; hayatınkıyse, gerçekliğin yanında hakıkattır. Öyleyse şimdi bildiğimizce, evrende çift yaşar ve iki ortamlı tek varlık, insandır: O, kâh yaşar, kâh hayat sürer; ve onun hem gerçekliği hem de hakıkatı vardır. Giderek gerçekliği sağınlıkla, sımsıkıca, pürdikkatlıca (Fr&İng concentration) düşünerek seyretmek (Y theoria) yoluyla, yânî teemmül ve onun üstünde tefekkür aracılığıyla gerçekliğin bağrında bulunduğunu vargördüğü[1] hakıkatı keşfeder. Duyularımız açısından dünyamız bizlere düz gözükür. Hepimize ortak bir duyudur —*sağduyu*— bu. Kıyıya oturup engin ufukları seyre dalmış pek az sayıda birey, geminin direği uzaktan kısa gözükürken tekne sahile yaklaştıkca niye uzadığını sorgulamıştır. Hepimize ortak duyu verisi olan düz dünyayı yuvarlaklaştıran etkenlerden biri, mezkûr temâşa değilmidir? Pek az sayıda bireye nasib olmuş bahis konusu tecrübî tesbit, ancak yakın çağlarda matematik ısbât aracılığıyla hakıkat biçimine bürünebilmiştir. Yine de dünyanın düzlüğü, yaşadığım gerçekliktir. Hâlbuki hakıkat, değirmi oluşundadır. Deneysel–matematik hakıkat olması bakımından dünyanın değirmiliği *aklıselîm* gereğidir.

(2) Yaşama, zaman ile mekâna bağımlıdır. Hayat, zaman ile mekâna yaslanmakla birlikte, bunları aşar; hakıkattadır. Hakıkatsa, tabiatı icâbı, zaman ile mekân ötesidir. Hakıkatın en barîz timsâli, başta ahlâk ile matematiğe aid olanlar olmak üzre, kavramlardır.

İnsan, kavramla düşünür. O hâlde kavram, hakıkatın eşiği olup zaman ile mekân dışıdır. Gerçeklik dünyasında karşılaşılan olaylar yahut varolanlar ile hakıkat âleminden kavram arasında zaman ile mekân çerçevesinde ve aklın–mantığın kılavuzluğunda bağlantı kurup yürütme işi düşünmedir. Düşünmelerin verisi düşüncedir. Bu, kavramın gerçeklikteki karşılığı yahut daha resimli bir ifâdeyle,

[1] *Kant*'ta "anschauen".

onun nezdindeki elçisidir. Hakıkattaki kavramın sonu sınırı belli değildir. Buna karşılık, zaman ve mekânla bağlantılı düşüncenin sonunu, sınırını kestirmek mümkündür. Karşılaşılan ile kavram arasında bağlantı kurmanın düşünme yoluyla mümkün olduğundan bahsettik. Düşünme ve bundan düşünce üretme dil olayıdır. Dilsiz düşünülemez —ve tabîî ki, duygulanılamaz. Hâfızaya dilce kaydolunmuş yaşantıların, yeni karşılaşmalarda uyandırılarak işe koşulmaları da yine dille olur. O hâlde hayat, dille kâimdir. Dilse, hep hatırlamalar dizisi ve çağrışımlar silsilesidir. Hangi karşılaşmaya hâfızadaki ne çeşit unsurun karşılık oluşturabileceğini hatırlayıp düşünerek bilmek, bilinçtir. Bu yolla 'ben*im*'in boyutlarını tayîn etme yetisi, özbilinçtir. Gerek birey gerekse toplum olarak özbilince mâlik olmak hayatîdir. Özbilincin yitirilmesi, şu hâlde, ölüm olmasa bile —zirâ dirimsel faaliyetler devâm ediyordur—, mevttir —artık; varlığımın yahut varolduğumun bilincinde değilim zirâ.

(3) İnsan bireyinin iki çeşit hâfızası bulunur: Genetik kalıtımı ile toplum mirâsı: Hatırlama–çağrışım. Birincisinde annebabamız üzerinden mensûbu olduğumuz beşer türüne bağlanırız. Bahis konusu türün mirâsına bünyemizin temel kurucu unsurları 'gen'lerle konarız. Diğerine gelince; ilkin, yine annebabamız, bilâhare öbür aile–akrabâ —abla, ağabeğ, amca, hala, dayı, teyze, anneanne, dede, babaanne, büyükbaba—, köy yahut mahalle büyüklerinden gördüğümüz terbiyeyle toplumsal eğitime koşuluruz. Ardından, medeniyetleşmiş toplum mensûbuysak, okullaşma başlar. Okullaşmayla öğrenime tabî tutuluruz. Okulda bilgi çeşidinden değerleri, önemli ölçüde, yazı yoluyla ediniriz.

İmdi dirimsel–türsel kalıtım 'gen' aracılığıyla olurken, toplumsal–millî mirâs 'yazı' yolundan gerçekleşir. Şu durumda 'gen'i değiştirirseniz, beşerin türe dayalı bireysel bünyesini bozarsınız.

'Yazı'yı başkalaştırırsanız, insanın bireysel ve/ya toplumsal varlığını dumura uğratırsınız.

Tarihî–millî yazının iptâli, toplumu oluşturan bireylerin maşerî (collectif) bunaması demektir. Bunamış birey ve/ya toplum, mevttir.

Kişiyi bunattınız, cinâyet; toplumun yahut milletin bunatılmasıysa, kültürel–toplumsal soykırım. Türk milletinin encâmını varın, sizler, hesaplayıp kararlaştırın.

(4) Bu çalışmamızın ana gövdesini teşkîl eden iki bölümden birincisini —"*Omurgasızlaştırılmış Türklük*"— "*Sorun Nedir*?", ikincisiniyse —"*Felsefe-bilime Ramak Kalmışken*"— "*Felsefe-bilim Nedir*?" başlıklı kitaplarımızdan —ikisi de *Dergâh* yayımevince basılmıştır— ıktibâs ettik. Mezkûr bölümlere birkaç tâne daha eklenerek çalışmamız, Sayın Cengiz Aydoğdu beğefendinin teşvikiyle, vucut bulmuştur. Kendisine ve —öncekileri olduğu üzre— bu çalışmamızı da özenle basmak lutfunda bulunmuş *Dergâh* yayımevi mensûplarına burada teşekkürü borç biliyoruz.

ŞABAN TEOMAN DURALI
Kırklareli, Ocak, 2010

İKİNCİ BÖLÜM

KİMİZ?

1– NERELERDEN NERELERE?!

"Dörtnala gelip uzak Asyadan
Akdenize bir kısrak başı gibi uzanan bu memleket bizim.
Bilekler kan içinde, dişler kenetli, ayaklar çıplak
ve ipek bir halıya benzeyen toprak,
bu cehennem, bu cennet bizim.
Kapansın el kapıları, bir daha açılmasın,
yok edin insanın insana kulluğunu,
bu dâvet bizim.
Yaşamak bir ağaç gibi tek ve hür
ve bir orman gibi kardeşcesine,
bu hasret bizim"
Nâzım Hikmet: (1902 – 1963) "Dâvet".

Misâfir öğretim üyesi olarak *Kuala Lumpur*da bulunduğum sıralarda, "*Darwin* ve sonrasında *Evrim*" başlıklı konuşma yapmak üzre, beni, 1993 mayısında, *Malezya*nın kuzey batısında *Pinang* adasındaki *Bilim Üniversitesi*ne dâvet etmişlerdi. Bir saat kadar sürmüş olan konuşmamın ardından sorulara geçildi. Bu sırada yaşı yetmiş beş yahut seksen olabilecek, başında, lâcivert oluşuyla festen ayrılan, Malayların millî serpuşu *songkok*unun altından göze çarpan kos helvası misâli ak saçlı bir zât, sormak için izin istedi. Bağımsızlık öncesi 'mürekkep yalamış' Malaylarda rastgelinebilecek akıcı ve düzgün usluplu İngilizcesiyle, "ben" dedi, "biyolojiyle, öyleki doğa bilimleriyle ilgili değilim. Edebiyat hocalığından emekliyim.

Türkiyeden bir bilgin'in geldiğini haber alınca yetmiş küsur yıldır beklediğim fırsatı yakaladığımı düşündüm. Sabırla evrime ilişkin konuşmanızın bitmesini bekledim. Şimdi, konunuzla hiç ilgisi ilişiği bulunmayan soruma geçebilirim. 'Bu, konum değil, bundan hiç anlamam' dahî diyebilirsiniz.

"Küçük çocuktum. Harbıumumî henüz sona ermişti. Boyunduruk altında yaşayan bu uzak diyârlardaki biz Müslümanların tek umut kapısı, Hilâfet merkezi Osmanlı Devleti tükenmişti. Ortalık boz bulutlarla kararmış olduğu o günlerde, bizim buralardan ırakmı ırak illerden birinde, Anadoluda, güneşin yeniden doğduğu haberiyle uyanıverdik bir sabah. Bildiğiniz üzre, o zamanlar haberleşme araçları bugünkülerle kıyâs dahî kabul etmeyecek raddede zayıf ve azdı. Dışımızda olup bitenlerle ilgili tek haber alma imkânımız o zamanlar *Singapur*da basılan "The *Straits Times*" idi. Büyüklerimiz biraraya gelip o günün gazetesini mütâlea ederek uzak Anadoluda cereyân eden harbin safhalarını olabildiğince izlerlerdi. Yine hâfızam beni yanıltmıyorsa, o sıralarda, Halîfe hazretlerini kurtarmak ve İslâm ordusuna destek vermek amacıyla karınca kararınca iâne toplanıp bizim buradaki Müslüman Hintli tâcirlerle Hindistan ile Türkistan üzerinden Anadoluya gizlice gönderildiğini hatırlar gibiyim. En azından böyle bir rivâyet ortalıkta dönüp dolaşırdı. Anadoluda savaşan Müslüman Türk ordusunun muzaffer çıkması temennisi, dualarımız ile cuma hutbelerinin eksenini oluşturmaktaydı. Sonra bir gün Müslüman Türk ordusunun istilâcıyı denize döktüğü haberi geldi. Yüzyılların istilâcısı, sömürücüsü, sömürgecisi, zorbası, demekki yenilebiliyordu. Şimdi orası kurtuldu, eh sıra bundan böyle bizlere de gelebilirdi.

"Müslümanlarda erkeklerin uluorta şıkır şıkır oynaması âdetten değildir. Fakat bir ân için her şey unutuldu. Herkes sanki serhoştu. Şehrin sokaklarında Çinlilerin hayret dolu bakışları arasında anneler, babalar, dedeler, dayılar, amcalar, koca koca adamlar, erkekkardeşlerimiz, ahbâp, arkadaş, genç yaşlı, kadın erkek... herkes oynuyordu... sevinçten ne yapıp edeceğimizi şaşırmıştık...

"Peki, sonra ne oldu? İslâmın koruyucusu kollayıcısı, öncüsü, önderi, Halîfeliğin merkezi Türklük, muzaffer kumandanı başta ol-

mak üzre, bizlere, yânî Müslüman âleme niye sırtını döndü? Ne yapmıştık, ne suç işlemiştik ki, yetimliğe mahkûm olalım. Evet, sizden bu sorularıma karşılık bekliyorum; yetmiş küsur yıldır beklediğim cevaplar. Bu beklentimde büyük sayıda Müslümanın ruh hâletine de tercüman olduğumu sanıyorum."

Yukarıdakine benzer başka birçok olayı zikretmek kâbildir: Orta Afganistanın Bamiyan yaylasında 1971 ağustosunda karşılaştığım ak sakallı Türkmen kocası, Istanbuldan olduğumu öğrenince, feri sönmeğe yüz tutmuş gözleri parlayıvererek "*Dârüssaadet*te Halîfe hazretleri âfiyettedirler inşaAllah" deyivermesinden tutunuz da Asyanın en güney ucundaki *Singapur*da Ondokuzuncu yüzyılın sonları ile Yirmincinin başlarında oraya uğramış Osmanlı Türk savaş gemisinin efsâneleşmiş ziyâretinin hikâye edilişine, Sumatranın kuzeyindeki *Açe*nin başşehri *Bandeaçe* merkez camiinde okunan mevlitte Osmanlı Türkünün her yıl tekrar anılmasına varana dek örnekleri genişletip çoğaltmak mümkün.

2– KİMLİK, GEÇMİŞTE İNŞÂA OLUNAN BİR BİNÂDIR

Tarihte özel yer tutmuş olanlar ile olmayanlar olmak üzre, milletler de, tek tek kişiler gibi, kabaca iki ana kümeye ayırılabilirler. Tarihe baktığımızda, kimi milletlerin özel bir görevle yükümlendirilmiş olduğu izlenimi kafamızda uyanabilir. Gerçi her millet —Arnavutların, şehirlileşmiş hemcinsleri Yunanlıların olduğunu; Zencîlerin de, Yunan medeniyetinin bânisi olduklarını vehmetmeleri gibi— kendikendine az yahut çok gelin güvey olur. Bu son derece duygusal ve öznel millî tavır alış, yine de, tarihle ilgili bir görünümün ortaya çıkarılamayacağı anlamına gelmez.

Tarih sahnesinde uzun zaman zarfında devletleşmiş bir toplumun, siyâsette, iktisâtta, hukukta, zanaat yahut fende, sanatta, örf ile âdetlerde göstermiş olduğu becerilere (Fr performances) göre değerlendirilmesi sonucunda, olağanmı yoksa olağanüstü zümreyemi dâhil edileceği, hükme bağlanabilir. Ayrıca, becerilenin de hep aynı cinsten olması beklenmemelidir. Meselâ, *Sümer*lilerin kayda değer becerisi, tarihi başlatan devrimi yaratacak yazıyı icâd etmek olmuştur. Bunun yanında, ilk devlet kurucu kültür olma şânını da taşırlar.

Asurlular ile İlkçağ İranlılarına (Persler) gelince; kan bağını dile getirir boy (aşîret) esâslı toplum yapısının daha geniş çaplı türevi olan kavimden ülkü teşkilâtına geçmişlerdir. Doğrudan maddî karşılıkları bulunmamakla birlikte, kendilerine inandığımız, dayan-

dığımız değerlere ülkü diyoruz. Aile, akrabâ gibi kan bağına dayalı dirimsel etkenler, maddîdirler.

Devletleşme aşamasına ulaşabilmiş toplumlardan pek azı, dirim unsurlarından tümüyle uzaklaşmak becerisini gösterebilmiştir. Bu unsurları hiçbir vakit inkâr etmemiş olmakla birlikte, meselâ Çin, kavim mülâhazasının yanında, tamamıyla manevî telâkkıları da esâs almıştır. Kavmî aslını esâsını asla gözden kaçırmamasına rağmen, hudutlarına dayanmış ister maddî, ister fikrî olsun yabancı değerleri de kesinlikle elinin tersiyle itip reddetmemiştir. Ancak, alınan ecnebî unsurlar, öylesine sindirilerek içleştirilmişlerdir ki zamanla asıllarını çağrıştırmayacak hâle gelmişlerdir. Bunun da en belirgin örnekleri arasında Burkancılığı (Budhacılık) sayabiliriz. Adı geçen bâtınî meşrebin yahut dinin ve bundan doğmuş bulunan dünyagörüşünün beşiği Hindistan olmasına rağmen, Çin Burkancılığı farklı bir biçime dönüşmüştür. Çinin yerli düşünce gelenekleriyle karşılaşıp karışan Burkancılık, M.S. Altıncı yüzyılda Çan —Japoncada Zen— Burkancılığı adıyla yeni bir veche kazanmıştır.[2]

İlkçağın öteki iki ana medeniyet muhiti, İran ile Roma ve onun devâmı olarak algılanan Bizans gibi, Çin, M.Ö.ki yıllardan yaklaşık M.S. 1700lere değin kuzeyinde genellikle konar-göçer tarzda yaşayan boylara câzibe merkezi olmuştur. Bu cümleden olmak üzre, bahsi geçen boylardan Hunların (Ç Hsiungnu), Türklerin (Ç T'ukiu),[3] Moğolların, Mançular ile daha birçok başkalarının defalarca uzun yahut kısa süreli, kısmî yahut umumî istilâsına uğramış, her keresinde de onları bağrında eritip Çinlileştirmiştir.

M.Ö. İkinci binin başlarından beri yerleşik hayata intikâl eden, tarımlaşan, tedricen şehirleşip devletleşen, sanatta, zanaat ile bilgelikte medeniyet tarihinde başı çekmiş olan Çin milleti, hâlâ aynı coğrafyada yaşayan en uzun ömürlü devlet olmak rekorunu elinde tutmaktadır.

Çin, yazısı çizisi, sanatı, zanaatı, devlet idâresi itikâtlarıyla çevresini etkileyerek Japon, Kore, Vietnam, Laos, Kamboç, Tibet, Eski

[2] Bkz: Werner *Eichhorn*: "*Cultuurgeschiedenis* van *China*", 184. s.

[3] Bkz: EK 1e.

Türk, Moğol toplumlarının kimisinde üstün medeniyet ortamlarının oluşmasına önayak olmuştur.

Asyada ikinci bir medeniyet yıldızı Hinttir. Çinden farklı olarak Hint, mütecânis bir kavimlilik manzarası arzetmez. Başlıca iki ırk topluluğu M.Ö. Birinci binin başlarından beri Hintte karşı karşıya gelmiştir: Kuzey batıdan Hint yarımadasına vâsıl olmuş ak tenli Arîler ile buraya daha önce yerleşmiş koyu tenli Dravitler. Bu iki ana unsura çağlar boyu hep yeni oymaklar, boylar ile uruklar katılagelmiş, Hint dünyası da, bir kavimler, inançlar, diller, örf ile âdetler halîtasına dönüşmüştür.

Çin gibi, Hint de, çevresine ışık saçmış bir medeniyet yıldızıdır. Ondan etkilenerek biçimlenmiş kültürler, Burma, T(h)ai, Nepal, Bhutan, Seylan, İslâmöncesi Malaydır. Yine medeniyet kudreti bakımından ezelî rakîbi Çinden farklı olarak, Hint, İlkçağdan —M.Ö. Sekizinci ile Yedinci yüzyıllardan— beri, bir tarafta Akdeniz–Ege dünyasına, öte yanda da Doğu medeniyetleri câmiasının diğer yıldız medeniyeti olan Çine dek uzanan bir etki alanı yaratmıştır. Hintte ortaya çıkan özellikle Burkancılık, M.S. 60 yahut 70lerden itibâren Çine yerleşip git gide yaygınlaşmıştır.

Hint, evvelemirde din akımları ve bunlardan neşet edip yüksek soyutluk ile tümellik derecelerine erişmiş düşünce gelenekleriyle etkili olmuştur. Bundan dolayı da o, öncelikle dinî–bâtınî renklerin hâkim gözüktüğü bir medeniyet olma vasfını kazanmıştır.

Doğu medeniyetleri câmiasının üçüncü yıldız medeniyeti, İslâmöncesi İrandır. Onda, daha önce gördüğümüz iki yıldız medeniyetin birtakım belirgin özellikleriyle karşılaşıyoruz: Çinin devlet düşüncesinde odaklaşan, Hindin ise dinî–bâtınî hayatı vurgulayan özelliklere İran medeniyetinde belli ölçülerde rastlıyoruz. Yalnız, Persler, Çinin kavim esâslı devlet anlayışından ziyâde, Batı medeniyetleri câmiasından sayılan Babil ile Asurdan etkilenerek geliştirdikleri kavimaşkın (Fr transéthnique) olanın ülküsünü benimsemiş oldukları görülüyor. Böylelikle Babilliler ile Asurlulardan sonra, zaman sırası itibâriyle, geniş bir kavim, dil ile din yelpâzesini kucaklayan ilk imparatorluk devletini gerçekleştirenlerden biri de, Perslerdir.

Persler, M.Ö. 546da diger bir İranlı kavim olan Medlerden I. *Kiros*'un[4] (590 – 529) önderliğinde bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Kurulan bu ilk Pers devleti adını *Akhamenit* sülâlesinden almıştır: M.Ö. Altıncı yüzyılda Akhamenit devletinin sınırlarının bir ucu, doğuda İndüs ırmağına, ötekisi de, batıda Adalar denizi ile Kuzey Afrika çöllerine uzanmaktaydı. Güneyde Umman denizinden kuzeyde güney Rusya düzlüklerine dayanan bu imparatorluğun temel inancı, adâleti, iyilik ile dürüstlüğü telkîn eden Zerdüşt diniydi. Adı geçen geniş ülkede gelişmiş bir ulaşım ile haberleşme ağı kurulmuştu. Yirmi kilometrede bir ateş kuleleri, duraklar —Eski Türkcede[5] bunlara kaçığ[6] denirdi— bulunur; bunların her birinde de at değiştirerek bir ulak, günde —tan vaktinden geceyarısına değin— yaklaşık dört yüz km yol alabiliyordu. Sözünü ettiğimiz ulaşım ile haberleşme ağının temel unsurları demek olan atı da onu binek olarak kullanmak sûretiyle uzun mesâfeleri nisbeten kısa sürede aşmak sanatını da İran, kuzey doğusundaki Orta Asyalı komşularından 'idhâl' etmiştir.

[4] Bkz: EK 2ye.

[5] *Eski Türkce*yle *Göktürkce* ile *Uygur Türkcesi* kastolunmaktadır. *Osmanlı Türkcesi*yse, *Klasik Türkce*dir.

[6] Bkz: Annemarie von *Gabain*: "*Eski Türkcenin Grameri*", 276. s.; ayrıca bkz: Ahmet *Caferoğlu*: "*Eski Uygur Sözlüğü*", 160. s.

3– YOLUN, SİS PERDESİ GERİSİNDE KALMIŞ BAŞLANGICI

(1) Peki, kimdi, bu kuzey doğudaki komşular? Türkcenin atası bir dili konuşan ve İlkçağ Çin belgelerinde *Hsiung-nu*[7] yahut *Hiung-nu* adıyla anılan bir halk. Ondokuzuncunun sonları ile Yirminci yüzyıl başlarında Alman, Rus, Macar, Finli, Danimarkalı, Fransız ile İngiliz Türkiyât araştırmalarında Protohun, yânî Önhun ile Hun şeklinde de zikrolunan *Hsiung-nu* kavmi ile onun devâmı olan Türkler, bir varsayıma göre, buzlu orta kuzey Sibiryanın bâkir çam ormanlarından çıkıp uçsuz bucaksız Moğolistan ovalarını, Gobi çölü ile Tanrı dağlarını aşarak tarihte Türkistan diye anılan kısmen bozkır, kısmense çöllük genişmi geniş düzlüklere yerleşmişlerdir. Adı anılan geniş düzlüklere Türklerin varışından önce, Hazarın kuzey batısından M.Ö. İkinci binde intikâl etmiş Hint–İran boylarından ve Akhamenit devletinin kuruluşuna değin haklarında fazla bir şey bilmediğimiz İranlılar hâkim olmuşlardır.[8]

Kuzeyin sık çam ormanları *Tayga*nın, Kutup dâiresinin ağaçsız toprakları *Tundra*ya yakın kesimlerinde toplayıcı-avcı düzeninde yaşayan Kadîm Türkler, baskın bir ihtimâlle, soğuyup kuraklaşan iklîm şartları yüzünden, yemlenmek amacıyla güneye yönelen ren

[7] EK 3e bkz.

[8] Bkz: Richard N. *Frye*: "*Pre–Islamic* and *Early Islamic Cultures* in *Central Asia*", 38. s.

geyiği sürülerinin peşinde, Milâdî yıllara yakın dönemlerde orman kuşağının, daha özgülcesi, Balkaş gölünün güneyinde kalan bozkırlara intikâl etmişlerdir. Yeni yaşama ortamlarındaysa, geçim ile yaşama tarzlarını kökten değiştirmişlerdir. Toplayıcılığı terketmişlerdir. Buna karşılık, avcılığı sürdürüp çobanlık ile hayvancılığa başlamışlardır. Bu meyânda ren geyiğini, ama daha da önemlisi, insanlık tarihinde dönüm noktası olarak dahî anılabilecek bir olay, atı ehlîleştirmişlerdir. Göç yolları üstünde karşılaştıkları bir kısım Hint–Avrupalı boyları cezbettikleri; onlara dilleri ile kültürlerini benimsettikleri; kimisiyle de karıştıkları öne sürülmüştür.[9]

Türklerin neşet ettiği özyurtları ve azamî yayılma sahaları (mâvîlikler: Özyurtları, Doğu Göktürkler; eflâtun: Batı Göktürkler)

Çin kaynaklarında Türkce adındaki bir dilin bahsi ilk defa M.Ö. 1766da geçer. Bu, Şia (Xia) hânedânı devrinde rastgelinmiş, Çince *Tujue* (突厥 túJué), Orta Asya dillerinde *Turuk* —yahut *Türük* de

[9] Bkz: Türklerin Sibirya ormanlarındaki, daha özgül bir ifâdeyle, Yukarı Yenisey çığırındaki, Karasuk dönemi şeklinde de adlandırılan, geçmişleri, M.Ö. 1200lere değin gerisin geriye götürülmektedir –bkz: Jean-Paul *Roux*: "*Histoire* des *Turcs*", 39. s.

olabilir— sanını taşıyan bir halkın dilidir. *Türük/Turuk*, o kavmin gerçek adı olmayıp şanlı, şerefli, asîl anlamlarına gelen bir sandır, ünvândır. Bir ihtimâl *Hsiung-nu*lar, kendilerini bu sanla nitelemekteydiler. Zamanla, özellikle de M.S. 300lerin başından itibâren Çinliler, onları *Hsiungnu*; bir bölük başka komşularıysa, Turuk/Türük diye anar olmuşlardır. Nitekim o kadîm komşularından günümüzde hayatta kalıp da batıya intikâl etmek sûretiyle orta doğu Avrupa düzlüklerine yerleşmiş Macarların dilinde *Turuk/Türük*, *Töröke* dönüşerek 'Türk' anlamına gelmiştir.[10]

M.Ö. Dördüncü yüzyıldan itibâren bahsi iyiden iyiye geçmeğe başlayan *Hsiung-nu*ları (Hunları) devlet çatısı altında, bugün bildiğimizce, ilk birleştiren, *Täŋri*nin, yahut daha yaygın kullanılışıyla Tengrinin, (Göktanrının) yeryüzündeki gölgesi ve temsilcisi olarak kabul edilen ve Çince yazılışıyla, *T'ou-man* (Teoman: M.Ö.? – 209) Han olan hükümdârdır.[11] O dönemde tarihî Çin coğrafyasının kuzey doğusunda oturan ve sanları *Turuk* olan bu *Hsiung-nu/Hun*lar, tedricen batıya, güney ile kuzeye yayılmışlardır. *Hun*ların adetâ merkezî unsuru olarak kabul olunan *T'ukiu*ların, yânî Türklerin tarihî serüvenleri, *Han* devrinde tutulmuş kayıtlar uyarınca, *T'ou-man* (Teoman) tarafından *Hsiung-nu/Hun* devletinin kurulduğu M.Ö. 206ya değin gerisin geriye izlenebilmektedir. *Hsiung-nu* devletinin ömrü M.S. Sekizinci yüzyıla değin sürmüştür. Ne var ki Hun devleti git gide çaptan düşerken onun yerini en önemli parçası yahut mensûbu olan ve ilk defa M.Ö. 1766da *Tujue* diye anılan, ileriki yüzyıllardaysa *T'u-kiu* biçiminde bilinecek Göktürkler alır. Onların, bugün bildiğimizce, tarihteki ilk devleti M.S. 501de *Oğuz Han Destanı*nda anılan *Oğuz* Han tarafından kurulduğu tahmîn edilmektedir. *Oğuz* Han, diğer kaynaklarda *Açina* yahut *Asena* olarak geçmektedir. *Oğuz* Hanın, *Mete* Bagatır Handan (Ç *Mao-tun*: 234 – 174) başkası olmadığını öne süren tarihciler olduğu gibi, *Bumin* Han

[10] Bkz: "*Alttürkische Sprache*", "Wikipedia".

[11] Bkz: Peter B.*Golden*: "An *Introduction* to the *History* of the *Turkic Peoples*", 59. s.; ayrıca bkz: JeanPaul *Roux*: A.g.e, 40. s.; ayrıca bkz: EK 4e; "Tengri han", "Tanrı hükümdar"; "Türük Tengrisi" de, "Türkün Tanrısı" demek –bkz: René *Giraud*: "*L'Empire des Turcs Célestes*", 102. s.

olduğunu öne sürenler de var.

Metinler, L. N. *Gumiliyof*'un (1912 – 1992) bildirdiğine göre, bütün Türk halklarını değil, sâdece yöneticilerin de aralarında bulunduğu üst seviyedeki zümreyi kaydetmektedir. Kadîm Türklerin teşekkülünden bahseden bu metinlerde kesinlikle efsânelere rastlanmaz. Görünüşe göre *Açina*, şu yahut bu şekilde Siyenpiler arasında ve Hun beğliklerinde uzun süre varlık göstermemiş savaşcılardan müteşekkil ufak bir öbeğin önderiydi. Üçüncü ile Beşinci yüzyıllar arasında kalan karışık devirlerde devlet denmesi mümkün gözükmeyen bu çeşit küçük öbekler bir süre varlık göstermiş, sonra da iz bırakmadan kaybolup gitmişlerdir.

(2) *T'u-kiu*lar, yânî Türkler (Göktürkler), M.S. 400e doğru, Çinin Şansi eyâletinin batısında yaşıyorlardı. Başlarında da, Hun olan *Teoman* ile *Mete* hanların *Tuku* sülâlesinden gelen *Açina* han soyuna mensûp hükümdârlar bulunmaktaydı. Tang hânedânından Çin imparatoru Büyük *Taizong* (597 – 649), Türk budunundan *Tsiu-kiu-şi* uruğunu kırıma uğratmıştır. *Tsiu-kiu-şi* uruğunun yalnızca *Açina* (*Aşına* yahut *Asena*) kolu, *Bilge Şad*'ın (683 – 734) önderliğinde 439da *Şansi*nin 2300 km batısındaki Altay dağlarındaki Ergenekon vâdisine sığınarak kendini katliâmdan kurtarabilmiştir.

Adı anılan soydan da *Tüsükü* hânedânı ortaya çıkmıştır. *Tüsükü*, 'Türkler' demek olabilir.[12]

Belgelerin güvenilir kılavuzluğunda, bugün bildiğimizce, Türkler, Hunların 468de yıkılışlarından sonra, 500lerin ilk yarısında tarih sahnesine çıkmışlardır. Türklerin oluşma dönemlerine dönerek bellibaşlı birkaç önemli vakaya kısaca bakarak bu bildirdiğimiz hususu yakalamağa çalışalım.

535te *Ergenekon*dan çıkan Türkler, Altayların doğu eteklerine varıp *Avar*ların hâkimiyeti altında yaşamağa koyulmuşlardır. Avarlara gelince; onlar da, 552de *T'u-kiu*lar, yânî Türkler ile *Tabgaç*ların baskıları karşısında gerilemiş, sonuçta yurtlarından sürül-

[12] Bkz: Yılmaz *Öztuna*: "*Devletler* ve *Hânedanlar*", 139.&178. syflr, ayrıca bkz: René *Grousset*: "*The Rise and Splendour of the Chinese Emire*", 121. s.

müşlerdir. Yerleriniyse, kendileri gibi, Hunlardan (Hsiungnu) gelen Türkler (T'u-kiu) ile *Uygur*ların atası olan *Töleç*lere bırakmışlardır. Sonunda Avar tahakkümünden kurtulan Türkler, 552de de Cücen (Ju Jan) hükümdârı *Analman*'ı da kesin yenilgiye uğratınca *Bumin* Han (Ç *T'u-men*; saltanat: 534 – 552) önderliğinde bağımsız devlet kurmak fırsatını yakalayabilmişlerdir. Babası *Bilge Şad* olan *Yavu* Yabgu'nun oğlu *Bumin* Han, Türklerin atası olarak kabul olunan Eski Hunların merkezi *Ötüken*i kendine pâyıtaht ilân etmiştir. 535te han ünvânıyla Doğu Göktürklerin başı olmuş, kardeşi *İstemi* Hanla birlikte Cücenlerin yanısıra Avarları 552de yenip de Göktürklerin bağımsızlığını temîn ettikten hemen sonra 'Uluğyabgu' olmuştur.[13]

Bumin Hanın ardından oğlu *Kara Issıg* Han (ve onun ölümüyle *Bumin* Hanın inisi (küçük erkekkardeşi) *Mugan* yahut *Muhan* Han (? – 572) tahta çıkmışlardır. *Muhan* Hanın öteki inisi *İstemi* Han (ö: 576; saltanat: 552 – 576), Türklerin genişleme ile yayılma yönünü doğudan batıya çevirmiştir. Bu noktadan itibâren önceki siyâsî sâiklere bu kere, bir de, iktisâdî menfaat âmili eklenmiştir. Zirâ Türklerin ilk yaşadıkları mekânın[14] batısına düşen çok geniş bir saha[15] İlkçağın sonlarından itibâren iktisâdî etkinlikler bâbında yeryüzünün en önemli yörelerinden biri olmuştur. Şu bahsedilen yörenin can damarıysa, meşhûr *İpek yolu*dur. Türkleri anayurtlarından koparıp da ülkelerinin batısına cezbeden temel etken İpek yolunu ele geçirme ve onun getirilerinden pay kapma iştiyâkıdır. Asyanın kuzey doğusundan ortaları ile batısına intikâl eden Türklerin saldırı hedefleri ile etkilendikleri medeniyetler de, böylece, Çinden İrana kaymıştır.

İranı devredışı bırakarak, Türkler, Çin ile ilkin Doğu Roma, ardından da Bizans arasındaki ticâretin aracısı olmağı amaçlamışlardır.[16] Sözünü ettiğimiz olağan, gelişigüzel bir ticâret olmayıp Avrasya medeniyet ekseninin iki aşırı ucu arasındaki mal, tavır, hüner, zanaat, fikir ile zihniyet değiştokuşudur. Türkler, İran medeniyeti-

[13] Bkz: Yılmaz *Öztuna*: A.g.e.,139. s.

[14] Gobinin kuzeyi ile kuzey doğusu.

[15] Çinin orta kesimlerinden Bizansın doğu bölgelerine dek.

[16] Bkz: Lev Nikolayeviç *Gumiliyof*: "*Eski Türkler*", 69. – 82. & 130. – 243. syflr.

nin Seyhun ile Ceyhun öteleri (Ar Mâverâünnehir; L Transoxiana) merkezî ülkesi *Soğdeli*ni (Sogdiana) zapdedip burayı yurd edinmişlerdir: Türkistan.

Bahse konu olan, Türklerin 'nevişahıslarına münhasır' bir tavırdır. Ele geçirdikleri toprakları onlar, anayurtlarına eklenmiş tâlî/ikincil bir ülke olarak görmemişlerdir. O yöreye yerleşip orasını yeni anayurtları diye kabul etmişlerdir; o kadar ki, geldikleri diyârı, yânî önceki, aslî anayurtlarını maşerî hâfızalarından çoğu kez silmişlerdir. Böylelikle uzun geçmişleri süresince defalarca yurt değiştirmişlerdir. Bunun sonucunda da tarih boyunca farklı coğrafyalarda birçok yeni *Türkeli* yahut *Türkili* ortaya çıkmıştır. Her yeni Türkelinde Türk milleti, öncekinden farklı bir kültür belirlenimine tabî olmuştur. Ne var ki kimi temel özelliklerini, köklü değişmelere rağmen, her nasılsa, muhâfaza etmişlerdir. Bu değişmez özelliklerin dördü, dil, devlet şeklinde teşkilâtlanabilme, ordu yürütme yetisi[17] ile soy sop saplantısından berî olmadır.

(3) Tarihin köklü milliyetleri öteden beri yerleşik bulundukları yurtlarıyla bir solukta anılır olmuşlardır. Bahse konu olanların en tanınmış örneklerini Çinliler, Hintliler, İranlılar, Yunanlılar/Rumlar, Araplar, Moğollar ve bilâhare Ruslar, İtalyanlar, Fransızlar, Almanlar ile İngilizler oluşturmuşlardır. Israilliler de, 'kadîm vatanlı' bir milliyeti teşkîl etmekle birlikte, ilkin Babilliler (M.Ö. 600 – 536 arasında), sonra da Romalılar (M.S. 77de) olmak üzre, ecnebîler tarafından yurtlarından sürülmüşlerdir. Yeryüzünün hani neredeyse dörtbir köşe bucağına dağılmışlardır. Fakat gittikleri her yere dinî–millî–vatanî belirlenimleri ile özelliklerini berâberlerinde taşımışlardır.[18]

Israillilerin tersine, yurtlarından sürülmemiş olmakla birlik-

[17] Ar sevk elceyş; Y hē stratēkikē; L scientia rei militaris; Alm Feldherrnkunst, Kriegsführung.

[18] Yeryüzünün neresine yerleşmiş olurlarsa olsunlar, Israilli toplulukların mensûpları, kendi aralarında, yüzyıllar boyunca, "gelecek yıl Kudüste buluşalım/buluşacağız" andını içerek aslî anayurtlarını anmış ve ona bağlılıklarını çarpıcı biçimde teyîd etmişlerdir.

te, onlara benzer biçimde İngilizler de yeryüzünün dörtbir yanına yerleşmişlerdir. Bundan dolayı da İngilize vatanı ile devleti "güneşin batmadığı imparatorluk" şeklinde gözükmüştür. İktisâdî ve buna bağlı siyâsî saiklerle İngilizlerin bir kısmı anayurttan ayrılarak açık denizlere yelken açmış, meskûn olan yahut olmayan yeni diyârları kendilerine yurt kılmışlardır. İngiltere anayurdunu maşerî hâfızalarından silmeksizin 'yeni İngiltere'ler ile İngiliz sömürgeleri inşâa etmişlerdir.

(4) Türklerin tarihî seyri az önce zikrolunmuş bilindik örneklerden hiçbirine uymamaktadır. Bu yüzden de gerek klasik İslâm gerekse Yeniçağ Avrupa tarih ile kültür filosofları tarafından ya anlaşılmamışlar ya da yanlış algılanıp hor görülmüşlerdir. Birkaç yüzyıl aralarla kültür belirlenimlerini kökten değiştirmeleri Türkleri özgün düşünce düzen şebekelerini inşâa etmekten alıkoymuştur. Milâdî altıyüzlere değin temelde Çin medeniyetinin kimi renklerini taşıyan konar-göçer-avcı-çoban-hayvancılık ile maden işlemeciliği ve ordu ile devlet teşkilâtlanmacılığını yansıtır bir kültür belirleniminde yaşamışlardır. Bu salt Asyalı renklerin bir kısmını Altıyüzlerin ikinci yarısından itibâren yitirir olmuşlardır. Hintten, özellikle de İrandan esen Arî 'yel'lerin etkisinde kalmışlardır. Tibet aracılığıyla Hintten Burkancılığı; İrandan ise *Zerdüşt*'ün (yaklaşık M.Ö. 1200) dini Mazdacılığı (Türkcede Mecusîlik yahut Zerdüştîlik de denir), özellikle de *Mani*'nin (M.S. 216 – 277) kurduğu Manicilik (Fr Manichéisme) ile Hırıstıyanlığın bir kolu olup da Istanbul piskoposu *Nestorios*'a (381 – 451) izâfeten Nasturîliği almışlardır. Bu sayılanlardan Maniciliğe büyük rağbet gösterip onu Çine dek yaymağa, öyleki imparatora benimsetmeğe çaba harcamışlardır.

(5) Yedinci yüzyılda yeryüzünün kalburüstü klasik dört medeniyetinden, yânî Çinden, Hintten, İran ile Hırıstıyan Bizanstan çıkan yolların kesiştiği kavşak noktası Türkistan olmuştur. Saydığımız bütün bu medeniyetlerden neşet etmiş unsurları Türkler, kendi Göktanrıcı, konar-göçer-avcı ve çobanlık-hayvancılık, maden işlemeciliği, ordu ile devlet teşkilâtlanmacılığı kültür değerleriyle mezcetmişler-

dir. Böylesine olağanüstü gayrımütecânis, giderek karmakarışık bir kültür *tableau*sunu hayâl etmek bile zordur.

Türklerin yüzlerce yıl yaşayıp içinden çıktıkları şartlar, özge toplumlarda da onlarınkine benzer özelliklere zemîn hazırlamıştır. Bahsi geçen özelliklerin başında dinî-uhrevî itikâdın kavmîmahallî kalıp ahlâkî cephesinin sönüklüğü ile zayıflığıdır. Burkancılık, Hinduluk, Mazdacılık, özellikle de vahiye dayalı Tektanrılı dinler çeşidinden üstün kurumlaşmış itikâtlara intisâb edinceye değin kadîm devirlerin Romalıları, –Germenleri meselâ Vikingler–, Gotlar ile Vandallar, Rusları, Çinlileri, Moğolları, Türkleri, Arapları, İbranîleri, İnkaları, Mayaları, Aztekleri, Berberîleri, Zencîleri ve bu gibileri, saydığımız inanç düzenleri ile benzerlerinin az yahut çok telkîn ettikleri evrensel hakkaniyet, insâf ile merhâmet duyuşlarından yoksun kalmışlardır.[19]

(6) Altıncı yüzyılda Türkce konuşan civâr uruklar, güçlü bir devletin çatısı altında birleşerek barışa, esenlik ile gönence ulaşmak arzu ile ihtiyâcını duymuşlardır. İşte tarihte ilk Türk devleti olmak özelliğini gösteren Göktürkler, çevrelerinde yaşayan Türkce konuşan bütün boylar ile urukları kendi siyâsî hâkimiyetlerinde toparlayıp birleştirmişlerdir. İmdi, Göktürk devleti sâyesinde tekmil Türkce konuşan boylar ile uruklara bundan böyle Türk denilir olmuştur.

Yedinci yüzyılda 'Köktürk' olan ad, bilâhare 'Göktürk' şeklini aldığı anlaşılıyor. 'Kök/gök', Türkcede 'semâ', 'semâvî', yânî 'mâvî', 'boz mâvîsi' anlamlarına gelir. 'Semâvî Türkler' anlamını taşıyan 'Göktürk'ün iddialı bir şeref lakabı olduğu âşîkârdır.[20]

*Ergenekon*a bir Hun boyu olarak sığınmış Türk budunu, yüz yıl zarfında toparlanıp bilinçlenerek Göktürk devletini kurmuştur.

[19] Sözünü ettiğimiz kadîm devirlerin yalınkat yaban gaddarlığına rahmet okutacak cinsten solukları kesen, dudak uçuklatıcı sınır tanımaz sistemli zulüm ile vahşet mekanismaları, dinin yaşama gündeminden düşürülüp yerine düşünce sisteminin ikâme olunduğu Yeniçağ Batı Avrupa ile onun devâmı Çağdaş İngiliz-Yahudî medeniyetlerinde görüyoruz.

[20] Bkz: Yılmaz *Öztuna*: A.g.e., 139. s.

Türkce konuşanları devlet çatısı altında biraraya getirmiş, Kuzey Asyayı ele geçirmiştir. *Mete*'nin eriştiği sınırlara ondan sonra ilk defa yeniden ulaşanlar, Göktürkler olmuştur. İrana girdiklerinden, Doğu Avrupaya geçtiklerinden, öyleki *İstemi* Hanın son yılında, yânî 576da Kırımı bile zapdettiklerinden dolayı, *Mete*'nin eriştiği sınırları dahî aşmışlardır.

Göktürklerin pâyıtahtı *Ötüken*, *Cengiz* Hanın (1162 – 1227) taht şehri *Karakurum*un altmış km kuzeyinde, *Orhun* ile *Selenge* (*Tamur*) ırmakları arasında *Koşa Çaydam* gölü yakınında, *Budapeşte*yle aynı enlemde olup bugünkü Moğolistanın kuzeyindedir –47° 30' enlem ile 97° 30' boylam.

(7) Göktürk şehzâdelerine tiğin yahut şad denmiştir. Hükümdârlar, Avarlar gibi, kağan ünvânını taşımışlardır. Bahsi geçen ünvân, daha Göktürklerin devrinde h'agan (→han) şeklinde telâffuz edilir olmuştur. Doğu ile Batı olmak üzre, iki kağan vardı. *Ötüken*deki kağan, Batınınkinin de âmiri ve ağasıdır.[21]

(8) Lev Nikolayeviç *Gumiliyof*'a (Лев Никола́евич Гумилёв: 1912 – 1992) bakılırsa, Altıncı ile Yedinci yüzyıllar arasında Türklerin, Asyanın en güçlü, en büyük devletini kurmalarını olabilir kılan 'ülüş' yahut 'uluş' düzenidir.

Adı anılan düzeni şöyle açıklayabiliriz: Türk devleti, uzun mızraklar ve keskin kılınçlarla kurulmuştur. Bu usulle de çok geniş sahaları Türkler, hâkimiyetleri altına alabilmişlerdir. Böylelikle 'uluş' —öyleki bunun, Osmanlıda devâmı gibi görülebilecek 'istimâlet'— düzenini, 'cihângîr devlet' kurma tasarısını gerçekleştirirken Türkün ana yöntemi biçiminde algılayabiliriz.

Uluş düzeni başlangıçta devlet kurumlarının teşkîlinde âmildir. Zamanla kapsamı genişleyerek toplum hayatının bütün köşe bucaklarını kaplar duruma gelmiştir. Böylece aile ilişkilerini düzenleyip mülkün bölünmemesini sağlamış; sonuçta geniş ailelerin belirmesi-

[21] Bkz: Yılmaz *Öztuna*: A.g.e., 139.&140. syflr.; ayrıca bkz: Louis *Hambis*: "La *Haute-Asie*", 34.– 49. syflr.

ne zemîn hazırlamıştır.

550 ile 560 arasında kalan on yıllık süre zarfında Türkler, *Sarı Deniz*den *Volga* ırmağına dek vahadan vahaya konar-göçer hâlde yaşayıp çobanlık-hayvancılıktan geçimini sağlayan boylara baş eğdirmişlerdir. Sonraki yirmi yıl boyunca da yayılmağı sürdürmüş, hâkimiyetleri altına aldıkları topluluklarla göçebe birlikleri, *ogur*lar[22] kurmuşlardır.[23] Bahse konu geniş toprakları zapdetmeleriyle iş bitmiyor. Asıl mesele, fethedilenin elde tutulmasıdır. Böylesine büyük hızla yayılırlarken, yukarıda zikrolunan gerekcelerin ışığında, Müslümanlık öncesi devirlerin Türkleri, hükmettikleri tabaalarının sevgileri ile güvenlerini kazanamamışlardır. Bir yanda kendi hizipleşmelerini önleyememeleri, öbür tarafta hükmettikleri boyların ayaklanmalarını bastıramamaları, bahsi geçen durumu yaratmış başlıca iki etkendi.[24]

(9) Az önce, Türklerin, yüzlerce yıl yaşayıp içinden çıktıkları şartların, benzer özellikler taşır özge toplumlara da zemîn hazırlamış olduklarından bahsettik. Ne var ki, başka pek çok toplumla paylaştıklarının yanında, Türklerin, kendilerine mahsûs özellikleri de olmuştur. En eski devirlerden beri Türkler, bir kere, genellikle, kandaş bireylerden oluşmuş yahut böyle bir şeye inanmış bir toplum olmamışlardır. *Asena* yahut *Açine* adlı efsânevî dişi kurttan türemiş silâh arkadaşlığına dayalı bir topluluk oluşturdukları kanısındaydılar. İşte, silâh arkadaşlığına dayalı savaşcıların topluluğuna 'orda' yahut 'ordu' denilmiştir. Bahis konusu topluluk, demir işçiliğinde ustadır. Silâhını kendi imâl eder. Yalnız, gerek demircilik gerekse silâh imâlâtı amac olmayıp araçtır. Etkinlikler, önünde sonunda, savaşma hedefine kilitlenmişlerdir. Demirciliğin yanısıra, kurutulmuş peynir ile yoğurt ve pastırma (bastırma) gibi, besinlerin hazırlanışı kadar, uzun bacaklı, uzak ve zorlu yollara yatkın yörük atlar,[25]

[22] Fr confédérations nomadiques.

[23] Bkz: Richard N. *Frye*: "*Pre-Islamic* and *Early Islamic Cultures* in *Central Asia*", 44. s.

[24] Bkz: A.L.*Gumiliyof*: A.g.e., 88.&89. syflr.

[25] Bunlar, tamamıyla Türklere mahûs olup Moğol, Arap, İngiliz gibi ırklardan farklı atlardır.

hep bahsi geçen maksada yönelik araçlardır. Savaşanlar, yaşayan erkeklerden ibâret değil. Ölmüş ataların ruhlarının dahî, vuruşmalara katıldıklarına inanılmıştır. Sefere çıkılmadığı dönemlerde bile, 'yurd'u —'ev-çadırı'nı— beklenmedik saldırılara karşı korumak maksadıyla ölmüş ataların ruhlarının nöbet tuttuklarına dair kanâat beslenmiştir. Onların bu hayatî kutsal görevlerini, eşikte ve dumanın çıkmasına yarar boşluk yahut açıklık gibi yerlerde ifâ ettikleri düşünülmüştür. İslâmöncesi kamlık dönemlerine değin gerisin geriye giden kültür arkaplanı kaybolunca bu kadîm itikâdın aslı esâsı unutulmağa yüz tutmuş; donmuş, kalıplaşmış uygulanışı ancak, çağlar boyu sürüp gitmiştir.

Nitekim göçer–konar gelenek ile göreneklere bağlı kalmış Türk boylarında —bidâyette nöbet tutan ata ruhlarını rencîde etmemek gâyesine matûf inanışın etkisiyle— çadırların eşiğine basılmadan zıplayarak içeri girilegelinmiştir.

(10) Hayat, hem doğa hem de toplum–kültür şartları sebebiyle, baştan aşağıya mücâdele demekti. Temel geçim kaynağı ganîmetti. Bunun içinse savaşmak gerekiyordu. İtikâdî sebeplerle, oymak veya boy efrâdının kendi arasında evlenmesi yasak olduğundan, kız kaçırılırdı. Bu da, savaşma zorunluluğunun en önde gelen sâiklerindendi. İslâmın benimsenmesiyle yerleşik düzene geçildikten çok sonraları bile 'kız kaçırma' âdeti terkedilmemiş olup töreleşmiştir.

(11) Hanlığın teşekkülüyle genellikle bozkır halkı, özellikle de Türkler zenginleşmişlerdir. Öncelikle, dörtbir yandan ganîmetler yağmıştır. Han, vergilerden, harac ile ganîmetlerden elinde toplanan servetin bir kısmını, 'ülüş'/'uluş' düzeninin koyduğu kural gereği, başta yakınları olmak üzre, icâb eden çevreler ile kesimlere bağış ile rüşvet tarzlarında dağıtırdı. Hanlık iktidârını, savaşarak zapdetme, böylelikle de harac ile ganîmet devşirme ve nihâyet rüşvet dağıtma çarkı şeklinde anlayabiliriz. Çarkın başlangıcı ile bitişi, tabîî ki, aynı noktadadır: Savaşma irâdesi ile kudreti. O, çaptan düştümü, haraç kesmek ile ganîmet devşirmek işi sekteye uğrar. Sonunda, 'üleş' dü-

zeninin zorunluluklarından rüşvetiçin gerekli servet de tükenmeğe yüz tutar. Önderden paylarına düşecek rızka ve yaşamalıklara gözlerini dikmiş iktidâra yakın ve uzak çevreler, beklediklerini bulamayınca, yeni ikbâl kapılarını çalmaktan gayrı çâreleri kalmazdı. Bu yüzden de uzun ömürlü devletler bir türlü vucuda getirilememiştir. Çoğu kere kurucusunun iktidâr ile ikbâl müddetiyle sınırlı günübirlik seyyar devletler, yıldırım ordularının sırtında yüzölçümleri yüzbinlerce, öyleki milyonlarca km²yi bulan bölgeleri iki üç yıl gibi kısacık sayılabilecek sürelerde kendi hükümrânlık sahaları kılabilmişlerdir. Devlet, hanın şahsında kâimdir. O, devletin kutsal, öyleki tanrısal ortasıdır, merkezidir. İslâm devirlerinde birtakım değişikliklere uğramakla birlikte, bu devlet anlayışı, Göktürklerden Osmanlılara değin sürmüş bir gelenek çizgisidir.[26]

Şu bildirdiklerimizi tekrarlarsak: Han ve savaşan yoldaşları, devlet–olmanın, ta kendisidirler: 'Ordu', 'orda'←*orta*. Ayrıca, 'otağ'ın, 'oda' ile 'od'un (ateş) dahî, *orta*yla kökdeşlikleri güçlü bir ihtimâldir.

(12) Uzak Asyadaki savaşcılık ile hayvancılıkçobanlık dönemlerinde Türklerin toplum ile savaşma düzenleri, *ongun*ları (Fr totème) olan kurdun sürü yaşayışı ile avlanışını andırması dikkat ve ilgi çekici bir vakadır. Nesiller boyu kurtla yakın temâsta yaşamış Türk oymakları ile boylarından kimi bilge ermişler, bu hayvanın davranışlarını dikkatlice izlemiş olmalılar. Tesbîtleri ile çıkardıkları sonuçları, aldıkları ibretleri kendi toplumlarının hayatına uyarlayıp uygulamışlardır. Öylesine zorlu tabîî ve coğrafî şartlar muvacehesinde kalkıp geyikler ile ceylanları kendilerine örnek alacak değillerdi ya; yahut gül ile bülbül muhabetleri üstüne şiir düzecek hâlleri de yoktu! Bütün mesele yaşayakalmaktı. Buysa, gücün kudretin yüceltilmesini zorunlu kılmıştır. Gücün kudretin yüceltildiği ortamda vurgulanan 'erkeklik'tir.

(13) 1900lerin ortalarına değin erkeklik deyimi Türkcede daya-

[26] Bkz: EK 5e.

nıklılık, baş eğmezlik, sağlamlık, sâdıklık, ahdevefâ, sözünde durmak, güvenilirlik, inanmışlık, âdillik, hakbilirlik, arkadaşlık, sırtını dönmemek, ağırbaşlılık, hâl ile hareketlerde kıvırmama, yürüyüşte kırıtmama, sözleri peltek ve yayarak telâffuz etmeme, ilişkilerde etkinlik (faillik) ile muktedirlik, zayıfa, yaşlıya, çocuk ile kadına silâh çekmeme, kadın karşısında hakbilir olmakla birlikte, çıt kırıldım kibârlıklara tevessül etmeme anlayışını temsîl edegelmiştir. Başka kimi milletin dilinde[27] de 'erkeklik' deyimi ve onun içerdiği tasavvurun benzeriyle karşılaşabilinir.

'Erkek', haddizâtında 'beşer' demek olan 'er'den[28] gelir. Ondan güc, kudret anlamındaki 'erk' türemiştir. Erk de, bel vermeyen, kendi başına karar verebilecek yetideki kişi, yânî 'hür' demek olan 'erkin'i tevlîd etmiştir. Çağdaş Doğu Türkcelerinde 'hür/lük' karşılığı olarak, nitekim, 'erkin/lik' kullanılır.

(14) Türk hanlığı çatısı altında 'budun'un[29] aslî efrâdının yanısıra, yenilmiş olanlardan ayakta kalanlar ile kendi ülkelerinde barınamayanlar yahut Çine tâbî olmağı reddedenler de yer almışlardır. İşte, bunların tümü Türk budununu oluşturmuşlardır. Burada budun, kandaşlığı esâs alan kavimlilikten (Y ethnos) ziyâde, halk ve/ya millet (Y demos) anlamındadır. Nasıl bir halk yahut millet? Eli silâh tu-

[27] Sözgelişi Yunancada (hē) *andreia* yahut (hē) *aretē*; Arapcada *raculiyyet*; Farscada (Osm Türkcesinde de kullandığımız) *cevânmerdî* yahut *merdângî* (→ 'mertlik'); Almancada *Mannhaftigkeit*; Ispanyolcadaysa *macho*, *hombria* ile özde asîlzâde, zâdegân demek olan *–hidalgo* sözleri, Türkcedeki 'erkekliğ'in tasavvur içeriğine şaşırtıcı derecede yakındırlar. *Hidalgo* üstüne üstlük, Miguel de *Cervantes*'in (1547 1616) "*Don Quijote*" adlı eserinde de görüleceği gibi, sâdece soyca değil, huy itibâriyle de asîl kişidir. O, başka bir erkek önünde diz çökmeyen, kimsenin karşısında eğilip bükülmeyen, öncelikle de kendini davâsına ölümüne adamış; kadınını koruyan, kollayan, onun uğruna kavgaya tutuşmaktan zerrece kaçınmaz yüce ruhlu, Fransızcada *chevaleresque* sıfatıyla vasıflandırılabilecek tiniyetteki adamdır.

[28] 'Er'in, 'beşer' (L homo) demek olduğunu söyledik. 'İnsan'ın (L humanus) Eski Türkcedeki karşılığıysa, 'kişi'dir.

[29] '~d', '~y'eyle yer değiştirince, *bud* yahut *bod*, *boy* (aşîret) olmuştur. *Bod*un çoğuluysa, *budun*du. O da, 'büyük, kalabalık boy', 'boylar birliği' ('uruk'), öyleki 'halk', 'millet', 'tabaa' anlamlarını kazanmıştır. 'Kara budun' ise, 'avâm', 'kitle' demektir –Bkz: Sir Gerard *Clauson*: "An *Etymological Dictionary* of *Pre-Thirteenth-Century Turkish*", 306. s.

tan savaşçı halk yahut millet anlamında ve Türkceye mahsûs bir deyimle 'orda' yahut 'ordu'dur. Tekrarlayalım: Orda, bir kavmî (Y ethnikos) öbek olmayıp teşkilâtlanmış savaşcılar topluluğu anlamındadır.

Altıncı yüzyılda Türk ordası, göçebe oymaklardan (kabîle) oluşmuş 'boylar (aşîret) birliği', yânî 'uruk'tur. Göktürklerin oluşmasıyla uruk, siyâsî-hükmî bir kimlik kazanmış, devletleşmiştir. Göktürklerin halk-devlet birlik ile bütünlüğüyse budunu teşkîl etmiştir. Budunun devleti ile ülkesine 'il' yahut 'el' denilmiştir. İlin başındaysa, han/kağan bulunur. Gönüllü iltihâk eden ecnebî boyların mensûpları Göktürk sayılırlardı. O boyların ileri gelen zevâtı karar mekanisması görevini görüp 'ihtiyârlar meclisi' biçiminde algılayabileceğimiz beğler[30] kuruluna, demekki 'toy'a (M kurultay) katılırlardı.[31]

Kavmî esâslı toplum türüyle Eski Türklerde karşılaşılabilinirmiydi? Karşılaşılır. Böylesi bir topluma 'kun' denmiştir. Ne var ki, kun tarzı toplum, hep geri planda kalmıştır. Türk tarihine damgasını basmamıştır. Hele Müslümanlığa intisâb edildikten sonra kıyıda köşede kalmış kimi göçer–konar boyların boyutunu artık aşamaz olmuştur. Genelde silinip kaybolmuştur.

(15) Kuzey Doğu Sibiryada yaşayan ve Moğolların etkisinde kalarak Kam (Şaman) olan kimi Türk oymakları dışında Türkler, bidâyette, Göktanrı (Täŋri) dinindendiler. Bu dinin peygâmberi, vahiy verisi tebliği, tapınağı, ibâdet şekilleri ile ruhbân taifesi olmamıştır. Göktanrı, *Allah*ı andırır biçimde yaradan ve âlemlerin *Rabb*ı olmayıp Türk budununa mahsûs bir tanrıdır. Gök, yer yahut toprak ile su, kutsaldılar. Ölüler ya mumyalanır ya da gömülürlerdi.[32] Göktanrının, yânî *Täŋri*nin karşı kutbu yer tanrıçası *Omay*dır.

[30] 'Saklamak', 'muhâfaza etmek' anlamında *bek*lemek → *bek* (ince 'k') → 'beğ': *Kağa-na*, *hana* yardım ve danışmanlık eden zevâtın genel adı –bkz: Sadrî Maksudî *Arsal*: "*Türk Tarihi* ve *Hukuk*", 273.s.

[31] Bkz: Wolfgang–Ekkehard *Scharlipp*: "Die *Frühen Türken* in *Zentralasien*", 8.s.

[32] Bkz: Yılmaz *Öztuna*: A.g.e., 123. s.; ayrıca bkz: Eveline *Lot-Falck*: "*Religions* des *Peuples Altaïque* de *Sibérie*", 956–981. syflr.; ayrıca bkz: Wolfgang Ekkehard *Scharlipp*: "Die *Frühen Türken* in *Zentralasien*", 56.&58. syflr.

(16) Vuruşmalarda kılınç artığı, malûl olmayan, gücü kuvveti yerli yerinde erkekler, asker; tutsak kadınlarsa, zevce kılınmışlardır. Eski Türklerde kölelik ile câriyelik yoktu. Kendi toplumlarında köle yahut câriye olamazlardı. Hepsi hür/azât (ET ozgu kurtulgu) ve savaşcıydılar (ET urungu). Küçük yaşlarda ok atmak başta gelmek üzre, silâh kullanmak ile ata binmeği öğrenirlerdi. Silâh kullanmak ile ata binmekte usta kılınırlardı. Askerî sıradüzeni ile nizâm intizâm esâstı ve toplumun tamamına şâmildi. Köleler ile câriyeler, ya esir düşmüşlerden temîn olunur ya da satınalınırlardı. Kadın dahî, ata biner, silâh kullanır ve örtünmezdi. Bununla birlikte, öncelikle asilzâdeler arasında olmak üzre, köpzevcelilik (Fr polygamie) yürürlükteydi. Domuz eti yenmezdi. Bunu komşuları Tunguzlar (toŋuz→domuz) ile Moğollar yerler. Bâkirelik ile iffete büyük önem atfolunurdu. Domuz eti yemek gibi, kadınını ikrâm etmek yahut bâkireliğe önem vermemek de, Moğolluk alâmetinden sayılırdı. Irza geçmenin cezâsı idâmdı. Meğer ki tecâvüze uğrayan kızoğlankız yahut dul olsun ve o erkekle evlenmeği kabul etsin. Böylece ırza geçen erkek, idâmdan kurtulurdu.

(17) Türkler, göçebeliğe eğilimli olup soğuk iklimin insanıydılar. Zora dayanıklı olağanüstü olumsuz şartlarda yaşamağa yönelik eğitilirlerdi. Yine, soğuklara uygun giyinirlerdi. Nitekin 'toŋ' (Fr pantalon), 'yeŋ' (veste), 'yelek' (gilet) ile çizme (botte) hep Orta Asya menşeli giysiler olup İran üzerinden özge yörelere yayılmışlardır.

(18) Melezleşmiş Eski Türkler,[33] açık renk, gök (mâvî, yeşil, elâ) gözlü, sarışına yakın kumraldılar. Gözleri çekik olmayıp daha ziyâde badem şeklindeydi. Elmacık kemikleri de çıkık değildi. Değirmi yüzleri vardı. Ak ve duru tenliydiler. Mekânlarını değiştirdikce, yeni yerleştikleri yerin insanlarıyla kolayca karışmış, zamanla onların şeklişemâillerini almışlardır. Doğu ile kuzeye göçenler, Moğol; batıya yönelenlerse, İran, Arap, Kafkas yahut Islav halklarının beşerî biçimlerini almışlardır.

[33] Bkz: EK 6ya.

Türkler, yerleştikleri coğrafyalarda yaşayanlarla her türlü temâsı kısa sürelerde kurmağı, öyleki fâtihi ve hâkimi oldukları toplumlarla bir yahut birkaç nesil zarfında 'hemhâl' olmağı becermişlerdir. Dinleri ile dillerini diğer kavimlere benimsetmek çabasını dahî göstermemişlerdir. Hâkim ve fâtih olarak girdikleri ülkelerde birkaç nesil sonra o memlekette geçerakca din ile dili benimser, bunun ardısıra erir giderlerdi.[34] Türklüğün mezkûr makûs tâlihini ilk ve tek değiştiren Anadolu ile Rumeliyi kendine esâs kılmış Osmanlı Devletidir. Ancak, Türklüğün bir türlü kendini kurtaramadığı bir zaaf var ki, Osmanlı dahî onunla malûldur: Türkceyi kendine derd edinerek ona ihtimâm göstermek. Cihângîr devletler kurup dil bilinci ile kaygısı gelişmemiş, dilini bunca ihmâl etmiş ikinci bir millete tarihte rastgelmek zordur. Günümüzdeyse felâketin şâhikasındayız. Dilsiz duygu ile düşünce olamayacağına göre, bundan böyle felsefe-bilime ilişkin, telîf şöyle dursun, tercüme bile yapılamaz. Şiire gelince; o da nasıl olsa 'kuş dili'yle iş görür olmuştur.

(19) Çinliler, Açina hanlarının tabaasına T'ukiu/~ü demiş olduklarından yukarıda bahsettik. Bu söz, Eski Türkcede 'Türk' demek olan 'Türük'ten bozma Çince söylenişi olduğu sanılmaktadır. 'Türük'ün çoğuluysa, P. *Pelliot*'un iddiası uyarınca, 'Türk+üt'dür (Türk+ler). Aslında, *Pelliot*'a göre, 'Türk*üt*'ün '*~üt*'ü Türkce değil, Moğolca çoğul ekidir. Nihâyet, bütün siyâsî deyimler, Eski Türkcede Moğolca çoğul ekini almaktaydılar. Bundan dolayı da Türkceye böyle erken çağlarda bile, ecnebî dil unsurlarının karışmış olduğunu görüyoruz.

'Türük' sözü güclü, sert anlamına gelmektedir. Meselâ 'türük bodun', güçlü millet demektir. Aynı şekilde "türük tengri", "kudretli tanrı"; buna karşılık "Türük tengrisi", "Türkün tanrısı " anlamındadır.[35]

Açina, 439da Gobinin kuzey kesimlerine bu dili kullanarak gel-

[34] Bkz: Yılmaz *Öztuna*: A.g.e., 123. & 124. syflr.

[35] Bkz: Wolfgang-Ekkehard *Scharlipp*: "Die *Frühen Türken*...", 16. & 17. syflr.; ayrıca bkz: René *Giraud*: "*L'Empire des Turcs Célestes*", 102. s.

miştir. *Açina*, aslında 'kurt' demektir. *Açina*nın yanısıra, Türkcede 'kurd'a 'böri'/'buri' yahut 'kaşgir'/'kasgir', Moğolcadaysa 'şonocino' denilirdi. 'A' takısı Çincede saygı ifâdesi olarak kullanılır. Şu durumda *Açina* 'asil kurt' demektir. Kurt, haddizâtında Türklerde kutsal kabul edilmiştir. Zirâ —kimi efsânelerde dişi, kimindeyse erkek— kurttan türediklerine inanmışlardır. Türklerden farklı olarak Tunguzlar domuzdan, Moğollar domuz ile köpekten, Tibetliler ise köpekten geldiklerine inanmışlardır. Bu yüzden olsa gerek, Osmanlının erken devirlerine değin Türkler, Moğollar ile Tibetlileri hor görmüşlerdir.[36]

Türk adı bin beş yüz yıl boyunca birkaç kez anlam değiştirmiştir. *Açina* tiginin (Fr prince) çevresinde toplanıp Altıncı ile Sekizinci yüzyıllar arasında küçük bir halk olarak varlığını sürdüren Türkce konuşan Türkler 'orda' şeklinde adlandırılmışlardır. Fakat yine Türkce konuşan diğer komşu milletler Türk olarak anılmamışlardır. İlk defa İranlı Yahudî bilgin Fazlullah *Reşîdeddîn* elTabîb (1247–1318), bir ihtimâl, dilleri arasındaki farklılıklara dayanarak Türkler ile Moğolları birbirlerinden ayırtetmiştir. Günümüzdeyse, aralarında kavmî bağlar bulunmayan kimi toplumlara bile, ortak dilleri Türkce olduğundan, Türk denmektedir.[37]

Sonuçta, Altay dağları ile eteklerinde geniş ormanlık ile bozkır şartlarında kaynaşarak yaşamış 'Türküt', yânî Türkler, Altıncı yüzyılda devletleşme becerilerini tarih sahnesine çıkarmışlardır. Yakın yahut uzak çevrelerinde yaşayan öteki halklarla da giderayak karışıp kaynaşmışlardır.

(20) Zamanla kurulan devletlerden en kayda değer olanları Doğu ile Batı Göktürkler ile Uygurlardır. Göktürkler, Orta ile Kuzey Asyalı boylara mahsus Kamlık (Şamanlık), öncelikle de Göktanrı gibi, itikât manzûmelerini benimsemişken, Uygurların öncelikle üst toplum tabakaları, daha ziyâde, Burkancılık (Budhacılık), Taoculuk, Doğu

[36] Bkz: Bahaeddîn *Ögel*: "*Türk Mitolojisi*", Birinci cilt, 18., 556., 557. & 558. syflr; ayrıca bkz: Ahmet Zekî Velidî *Togan*: "*Umumî Türk Tarihine Giriş*", 107. & 108. syflr.

[37] Bkz: L.N.*Gumiliyof*: A.g.e., 43. - 47. syflr.

Hıristıyan mezheplerinden Nasturîlik ile özellikle Mazdaklık gibi, yaygınlaşmış dinlere intisâb etmişlerdir.

Kurulduğu 545 ile 600 arasında en parlak devrini idrâk eden Göktürk devletinin dili Uygurlarınkinin aynıydı. Bu sebeple aralarında yoğun bir ticâret ilişkisi kurulmuştur.

(21) *Hsiung-nu*lardan itibâren *Göktürk*lerin bir bölümü, *Uygur*larınsa, neredeyse tamamı *Doğu medeniyetleri câmiası*na mensuptular. Filhakîka, Göktürklerin ancak bir bölümü medeniyetleşmiş hâldeydi. Uygurlar devrindeyse, Türkler, artık, kısmen dahî olsa, felsefîleşmiş medeniyet merhâlesine ulaşmışlardır. Şu durumda, Türklerin bir kısmı konar–göçer hâlde yaşarken, bir bölümü de yerleşerek hayvancılıkla, tarım ve zanaatla uğraşmağa koyulmuştur. Zamanla şehirleşip[38] devletleşmişlerdir.[39] İşte, tarihte en geniş coğrafyaya yayılarak yaşamış olan Türklüğün, Müslümanlıktan önceki dönemlerinde, bir bölümü konar–göçer kültürlerinin özelliklerini sergilerken, bir başka kesimi de Doğu câmiasının medeniyetlerinden olmuştur.

(22) Türklük, haddizâtında hâlli müşkül bir meseledir. 'Kadîm' yahut 'Eski Türk' denilen olayın kapsamı nedir? Göktürkler dışında Türk adıyla anılan özge bir devlet yoktur. Selçuklu ile Osmanlının kaynaklandıkları Oğuzlar, Türktüler. Bu, biliniyor. Fakat, sözgelişi, Uygur, Kırgız, Tatar, Peçenek gibi halklar Türkce konuşmakla birlikte, kavmiyet bakımından Türkmüydüler? Büyük ihtimâlle öyleydiler.

Türkce, aşağı yukarı Milâdî yıllardan beri Kuzey doğu ile Orta Asya boylarının ortak bildirişme aracı olduğu biliniyor. Öyleki *Cengiz* Hanla birlikte büyük devlet boyutuna erişen Moğolun üst seviyedeki erkânı da Türkce bildirişmiştir. Türklüğün bir ucunda Göktürk, öbüründeyse Osmanlı durur. Bu iki tarihî durağı birbirine bağlayan hat Oğuzdur. Göktürk ile Oğuz, bir ve aynı varlığın iki farklı

[38] *Balık*: Şehir.

[39] *İl*: Devlet; *ilkağan* yahut *ilhan*: Hükümdar, devlet başkanı; ayrıca EK 6ya bkz.

adlandırılışımıdır? Yoksa Gök*türk*ün 'Türk'ü kavmin adı olup da 'Oğuz', efsânevî kurucudan mülhem beğlik yahut han hânedânının ünvânımıdır? Açık seçikce bilmiyoruz. Bildiğimiz sonraki iki Türk cihân devleti Selçuklu ile Osmanlının gerek en üst idâreci erkânı, demekki hânedânı gerekse temel toplum unsurunun, yânî tabanının, Oğuz olduğudur. Aslında 'ok'un çoğulu, yânî günümüz Türkcesinde 'oklar' demek olan 'Oğuz'[40], bir 'boylar birliği'dir (Ogur). Değişik Türk oymakları ile boylarının birliğine 'Oğuz' denmiştir. Bunlardan biri olan Kayı aşîreti yahut oymağı, cihângîr Osmanlı devletinin altı yüz yirmi üç yıllık hânedânına vucut vermiştir.

(23) Türk dilleri ile lehceleri topluluğuna gelince; bunların, dilbilim kapsamındaki genetik sınıflama uyarınca akrabâsı varmı, yoksa yeryüzünde tek başına kalmış bir öbekmidir, bu da, seçikce bilinmiyor. Türk dilleri[41] öbeğinin bağlı bulunduğu düşünülen Altay dilleri ailesi, henüz, varsayımdan öteye geçmiyor. Türkce birleştirimli (synthétique) ve sondaneklemeli (agglutinatif) bir dildir. Birleştirimliliği bakımından Türkce, yapıca ve biçimce Latinceyi; sondaneklemeli olması itibâriyle de Japoncayı, Koreceyi, Macarcayı, Fince ile Moğolcayı ve dahî İnuit (Eskimo) dilini andırır. Moğolcayla akrabâ olduğu öne sürülmekle birlikte, bunun, gerçekten böyle olup olmadığı bile henüz kanıtlanmışlıktan uzaktır. Haddizâtında öylesine bol sayıda sondaneklemeli dil var ki, şaşırmamak elde değil. Bahsi geçen sondaneklemeliler, Güney batı Asyanın kadîm medeniyet dili Sümerce ile ekvator kuşağından itibâren Afrikanın güney yarısında yaygın Bantu dillerinden tutunuz da, Hindin güney yarısındaki Tamil dillerine; Amerika kıtasının Kızılderili dilleri ile İnuit dilinden Macarca ile Fincenin de mensûbu oldukları Ural–Ugur dillerine varana dek olağanüstü geniş bir sahada yürürlüktedirler. Sondaneklemeli oluşları, dilbilim bağlamında genetik bakımdan akrabâ oldukları anlamına gelmez. Bahsettiğimiz yapıca ile biçimce (Fr morphologiquement) benzerliktir. İşte, dilbilimci veya en azın-

[40] Bkz: EK 7ye.
[41] Bkz: EK 8e.

dan Türkiyâtcı olmayıp Türkceye hevesli pek çok zevâtın bilmediği husus, dillerin böyle iki cihetten, yânî soyağaçları (secere) ile yapıları bakımından sınıflandıkları vakıasıdır. Bu cümleden olmak üzre, Türkcenin de içinde bulunduğu sondaneklemeli yapı ile biçim özelliğini gösterir diller öbeğinin bütün üyeleri ortak soy mensûbu değildirler.

4– MEDENİYETLERİN KESİŞTİĞİ COĞRAFYA: ORTA ASYA DÜZLÜKLERİ

(1) Orta Asyanın coğrafî hudutlarını bir çırpıda tayîn etmek imkânsızdır. Haritaya kabataslak tarzda göz attığımızda, Orta Asyanın, batıda Aral gölünün ortasından geçen 60° doğu boylamı ile doğuda *Yakutis*tan geçen 130° doğu boylamı, kuzeyde Lena ırmağını güneyden kesen 60° kuzey enlemi ile güneyde Hindukuş dağlarını ortadan kateden 32° kuzey enlemi arasında kalan aşağı yukarı 10,735,000km²lik[42] muazzam geniş bir araziye yayıldığını görüyoruz. Bu sahanın güneyinde yeryüzünün en yüksek sıradağlarından Himalayalar ile Hindukuşların; orta kesiminde Altaylar, Karakurum ile Tanrı dağlarının, uçsuz bucaksız Gobi, Taklamakan, Karakum ile Kızılkum çöllerinin, Balkaş ile Baykal göllerinin; batıda Aral gölü, Seyhun ile Ceyhun ırmaklarının; kuzeyde de güney Sibirya ovaları ile kesîf çam ormanları olan Taygaların yer aldığını görüyoruz. Himalayalar gibi, deniz seviyesinden 8000 küsur m yüksekliklerden, Turfan ovası gibi, 170m aşağılara inilebilir. Sıcaklık, güney Sibirya ovalarında kışın –35°ye düşebilirken, çöllerin bâzısında 45°ye dek çıkabilir. Nitekim bâzı yörelerde gündelik sıcaklık farkı, 90° ile 95°santigrata dek varabiliyor.[43]

[42] Bu rakam, Doğu ile Batı *Türkistan*lar, *Kazakistan*, *Moğolistan*, *Afganistan* ile *Tibet* gibi, Orta Asyanın ana bölgeleri ile ülkelerine ilişkin yüzölçümlerin toplamını ifâde eder.

[43] Bkz: Jean-Paul *Roux*: "L'*Asie Centrale*", 21.–29. syflr.; ayrıca bkz: "The *Times Atlas*

Bu dağlarla, ormanlarla, çayırlarla ve bozkırlarla kaplı, sert iklîmlerin hüküm sürdüğü açık denizlerden uzak, pek geniş, zorlu, engebeli arazî, güney doğusundan güneyine, güney batısı ile batısına doğru uzanan Çin, Hint, kadîm İran (Pers) ile Roma–Bizans gibi tarihin kaydettiği en parlak medeniyetleriyle çevrelenmiş bir bölgedir. Buranın bağrından sökün edip Avrasya anakarasının dörtbir yanına dal budak salmış olan sert, savaşçı ruhlu kişilerin oluşturduğu göçebe, yarı-göçebe, bozkır toplumları, bölgenin sınır kesimlerinde adı anılan medeniyetlerle süreklice etkileşmişlerdir. Yine burası birçok konuda tarihe ilkleri yazdırmış bir bölgedir. Bunların başında, aşağı yukarı M.Ö. İkinci binden itibâren, atın, binek hayvan olarak kullanılması gelir. Bunun yanında, ata binmeğe uygun giyecek (toŋ), eyer, üzengi, mahmuz v.s. saymak gerek. Ata binilerek, yer değiştirme, yol alma hususunda devrim yaratılmıştır. Muazzam mesâfeler, o devirlere göre nisbeten pek kısa sayılabilecek sürelerde katedilebilir olmuşlardır.

Mızraklı, kalkan ile kılınçlı ağıraksak yaya savaşcıdan farklı olarak Orta Asya bozkırlarının ok ile yaylı binicisi, olağanüstü hareket kâbiliyeti gösterir. Hücuma kalkarken hilâl biçimini çizen bu hızlı biniciler, yakın çevrelerinde yaşayan başta kurd olmak üzre, avlanan yabanî yırtıcı hayvanlarda gördükleri gibi, hasımla karşılaşınca, birden sırtlarını dönerek kaçarcasına vuruşma meydanından çekilirler. Kaçtıklarını sanan düşman, salkımsaçak ya peşlerine düşer ve aksi istikâmette hızla yol alanların at üstünde dönerek fırlattıkları oklara hedef olmak suretiyle zaiyat vermeğe başlar ya da ganîmetin üstüne üşüşür. Her iki durumda da, düşmanı sındırarak mahvederler. Meydan muharebesinde hilâl biçiminde hucuma geçerek hasmı üç taraftan sararak ona kaçacak tek yön bırakırlardı. Ricât yönünene de okcu mevzilendirmek sûretiyle düşmana öldürücü darbeyi indirirlerdi. Öte yanda vur–kaç yöntemini uygulayarak çete savaşcılığının öncüsü olmuşlardır. İşte bu yöntemle çarpışarak en hızlı aracı, savaş arabası kullanan başta Çinliler ile Farslar olmak üzre, etrâflarındaki yerleşik medeniyet toplumlarını iki de bir vurmuş, sonunda da topraklarını ele geçirmişlerdir. Fakat, bir kısmı dahî, boyundurukları

of the *World*/ Comprehensive edition", harita sayısı: 38.

altına aldıklarının bağrında erimeğe yüz tutmuştur. Erimeyenlerse, ya yerlerinde yurtlarında kalıp devlet kurmuşlar ya da tası tarağı toplayıp göç yollarına düşmüşlerdir.

Orta Asyada Hunların varsayılı (Fr hypothétique) halefi olan iki merkez güç, Türkler ile Moğollar,[44] savaşcılarını (ET urungu, uruŋut, uruncu) 'on'luk sayı düzenine göre tertiplemişlerdir. Savaşan birliklerde (ET sü = ordu, asker) esâsı atlılar yahut biniciler (ET atlığ) teşkîl etmiştir. Piyâdeyse (ET yadağ sü = yaya asker), önemsizdir. Atla yürütülen çarpışmalarda sürat olağanüstü bir etkendir. Vuruşmanın tekmil seyri sözü edilen üstün sürate göredir. Bu durum, yalnızca vuruşma sırasında değil, savaşın tamamı için de geçerlidir. Her asker (ET çeri), uzun sefer boyu kendikendine yeter tarzda donatılmıştır. Bundan dolayı uzun seferlerde iâşe derdi en aza indirilebilmiştir. Ondalık sayı düzeni uyarınca tertiplenmiş birlikleri oluşturan çeriler, topluca olduğu kadar, icâbında, tek başlarına da yiğitce, ustalıkla, sabır ve inatla döğüşmüşlerdir. Hareketlilikleri ve inatlarıyla Ortaçağ Latin dünyasında ongunları olan kurtla bir ağızda İtalyanca bir deyimle anılır olmuşlardır: "La bestia senza pace" ("huzursuz hayvan").[45] "Hayvan"dan kasdolunansa, 'kurt'tur. "Durup dinlenmeyen"e gelince: 'Pes etmeyen, istirahata çekilmeyen; saldıran, çekilen, dönüp yeniden saldıran' demektir. Orta Asya bozkır boylarının bahsi geçen vuruşma tarzı ile zihniyeti, Milâttan önceki çağların İskitlerinden, Hunlarından sonraki devirlerin Moğollarına, Tatarlar ile Türklerine —*Timurlenk* ile halefleri, Selçuklular, Kölemenler ile Osmanlılara— değin kesintisizce sürüp gelmiştir. Kara vuruşmalarında görülen bu savaşma usulü ile tarzı, 1400lerin ortalarından itibâren kendini git gide Osmanlı Türklerinin deniz muharebelerinde dahî gösterir olmuştur. Bütün bir yaşama

[44] Daha önce belirtildiği üzre, Türkler ile Moğolların, gerek kavim olarak gerekse kullandıkları diller bakımından ortak menşeye sâhib olup olmadıklarına dair hüccet yoktur. Dillerinde paylaştıkları kimi unsurlar, biçimce ikisinin de sondaneklemeliler öbeğine mensûb olmasının dışında, arızîdir. Birbirlerine uzun süre komşu kaldıklarından, pek çok dil unsurunu takas etmişlerdir. Bulundukları ortak coğrafî şartlardan ötürü, ikisinin de kültürü ile dilinde benzer özellikler husule gelmiş olabilir.

[45] Bkz: Gérard *Chaliand*: "Les *Empires Nomades* de la *Mongolie* au *Danube/Ve IVe siècles av. J.C. Xve XVIe siècles ap. J.C.*", 34. s.

anlayışı ile ufku, dünyagörüşü ile teşkilâtlanma öğretisi, Orta Asya menşeli toplumların, özellikle de Türklerin tarihi boyunca savaşma ile savaşcılık üstüne binâ olunmuştur.[46] Bahsettiğimiz yaşama anlayışı ile toplum düzeni kendine mahsus birtakım özellikler taşır; şöyle ki: Atasoylu ile ataerkil aile nizâmı; köpzevcelilik; oymak yahut boy çeşidinden toplumun dışından evlenme ki, buna dışevlilik denilir, ve evlenmenin ardından kadının, kocasının aile efrâdına katılması; edinilen her yeni yurtta köpzevcelilik ve dışevlilik sebebiyle nüfusun hızla artması —zirâ zevce bulmakta sıkıntı çekilmiyor—; erkeğin savaşcı olma keyfi- yeti ile buna bağlı sıkı ve tutarlı namus ile dürüstlük, arkadaşlık[47] ile dayanışma anlayışı ve kadın–erkek birlikteliğinin vurgulanması. Türklük, belli bir medeniyet dairesine —buna İslâm da dâhildir— uyarlandığı ölçüde kadın–erkek birlikteliği şartı da tavsamıştır. Başka birçok toplumda da savaşcılık eğilimi izlenebilir —Prusya Almanları, Romalılar, Japonlar, Masai çeşidinden kimi Afrikalı yahut Apaçe, Komançe, Navajo ile Çeroki gibi Amerika Kızılderili boyları yahut da Kafkasyanın Çerkezleri ile Çeçenleri sözgelişi. Ama savaşcılık, bu saydığımız kavimlerin yahut boyların ya bütün geçmişlerine yayılmış değildir ya da yayılmışsa bile onların kendileri tarihte etkin bir konumda olmamışlardır. İşte sıraladığımız etkenlerden ötürü, ister Hunların ahfâdı isterse İskitler gibi İran kökenli olsunlar, başta Türkler olmak üzre, Orta Asya çıkışlı kavimler, tarihte özel ve özgün bir mevki tutmuşlardır.

(2) Geç çağlarda şehirleşmiş medeniyet dairesinde ömür süren Türklerin, savaşcı tabiatlarını temsil ve tebârüz eden halk tipi 'kabadayı'dır. O, gazâya giden erkeklerin boşalttığı ve nihâyet Onsekizincinin sonları ile Ondokuzuncu yüzyılda çarpışmalara/mu-

[46] Konuyla ilgili olarak başvurulabilinecek başlıca kaynaklar:
David *Nicolle*&Angus *McBride*: "*Attila* and the *Nomad Hordes*", 3.–62. syflr.;
David *Nicolle* & Angus *McBride*: "The *Age* of *Tamerlane*", 3.– 47. syflr.;
David *Nicolle* & Angus *McBride*: "*Armies* of the *Ottoman Turks 1300 – 1774*", 3.–38. syflr.;
David *Nicolle* & Christa *Hook*: "The *Janissaries*", 3. 62. syflr.;
David *Nicolle* & Rafaelle *Ruggeri*: "The *Ottoman Army 1914 – 18*", 3.– 46. syflr.

[47] '*Arkadaş*lık', iki savaşcının sırt sırta vererek döğüş tasavvuru.

harebelere muntazaman katılmayan zümrelerin yaşadıkları kasaba yahut şehir mahallelerinde kendine mahsus kılığı kıyâfeti, davranışları olan, âsâyişi temînle gayrıresmî görevli bir savaşcıdır. Hıra güre karışmaz, konu komşu dedikodularına girmezdi. Gücü kuvveti öncelikle gençler arasında dillere destân olduğundan, kavgaları kolayca önler, anlaşmazlıklarda arabulucu rolünü rahatlıkla üstlenirdi. Hâlleri, hareketleri, tavırları, giyim kuşamıyla yetişme çağında olanlara örnek teşkîl edecek biçimde 'ağırbaşlı ağabeğ'di. İmâmın yanısıra bölgesinin muteber kişisi olup maîşetini çoğunlukla mahalleli temîn ederdi.

Trabzon, Erzurum, Sıvas, Dıyârbekir, Urfa, Antep, Halep, Şam, Bağdat, Musul, Kerkük, Adana, Mersin, Konya, Antalya, Aydın, Denizli, İzmir, Manisa, Bursa, Edirne, Selânik, Yanya, Üsküp, Manastır, Priştine, Prizren, Saraybosna ve tabîî pâyıtaht Istanbul gibi büyük ve nisbeten kalabalık şehirlerde mahallenin gece bekcisine yardımcı ve takviye mahiyetinde bir kuvvet teşkil ederdi. Genellikle sınırların dışında kalsa da, Osmanlı Türk kültürünün etki alanına giren Tebriz gibi şehirlerde dahî kabadayıya rastgelmek kabîldi.

Serdengeçtiliğin bir uzantısı şeklinde kabul edebileceğimiz kabadayılığa Türkün yanısıra, Rumların ve daha az mıktarda Ermenilerin de katıldığını görüyoruz. Başta Istanbul, Ankara, İzmir, Adana, Konya, Erzurum, Trabzon gibi Türkiyenin bellibaşlı büyük şehirlerinde varlığını 1980li yılların ortalarına değin sürdürmüştür.

Tavır, kılık ve gördüğü iş bakımından kabadayının uzak akrabâsıysa, Batı Anadoluda efe, Doğudaysa şakîdir (ç eşkiyâ). Efe ile şakîyi 1980lerden itibâren görülmeğe başlanan mafya tipi soyguncularla karıştırmak, ağır bir bühtândır. Soyguncu cânînin tersine, efe ile şakî, kanunsuzluklar dünyasının adamı olmakla birlikte, geleneği, göreneği hiçe saymayan edepli kişidir. Kabadayılık gibi, efelik ile şakîlik de artık tarihe karışmıştır.

(3) Göktürkler, Altıncı ile Yedinci yüzyıllarda öteki Türk boylarından daha fazla Moğolî görünüşlüydüler. Buna karşılık, Uygurlar, ataları —yânî bir kısım Hunlar— gibi, kızıl, uzun saçlı olup kuzey Avrupalıyı andırıyorlardı. Çin tasvirlerinde Uygur, koca burunlu, iri

gözlü, alt dudaktan başlayan sakallı, gür bıyıklı, kalın kaşlı olarak gösterilmiştir. Ayrıca Uygurların Arî görünümlü olduklarına höyüklerindeki[48] kazı buluntuları dahî delâlet etmektedir.

İki tarafın da savaşçı olması dışında, aralarındaki fizik benzemezliklerin yanısıra, Göktürkler ile Uygurlar, birbirlerinden huy bakımından farklıydılar. Göktürkler, meselâ, hanları ile tarhanlarına aşırı raddede bağlı bulunmalarına karşılık, Uygurlar, bağımsızlıklarına düşkün kabîleler olarak belirli bir yönetimin çatısı altında birleşmekten kaçınmışlardır.[49]

(4) Yer yer ve zaman zaman devlet kurmuş Orta Asyanın bu bozkır savaşçı toplumlarından tarihte en ziyâdesiyle ses getirmiş olanlar, Türklerdir.[50] Onların da tarihte en görkemli başarısı, kurmuş oldukları 'Yeni zamanlar'ın en uzun ömürlü olanlarından imparatorluk ülkü devleti, Osmanlıdır. Onu da, uzun ömürlü imparatorluk ülkü devleti bâbında, bir çırpıda, Çinin, Sasanî ile Romanın saffında sayabiliriz.

(5) İklîm ile yerşekli (Fr topographie) şartları itibârıyla yeryüzünün en amansız yörelerinden biri olma özelliğini gösteren Orta Asyanın erkeği de kadını da, sert, inatcı, tavîzsiz mizâçlıdır. Savaşmak irâdesi, Orta Asyalıya ârız olmayıp onun cevheridir. Filhakîka 1800lerin başlarında *Malaya*da İngiliz (memur) mühendisi olup insan tabiatını ilk elde iklîmin tayîn ettiği kanâatını taşıyan John Turnbull *Thomson* (1821–1884), kanısını bize şöyle bir gözlem verisiyle

[48] İster Hun, ister Hint-Avrupa menşeli olsun İlkçağ ile Erken Ortaçağ Orta Asya bozkır toplumları 'Kurgan' kültürleri biçiminde anılırlar. 'Kurgan', Eski Türkcede 'kale' demekse de Ruscaya belli bir mezar çeşidini dile getirmek üzre geçmiştir. Bu mezar çeşidini M.Ö. Beşinci binden başlayarak Hırıstıyanlığın, bilâhare Müslümanlığın zuhûruna değin kullanmış ve benzer cenâze âdâb ile âdetlerini izleyip gömme törenleri icrâ etmiş toplumlar, tarihte Kurgan kültürleri diye zikrolunurlar. Eski dünyada, yânî Avrasya anakarasında başgöstermiş bellibaşlı göç dalgaları, hemen her zaman Kurgan kültürü mıntıkasından yola çıkmışlardır.

[49] Bkz: L.N. *Gumiliyof*: A.g.e., 229. & 230. syflr.

[50] Bkz: John *Keegan*: "A *History* of *Warfare*", 47. & 48. syflr; ayrıca bkz: David *Nicolle* & Angus *McBride*: "*Attila* and the *Nomad Hordes*", 6. s.dan itibâren.

temellendirmiştir: "... Malaya'nın (Straits) mayıştırıcı, miskinleştirici, hûlyâlı havaları yerine, dostumuz *Mekkavi*, Altayların, adamı çelikleştiren berk iklimînde yetişseydi, (Hz) *Ali*'nin aman tanımaz mutaassıp takîpcisi ve tarafdârı olurdu."[51]

Avrasya anakarasının coğrafî merkezini teşkil eden Orta Asyadan dörtbir yana —doğuya ve kuzeye: İç Sibiryadan Kuzey Buz Denizi kıyılarına dek: Yakutistan; güneye: Afganistan, kuzey ile orta Hindistan (özellikle Pencâb ile İndüs vâdileri); batıya: İran, Irak, Suriye, Mısır (özellikle Kölemenler), Rusya ovaları— göçen Türk boylarının, kimliklerini muhâfaza edebilmiş oldukları iki yöre var. Bunlardan biri, Rusya ovaları —Altınordunun bakîyesi Kazan Tatarları—, ötekisi de, Selçuklu–Osmanlı şemsîyesi altında neşvünemâ bulmuş Kafkas (özellikle Azarbaycan) ile Anadolu (kısmen de Balkan) Türkleridir. Her iki geniş bölge, gerek iklîm şartları gerekse yerşekilleri (Fr topographique) özellikleri bakımından 'özyurt'[52] Orta Asyayı andırmaktadır. İşte, esâs insan kaynağını Kafkasya ile Anadolu Türklerinden sağlayıp İslâmın kutsal mirâsı ile emânetini üstlenerek, bir ölçüde, atası ve selefi Selçukluyla birlikte, Osmanlı Türkü, Devletiebedmüddet ile Cihân hâkimiyeti mefkûrelerini bir bayrak gibi bin yıl boyu taşımıştır.

[51] John Turnbull *Thomson*: "*Glimpses into Life* in *Malayan Lands*", 43. s.

[52] Alm Urheimat; Fr pays d'origine; ayrıca bkz: EK 6ya (34 sayılı dipnot).

5– İMPARATORLUK DEVLET ÜLKÜSÜNÜN TARİHÎ KAYNAĞI

"Dar çevremizden çıkıp da dünyamızın kalan kısmını bir fasıl gözden geçirelim. Koca Türk (Pâdişâh), değişik dinden yirmi milleti barış içinde idâre ediyor. Istanbulda iki yüz bin Rumun güvenliği tam... Türk yıllıklarında (annales) bu din topluluklarının herhangi birinden kaynaklanmış bir ayaklanmadan bahis yoktur. Hangi bölgeye giderseniz gidiniz: Filistine, Acemistana, Tataristana, hepsinde aynı hoşgörüyü, sulhu sükûnu yaşayacaksınız".[53]

Tarihe adını kazımış milletler, güçlü bir ülkünün ısrarlı takîpcisi olmuşlardır. Karşı konulmaz cinsten bir çağırının[54] açık bir biçime bürünmüş hâline ülkü diyoruz. Değişik milletlerin ülküleri de farklı olmuştur.[55]

Ülkü, Türkün ruhunda, Ispartalıda, İskender Makedonu-Yunanında, Romalıda, Prusya Almanında, İngiliz, Ispanyol ile Japonda gördüğümüz gibi, askerlik ile savaşma sanatında kendini göstermiştir. Ama bunun yanında, Türk, bir başka tarihî özelliğiyle daha temâyüz etmiştir; o da, devlet kurup yönetme hüneridir. Hangi cins devlet? Kan bağını tazammun etmeyen imparatorluk devleti (ET

[53] François Marie Arouet *Voltaire*: "*Traité sur la Tolérance*" ("*Hoşgörü üstüne Deneme*"), 44. s.

[54] Alm Berufung; Fr&İng vocation.

[55] Bkz: EK 9a.

il). Müslüman olunmadan önce imparatorluk devletinin ülkü içeriği müphemdi. O hâlde, nasıl olmuştu da imparatorluk devletine geçilebilinmiştir? Kadîm Türklerin ongun özelliği ile aile yapısının incelenmesinden, onların, 'dışevlilik' (Fr exogamie) yaptıkları sonucuna varıyoruz. Yakın kan bağı evliliği yasaktı. Aile, ataerkil (OsmT pederşâhî; Fr patriarcal) ve haddizâtında köpzevceliliğin de bulunmasına rağmen, çoğunlukla rastgelinen tekeşli (Alm Einehe; Fr monogamie) olup atanın soyuna göre —yânî atasoylu (Fr patrilinéal)— yürürdü. Bu sebeple Türkce, atasoyuna göre düzenlenmiş ayrıntılı bir terimler dağarına mâliktir: Sözgelişi 'ata' (L pater); 'ög', (anne; L mater); 'oğul' (filius); 'kız' (filia); 'ağa', 'ece' (büyük erkekkardeş, ağabeğ; L frāter), 'ini' (küçük erkekkardeş), 'aba' (büyük bacı, abla; L soror), 'singil' (küçük bacı); 'abaga' (OsmT amca; L patruus); 'tagay' (dayı; L avunculus); 'kelin' —gelin← *gelmek*ten, yânî koca evine gelen (L nupta, sponsa); 'küdegü', 'kübek' (güvey; L sponsus) v.s.[56]

Hikmetisebebi (Fr raison d'être) savaş ve savaşçılık olan bir toplumun, aile yapısı bakımından atasoylu ve ataerkil olması olağandır, doğaldır. Dün de bugün de Türklerde ata tarafının Türk soyuna dayanan bir hattı takîb etmesine karşılık, anne yakasının böyle olmaması sık rastlanır bir vakıadır. Bu hususun en tanınan kanıtıysa, yeni çağlarda kesintisiz en uzun sürmüş hânedânlardan olan Osmanoğullarının soyağacıdır. Orada da nitekim, ata tarafı hep Türk soy çizgisini izlerken, anne farklı menşelerden çıkagelir. İslâmı benimsemeden önceki devirlerinde annesoylu (Fr matrilinéal) bir yapı taşımış oldukları anlaşılan Malaylarda, meselâ, durum, Türklerdekinin tersinedir. Onlarda anne Malayken, ata farklı soylardan gelebiliyor.

İnanç düzenleri bakımından 'içevlilik' (Fr endogamie) kuralına bağlı boylardan neşet etmiş toplumlardaysa, anne de ata da aynı soydan oluyor. Bu çeşit toplumlar, milletleşebilmişlerse, sözgelişi Moğollarda, Israillilerde, Çinlilerde, Japonlar ile Almanlarda —ve genellikle Germen boylarında— gördüğümüz gibi, milliyetleri kavmî tabana oturmuştur. Onlar, kavimlilikten bir türlü kurtulamamış olduklarından, meselâ Türklerin, İranlıların, Romalıların, Fransızlar

[56] Bkz: Sadri Maksudî *Arsal*: "*Türk Tarihi* ve *Hukuk*", 333.–337. syflr.

ile İngilizlerin imparatorluk devletlerini sahiden tesîs edebilmiş değildirler. Kâh kavmî esâslı devlet, kâh imparatorluk devleti kurmuş olanlarsa Araplardır. Emevî devleti ilkine örnekken, Abbasîler de sonrakisini temsîl etmişlerdir.

6– Yüce Görev (Misyon) Uğruna Yaşananlarla Ülküsel Hayat İnşâa Olunur: 'DEVLETİEBEDMÜDDET'

(1) Ta *Hsiung-nu* varsayılı atalarından, demekki M.Ö. Dördüncü yüzyıldan beri Avrasya denilen anakaranın bütün bellibaşlı inanç câmialarına —Kamlık, Göktanrı itikâdı, Taoculuk, Burkancılık, Mazdaklık, Manicilik, Yahudîlik ile Hırıstıyanlığın kollarından Nasturîlik, Katoliklik ile Ortodoksluk— girip çıkmış Türklüğün,[57] hayata ve insana karşı vazgeçilmez ülküsü, yânî tarihî ödevi, İslâmın yüce çağrısına içkindir, mündemiçtir. Alperen, kuvveydi; Velî–Gâzîyle fiile dönüştü. Türklerin, imparatorluk devletini kurmak uğruna savaşma irâdesi, Müslümanlaşmaylarıyla manâsını kazanmıştır.

Türk tarihinin en mümtâz devletadamlarından Göktürklerin veziriâzamı Bilge *Tonyukuk* (ö 726), Türkün hasletlerinin ne olduklarını ve ülküsünün ne olması gerektiğini şöyle bildirmiştir: "Türkler, Çinde kendilerinden yüz kat kalabalık bir halkla baş edemezler. Türkler, mera ile pınarları izlediklerinden, belli bir yere bağlanamazlar. Gerek bundan dolayı gerekse yalnızca savaşma işinde kullanıldıklarından, koskoca bir imparatorluğa karşı çıkamazlar. Güçlü

[57] Milâdî Altıncı yy.da kurulan *Hazar* (*Türk*) Devleti ile ahfâdı Karayım Türkleri, Yahudîlik dinini; Karaman Türkleri, Ortodoksluk ve Kuman Kıpçak Türkleriyse, Katoliklik mezheplerini benimsemişlerdir.

olduklarında zapdetmek üzre ilerilerler; zayıf düştüklerinde de çekilip gizlenirler. Tan hânedânının ordusu kalabalıktır; ama işe yaramaz.

"Bir şey daha: *Burkan* (Buddha) ile *Lao Çe* öğretileri salt insancıllık ile zaaf telkîn ederler. Savaşma ile güclenme duygusu ile irâdesini ortadan kaldırırlar. Bu yüzden tapınaklar inşâa etmemeliyiz".[58]

Nihâyet, Orhon kitâbelerine bakarak Türklerin İl (Devlet) telâkkîsi şöyle dile getirilebilinir: "Emniyeti ve adâleti sağlamağı amaç bilen (ET *el törü*: 'Siyâsî ve adlî teşkilât), kuvvetli ve hâkimiyete itaat ve inkıyât eden teşkilâtlanmış (ET *eti bermek*: 'Sıkı sıkıya örgütlemek') müstâkil bir câmia".[59]

İmdi, bu telâkkîyi en açık ve sallantıya yer bırakmadan barındıran İslâm ülküsüdür. O, sömürü ile zulme karşı ve ihlâs ile ilim, hak ile adâlet uğruna savaşta ifâdesini bulan ve cihât denilen bir ulu ülküdür. İşte, İslâm ahlâkının odağını oluşturan bu ülküyü içleştirerek her hâl ile şartta yaşayıp başkalarına dahî öğretme mücâdelesini verenler mücâhittirler. Müslümanlaştıktan sonra Türklük, cihât tarihini yaşamağa koyulmuştur. Türk tarihinin kutsallığı da bu ülküde saklıdır.

(2) Türkistanda Tanrı dağlarının güney batısındaki *Talas* ırmağı kenarında Milâdî 751de vukûu bulmuş çarpışmanın, özellikle de *Selçuklular*ın 956da Müslümanlığı resmen benimsemelerinin ardısıra Türkler, kitleler hâlinde ihtidâ etmişlerdir. Bahse konu vuruşmada Türkler, Müslüman Arab ordusuna iltihâk edip Çinlilere karşı çarpışmışlardır.[60] Başka bir deyişle, Türkler, Arap kılıncının zoruyla Müslüman kılınmışlardır, iddiası, tarihe ilişkin bir vakanın çarpıtılmasından özge bir şey değildir.

Özellikle 956 yılının sonlarında sayıca da heyecân itibâriyle

[58] Bkz: L.N. *Gumiliyof*: A.g.e., 425. s.

[59] Sadri Maksudi *Arsal*: "*Türk Tarihi* ve *Hukuk*", 267. s.; ayrıca bkz: René *Giraud*: "*L'Empire des Turcs Célestes*", 131. s.

[60] Bkz: J.J. *Saunders*: "A *History* of *Medieval Islam*", 141.–184. syflr.

de Türkler Müslümanlığı öylesine hızlı ve kalabalık biçimde benimsemişler ki onlara hayranlık nidâsı şeklinde tezâhür eden "Türk imân!" denmiş. Deyim birleştirilip kısaltılınca, zamanla, öncelikle de Farsca telâffuzla "Turkoman"[61], o da, Türkcede "Türkmen" diye söylenir olmuştur.

Talas vuruşmasının ardından Türk boyları Orta Asyanın doğusundan batısına dalgalar hâlinde hicret edip Müslümanlaşmış, akâbinde DârülİslâmdA, çoğunlukla, yerleşik düzene geçmişlerdir. Nitekim, Kürt sözlükcü ve muhaddis Macideddîn *İbn Athîr*'in (1149–1210) bildirdiğine göre, sâdece 960da *Mâverâünnehr*e ulaşıp yerleşen iki yüz bin çadırlık Türk toplulukları ihtidâ etmişler.[62] Hicret etmeyip yurtlarını terketmeyen çeşitli Türk boyları dahî, göçenlere oranla daha yavaş olmakla birlikte, zamanla Müslümanlaşmışlardır. *Hıtay*lar[63] gibi, Doğuda kalıp da Müslümanlaşmamış olanlarsa, git gide Türklüklerini yitirerek ya Moğollaşmış ya da Çinlileşmişlerdir. Buradan da Sekizinci ile Dokuzuncu yüzyıllardan itibâren Müslüman olmanın, Türklüğün tarîfinde baş orunu işğâl ettiğini anlıyoruz.

Artık, Müslümanlaşmakla yetinmeyip Dokuzuncu yüzyıldan itibâren Türklük, İslâm dini ile medeniyetinin taşıyıcısı, yürütücüsü, dünya çapında öncüsü ile savunucusu kesilmiştir. Evvelce, çoğunlukla, 'günübirlik' bozkır devletimsi teşkilâtlar kurmağı beceren, başta da Çin olmak üzre, yerleşik üstün medeniyet toplumlarını vur–kaç usuluyla sındırarak talanla geçinirken, Müslümanlığa intisâbından itibâren Türklük, hakkaniyetci–savaşcı–üretici uzun soluklu cihân devletlerini vucuda getirmeği başarmıştır. Nihâyet bu devlet kurma sanatının şâhikasını, üstüne üstlük de Yeniçağda, altı yüz küsur yıl

[61] Rivâyete göre, bir ayda iki yüz bin Türk ihtidâ etmiş.
Osmanlılar ile Azarbaycanlılar çeşidinden Batı Türkleri Oğuz menşelidirler. Oğuzların konar-göçer zümresine 'yörük'; kırlık alanlarda yerleşik yaşayanlarına 'Türkmen'; şehirlerde oturanlarına da 'Türk' denmiştir.
Bkz: E.W. *Lane*: "*Arabic – English Lexicon*", I. cilt, 305. s.

[62] Bkz: Peter B. *Golden*: "An *Introduction* to the *History* of the *Turkic Peoples*", 185. s.

[63] Onuncu yy.da Moğolistanın güney doğusundaki anayurtlarından hareketle Çinin kuzeyi ile Mançuryayı ele geçirip bir süre sonra Çinlileşmiş *Hıtay*lara izâfeten Orta Asya Türkleri, Çini ve Çinlileri Hıtay/lı şeklinde anar olmuşlardır. Zamanla Türklere bakarak Araplar ile Farslar 'Hitây', Ruslar da 'Kitai' demişlerdir –bkz: Peter B. *Golden*: Aynı yer.

ömürlü, ulu çınarı andırır, 'Devletiebedmüddet'i, yânî asırdîde Osmanlı Devletini teşkîl etmiştir. Ülkü, 'Devletiebedmüddet'tir. Ülkünün ete kemiğe bürünmüş biçimi, tarihte Türklüğün en parlak başarısı, *Osmanlı Devleti*dir.

(3) İlhâmını *İslâm*ın adâlet esâsından alan Osmanlı Devleti, siyâsî ile hukukî teşkilâtlanışını atası *Selçuklu*lar üzerinden, bir ölçüde, *Akhamenit*lerin halefleri *Part* ile *Sâsânî* devlet geleneklerinden devşirmiştir.[64] Tabîî, bunların Müslümanlaşmış hâlini ifâde eden *Abbasî* devlet yapısı birinci derecede etkili olmuştur. *Bizans* aracılığıyla *Roma*nın derpîş ettiği imparatorluk devletinin sağlamlığı ile dayanıklılığı, güvenilirliği ile şakaya gelmez ciddîliği, her bakımdan çok çeşitliliği benimsemişlik ve ülkesiyle de milletiyle de bölünmez bütünlüğü vurgulayan vasıfları, Osmanlı, içleştirerek kendine mâletmiştir.

Orta Asyanın doğusunda yaşayıp hüküm sürdükleri çağlar boyunca Türklerin dikkati, Çin ve onun medeniyeti üstünde odaklanmıştır. Batıya kaydıkca Hint–Avrupalı, bu meyânda İranlı toplumlarla karşılaşıp temâsa geçmiş ve zamanla kaynaşmışlardır. İlk temâslar, İranlılardan Perslerin İslâmöncesi medeniyet dönemine rastlar. Ama asıl yoğun ilişkiler, Müslümanlaşmış İran kültürüyledir. İlkin İranlıların yaşadıkları Mâverâünnehir yörelerini ele geçirmişlerdir. Seyhun ile Ceyhun ırmaklarının ötesi, yânî Mâverâünnehir, Müslümanlaşmış Perslerin, demekki Farsların indinde Türklerin yurdu anlamında *Turan*dır artık. Sonuçta o geniş bölge 900lerde Türkistan adıyla anılır olmuştur. Mâverâünnehirden sonra Türkleşen bir başka yöre güney Kafkasyadaki Azarbaycandır. Nihâyet 1000den itibâren de Türkler, bizzât İran topraklarında devlet kurar olmuşlardır. Bu devletlerin önde gelenleri Karahanlılar ile Selçuklulardır. Bunlardan sonra İranı bin yıl süreyle yönetmiş hânedânlar, kültürce Farslılaşmış olsalar dahî, Türk soyundandılar. Fars kültürüne intisâp, daha Selçuklular devrinde başlamıştır. Farslılaşma, dil başta gelmek üzre, önemli ölçülerde Anadolu Selçuklularına da

[64] Bkz: EK 10a.

sirâyet etmiştir. Türklere Türkceyi iâde eden, Anadolu Selçuklularının ardısıra gelmiş, Osmanlıdır. Dilin yanında, İslâmı kavrayış cihetinden de Osmanlı, Farstan esen yellere karşı durmuştur. Buna karşılık, Türk (Oğuz) asıllı, bidâyette de Sünnî olup Sufî tarîkattan neşet etmiş *Safavî* hânedânı (hükümfermâ: 1502–1737), Şah *Ismâil*'in (1487–1524) önderliğinde İranın millî birliği ile bütünlüğünü tesîs etmiştir.[65]

İslâm âlemini yakıp yıkmış korkunç Moğol ile Timur istilâlarının arkasından mezkûr dünyada dengeleri yeniden kurmağa kendini aday ilân eden iki rakîp Türk hânedânıyla karşı karşıyayız. Bunlardan biri *Osmanlı*yken, öbürü *Safavî*dir. Ancak, Osmanlı, Türk Oğuz özüne bağlı kalırken, *Safavî*[66], hüküm sürdüğü ülke ile orada yaşayan çoğunluğun kültür belirlenimine uyarak Farslılaşmıştır. Safavîler, Osmanlı muârızlarından kendilerini ayırmak amacıyla Şîîleşirlerken, Osmanlı da onlara karşı Sünnîliği vurgulamıştır. Ancak, mezhep farkına rağmen Türk —hele Şîî Azarbaycan ile Sünnî Doğu Türk— ve İran kültürleri kaynaşarak çarpıcı raddede benzer bir görünüm kazanmışlardır: Türk–Fars İslâm Kültürü.[67] Bu durumun en göz alıcı örneğini iki tarafın dilinde görebiliriz. Farscadan Türkceye büyük çapta söz aktarımı olurken, Türkce de Farscayı, sözvarlığının yanısıra, dilbilgisi biçimi ve kuralları yönünden ziyâdesiyle etkilemiştir.[68]

Türk–Fars İslâm Kültürünün, Osmanlı üstünde etkisi, doğusundaki Türk ile Fars ülkelerine oranla daha zayıf kalmıştır. Bununla birlikte, doğusundaki Türk ile Fars toplumları gibi, belirli bazı kurucu unsurları itibâriyle Osmanlı da, 'Türk–Fars İslâm Kültürü' dairesinden sayılmalıdır.

Gerek insan tiplerinin, giyim kuşam ile yaşama tarzlarının, ge-

[65] Bkz: Jean-Louis *Bacqué Grammont*: "L'*Appogée* de l'*Empire Otoman*: Les *Evénements* (1512–1606)", 141 – 143. syflr.; ayrıca bkz: Robert L. *Canfield*: "*Theological* '*Extremism*' and *Social Movements* in *Turko-Persia*", 132.- 150. syflr.

[66] Bkz: EK 11e.

[67] İng "Turko-Persian Islamicate Culture" –Robert L. *Canfield*: "The *TurkoPersian Tradition*", 1 – 34. syflr. Robert L. *Canfield*, 'İslâmî'yi, din anlamında *Islamic* şeklinde kullanırken, medeniyet için *Islamicate* demiştir –bkz: A.g. çalışma, 32. s.

[68] Bkz: Gerhard *Doerfer*: "*Türkische* und *Mongolische Elemente* im *Neupersischen*", dört cilt.

rek hayatı ve dünyayı değerlendirişin, gerek mimârînin, tezyibin, edebiyat ile sözvarlığının benzeşmeleri gerekse yazı birliğinin sağladığı, özellikle aydınlar, yânî ulemâ arasındaki, bildirişme rahatlığı ile kolaylığı git gide silinip ortadan kalkmış; sonuçta, Yeniçağ Batı Avrupasının tersîmlediği tasarı uyarınca öncelikle Osmanlı Türklüğünün İslâmsızlaştırılmasıyla bu medeniyet coğrafyasının doğusuna, yânî *Maşrık*a şâmil mezkûr kültür ortaklığı da silinip gitmiştir.

Türkler ile Farslıların ortaklığını tarihte andırır tek örnek, İkinci Dünya Savaşı sonuna değin, Çinliler, Japonlar ile Koreliler arasındaki sıkı kültür birliğidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKLERİN DÜŞÜNCE TARİHİ ve FELSEFE-BİLİM

"Ne içindeyim zamanın
Ne de büsbütün dışında;
Yekpâre, geniş bir ânın
Parçalanmaz akışında"[69]

(1) Bir kültürün varabileceği en üst orun, felsefîleşmiş medeniyet seviyesidir. Yalnızca Doğu ile Batı medeniyet câmialarındaki kültürlerden kimisi mezkûr seviyeye erişebilmiştir. Batı medeniyetleri câmiasından İslâm medeniyetinin mensûbu alışılagelinmiş Türk kültürü de bunların arasındadır. İşte felsefîleşmiş medeniyetin zemînini oluşturan yazıya dayalı bildirişimde bulunan Türk tarihinin ilk ve en eski kültür basamağına doğu *T'u-kiyu*lar (Göktürkler) yerleşmiştir.

(2) Dirimsel çevrenin yanında, bir de, yepyeni, eşi, benzeri bulunmayan kültür denilen ortamın meydana getirilişi insan oluşla iç içe bir süreçtir. Bu yepyeni ortamın temelinde din vakıası yatar. Jean-Paul *Roux*'ya göre, doğu *T'u-kiyu*ların yazıtlarında da öncelikle işlenen din konularıdır. Önceki bölümlerde belirttiğimiz üzre, teknik anlamıyla felsefe-bilimin menşei olan bilgelik, önemli oranda di-

[69] Ahmet Hamdi *Tanpınar* (1901–1962), bu dörtlüğüyle, uzun boylu, hantal açıklamalar ile tarîflerin beceremeyeceği derecede, bilgeliğin aslını, esâsını açık, seçik ve özlü bir biçimde ortaya koymuştur –Bkz: Ahmet Hamdi *Tanpınar*: "*Bütün Şiirleri*", Hazırlayan: İnci *Enginün*, 19. s.

nimsi, yânî efsâneyle ilgili uğraşılardan kaynaklanmıştır.[70] Böylelikle daha ileriki tarihlerde, kuzey Moğolistanda Orhun ırmağının yatağından çıkarılmış yazıtlarda, düpedüz dinî olanların yanında, bilgeliğe ilişkin konuların da işlenmiş olduğu görülmektedir. Bunların en eskisi, 581de *Bugut* tarafından ortaya koyulmuş olandır. Sonra, Göktürk veziri ve kumandanı *Toyukuk*'un 725e tarihlenen 62 satırlık, *Kül Tiğin*'in 732ye tarihlenen 72 satırlık ve nihâyet *Bilge* Hanın 735e tarihlenen 89 satırlık yazıtları Türk düşünce tarihinin ilk kayda değer verimleridir.

Doğu *T'u-kiyu*ların tersine batıdakiler, zengin yazılı malzeme bırakmadılar. Ortaya çıkarılanlar da Talas vadisindeki taş yazıtlar ile başka maddelere yazılmış metinlerdir. Doğu ile Batı *T'u-kiyu*lar, etkilendikleri dış kaynaklar bakımından da birbirlerinden ayrılırlar. Doğulular, daha ziyâde Çin medeniyetiyle ilişkide bulunmuş oldukları anlaşılmaktadır. Batı *T'u-kiyu*larsa öncelikle Tibet üzerinden Hintten ve Maverâünnehir yoluyla İrandan gelmiş etkilere açık kalmışlardır.[71]

(3) Batı *T'u-kiyu*lar (Göktürkler) yerlerini Türk tarihinin ikinci ana merhâlesi sayılan Uygur Türklerine bırakmışlardır. Uygurlar da İran üzerinden Orta Asyaya uzanan Soğdak yazı dilinin etkisinde kalmışlardır. Öteden beri hayvancılık ve zanaatla —özellikle demircilikle— geçinen Türkler, Uygur devrinde artık tam anlamıyla irfân[72] hayatına intisâb etmişlerdir. Daha Göktürk devrinde Çinliler ile Tibetlilerin, Türklere ulaştırdığı Burkanlığın (Budhacılığın) bahsi geçen olayda önemli etkisi vardır.[73] Hintli Şehzâde Siddharta *Gautama*'nın —nâmıdiger, *Buddha*: 563–483— M.Ö. Beşinci yüzyılda vucuda getirmiş olduğu ve zamanla din boyutlarına erişmiş bulunan Burkancılık, kısmen kendi yerli inançları çerçevesinde ya-

[70] Bkz: Jean-Paul, *Roux*: "*La Religion des Turcs et des Mongols*", 23. s.

[71] Bkz: Jean-Paul *Roux*: A.g.e., 83. s.

[72] 'İrfân', 'derin biliş', 'okumuşluk' (Fr érudition; İng learning), 'hakîkata vâkıf olma', 'ilim ve zekâyla ortaya çıkan kemâl' anlamlarına gelir –bkz: *Şemseddîn Sâmî*: "*Kâmûsu Türkî*", 933. s.

[73] Bkz: Jean-Paul *Roux*: A.g.e., 23. s.

şayan Türklere M.S. Beşinci yüzyılda vardığı tahmîn olunmaktadır. Güney Çinde Vey adıyla hâkimiyetlerini kuran Tabgaçlar (To-pa), 400lerin ortalarında Burkancılığı devlet dini olarak ilân etmişlerdir. Daha sonraları, Çin hükümdarı, 500lerin ikinci yarısında pâyıtahtı Çang-nan'da Türklerçin bir Burkan tapınağı inşâa ettirmiştir. Yine bu dönemlerde Hintten, Çin ile Tibetten gelen bilge keşişlerin Türkler tarafından hüsnükabul görmüş oldukları bilinmektedir. Mezkûr devirde kaleme alınmış *Bugut* ile *Bümin* Han yazıtları da bu yeni inanç düzenini benimsemekte olan Türklerin o zamanki ruh hâletlerini yansıtmak bakımından ilgi çekicidirler. Sözünü ettiğimiz ruh hâletinde toplumca sıkıntısı çekilen bir ikiliğin izleri açıkca görülür. Soylular ile yetkililerin bir bölümü bu yeni inanç düzenini benimserken, halkın neredeyse salt çoğunluğu Göktanrıyı, yânî Tengriyi (ET täŋri) esâs alan ata yâdigârı itikâtlara inatla bağlı kalmıştır. Devleti yeniden ayakları üstünde doğrultmak niyetindeki *Bilge* Kağan (683–734), surlarla çevrili şehirler kurdurmuş ve burada Burkancılığa eğilim göstermiştir. Ne var ki, evvelce bahsetmemize rağmen, olağanüstü önemi ile ilgi çekiciliğinden dolayı tekrarlamaktan kendimizi alamadığımız, veziriâzam *Tonyukuk*, "Burkan ile Lao Çe, insanlara yumuşaklık ile alçakgönüllülüğü telkîn etmeğe çalışmaktadırlar; böylece bunların, savaşçılık fazîletiyle uyuşmadıkları bildirilmelidir" diyerek Burkancılığa karşı yeğinlikle tavır almıştır. Nitekim, faal oluşlarının ve savaşçılıklarının, Türkleri yalnızca Burkancılık, Taoculuk, Manicilik gibi bâtınîliğe alabildiğine ağırlık veren öğretileri toptan benimsemelerini önlemekle kalmayıp tarihleri boyunca onları felsefe ile bilime götürecek bir düşünce düzenine ayak uydurmaktan da alıkoyduğu ileri sürüledurulur. Aşırı hareketlilikleri ile savaşçılıkları Türklere Milâdî yılların başlangıcından bu yana Eski dünya denilen Avrasyada ayak basmadık yer bırakmaması, onların, düşmanlarla dolup taşan ortamlarda tek başlarına kalmalarına yol açmıştır.[74] Bu da yapıp ettikleri ve bıraktıkları olumlu

[74] Jean-Paul *Roux*'ya göre, savaş olmasa, Türklük de olmazdı –bkz: Jean-Paul *Roux*: "*Histoire des Turcs*", 29. s. Savaşçılık, Türkleri, Büyük okyanustan Atlas okyanusuna, Kuzey Buz denizinden, Akdeniz ile Hind okyanusuna dek sürüklemiş olup sonuçta bu hâl, yine *Roux*'ya bakarsak, Türk tarihinin, Eski dünyanınkiyle çakışmasına yol açmıştır –bkz: Jean-Paul *Roux*: "*Histoire des Turcs*", 16. s.

eserlerin pek çoğunun gözden ırak tutulması sonucunu yaratmıştır. Öncelikle de bir milletin en önemli başarısı sayılan düşünce ürünlerinden Türklerin tamamıyla yoksun oldukları hep öne sürülmüştür. İlk bakışta insanda Türk tarihinin düşünce ürünlerinden yoksun bulunduğu izlenimi gerçekten de uyanmıyor değil. Bunun böyle oluşunun asıl nesnel nedeni, başka hiçbir köklü tarihli toplumun başından geçmemiş felâketlerin, Türk tarihinde vukûu bulmuş olmasıdır: Toplumlarda maddî ile manevî devamlılığı sağlayan ve kültür kalıtımı diye niteleyebileceğimiz yazı sisteminin Türklerde üç defa kesintiye uğratılıp başkalaştırılmış olması, ilk ikisi, yânî Orhundan Soğdak, dolayısıyla Sâmî menşeli Uygur yazısına, ondan da Müslümanlığı benimsedikten sonraki Arap harfli yazıya geçiş, son derece mutedil ve tedrîcî olmuştur. Nitekim Yusuf Has *Hacib*'in, Uygur yazısıyla 1069/1070te kaleme aldığı devlet ile ahlâk görüşlerini içerir "*Kutadgu Bilig*" aynı dönemde Arap harfleriyle de yazılmış, fakat 1439da yeniden Uygur yazısına dönülerek istinsâh olunmuştur.[75] İslâmöncesi devirlerden Müslümanlığa geçişte yeğin ve katı değişimlerin yaşanmamış olduğu *Kaşgarlı Mahmud*'un "*Dîvân-ı Lugat-it-Türk*"ü ile Balasagunlu *Yusuf Has Hacib*'in "*Kutadgu Bilig*"i gibi, düşünce ürünlerinin anlatımlarından anlıyoruz.

Aslına bakılırsa, *T'u-kiyu*lar, başka bir deyişle, Göktürkler ile Uygurlar arasındaki kültür farkı Uygurlar ile Müslümanlığı benimsemiş Türkler arasındakinden daha büyük olmalı. Çünkü Göktürkler, henüz medeniyete geçiş safhasındaki bir kültürken, Uygurlar, medeniyetleşmiş olan aşamayı yaşamışlardır. Nitekim bunun belgelerini dilde yaşanmış değişimlerde dahî görebiliriz. "Göktürkcede" diyor Şinasi *Tekin* (1933–2004), "... at, devlet, kağan, savaş ve bunlarla ilgili sözler hâkim unsurken, Uygurlarda yerleşik medeniyetin gerektirdiği şehir hayatıyla ilgili maddî ifâdelerin yanında, daha ziyâde dinî ve maneviyât âlemine aid unsurlar hâkimdir. Tabiatıyla farklı dinler, birbirlerinden farklı kelime hazneleri yaratmıştır: Mani ile Burkan dinlerinin kendilerine has kelime hazneleri..." buna örnektir. Dildeki değişmelerin, söz dağarıyla sınırlı kalmayıp cümle kuruluşu ile genelde usluba dahî yansımış olduğu görülüyor. İşte Şinasi *Tekin*'in

[75] Bkz: Agop *Dilaçâr* (1895-1979): "*Kutadgubilig İncelemesi*", 38. s.

tesbîtlerine devamla: "Göktürkcede değişmeyen, katı cümle düzenine karşılık, Uygurcada canlı, hareketli, duruma göre her ân değişebilen cümle düzeni vardır... Haşmetli, tantanalı deyişlerde ifâdeye bir heybet, bir canlılık, bir tesîr gücü vermek için yüklem, asıl yeri olan cümle sonunu bırakıp başa yahut bir başka yere gider... Çoğu zaman iddia edildiği gibi, yüklemin yer değiştirmesi, tercümelerin yapıldığı yabancı dillerin tesîrinden değildir. Metinler dikkatle tetkik edilecek olursa, bu yer değiştirmenin belli bir düzene göre yapıldığı görülür. Bu belli düzene misâl olarak şu durum gösterilebilir: Burkanın yahut bir yüksek şahsiyetin konuştuğu yerlerde yüklemin hareket hâlinde olduğunu görürüz... Nihâyet, Göktürkceye isim uslubu hâkim olduğu hâlde, Uygurcayı sıfat uslubuyla vasıflandırabiliriz."[76]

Bu ve başka birçok farka rağmen, Uygurlar, Göktürk kültür mirâsını reddetmeyip bunu pek değişik mecrâlara götürmüşlerdir. Bunu da en açık şekilde bizlere aynı dili paylaşmakla ve onun taşıyıcısı durumundaki yazıyı apânsız kesip atmamakla göstermişlerdir. Nitekim Uygurcanın ilk numunelerini Göktürk yazısıyla kaleme alınmış *İl-İtmiş Kağan* (h: 741&742) yazıtında görebiliriz.[77]

Git gide zayıflamakla birlikte, Göktürk yazı dilinin etkilerini nasıl ki Uygur kültür ortamında izleyebiliyorsak, aynı şekilde, en olgunlaşmış hâline Onuncu ile Onbirinci yüzyıllarda eriştiğini gördüğümüz Uygur yazı dilinin izlerini, Müslüman Türk kültüründe Onyedinci yüzyıla değin sürebiliyoruz.[78]

(4) Onyedinci yüzyıla değin sürebildiğimiz bahse konu izler, daha ziyâde biçimle, demekki dille, yazıyla, uslupla, ilgilidir. Ancak, bundan başka, Burkan inancını benimsememiş kimi Uygur düşünürlerinin —Kaochang yahut Turfan Uygurları—, özellikle Onuncu ile Onbirinci yüzyıllarda ortaya koymuş oldukları gerek tercüme gerekse telîf eserlerle[79] vucut verdikleri bilgelik geleneği, tüm Türk

[76] Şinasi *Tekin*: "*Eski Türkce*", 148.&149. syflr., "*Türk Dünyası El Kitabı*"ndan.

[77] Bkz: Şinasi *Tekin*: A.g.e., 143. s.

[78] Bkz: Şinasi *Tekin*: A.g.e., 150. s.

[79] Bkz: Özkan *İzgi*: "*Uygurların Siyâsî ve Kültürel Tarihi/Hukuk Vesikalarına Göre*", 41. s.

düşünce hayatını özden etkilemiştir. Sözü edilen dönemdeki bilgelerin en özgün ve dikkate değer olanlarından biri *Vapşı Bakşı*'dır. Tahmînen Onüçüncü yüzyıl sonlarında telîf ettiği eserin adı "*Gönlün Aslını Öğreten Kitap*"tır. Metninde *Vapşı Bakşı*, bir canlıyı insan kılan en başta gelen etkenin, 'bilinc' olduğu kanâatini izhâr etmiştir. Ona göre, kendim ve dünyam hakkında beni haberli kılan, bilincimdir. Olup biten ne varsa, bilinçten neşet eder. Öyleyse varlık, bilinçle örtüşür. Bilinç bulunmuyorsa, varlıktan da bahsedilemez. Meramını kısa, özlü, renkli ve bol teşbihli tarzda ifâde eden *Vapşı Bakşı*, varlık, bilgi ve ahlâk konularını bir ilkeye geri götürüp bağlıyor: Bilinç. Özellikle sözler, geneldeyse dil, bilincin ifâde aracıdır. Bundan dolayı dil, yalnızca bir arac olup hiçbir vakit amaç değildir. Burada işlenecek hatâ, yansıtan ile yansıtılanın karıştırılması gibi olur.

Her resim bir şeyi yansıtır. O bir şeyse, kendi olup kendindendir. İşte bilinç de, kendikendisi ve kendinde olandır. Bilincin kendi dışına yansıması, olayları/fenomenleri meydana getirir. Bilinc unsurlarını dışarı taşıyansa, sözlerdir. Bilinç, 'ben'imin aslı esâsıdır. O ilkin, 'ben'imin 'dünya'yla kesişen 'yöre'leriyle, yânî bedenimle, bünyemle 'ben'i tanıştırır. Sonra 'ben'imin bittiği yerde başlayan dünyayı bana tanıtır. 'Ben', soğan misâli kat kat, tabaka tabaka soyulur. Nasıl, soyuldukca soğanın cücüğüne erişilirse, aynı şekilde 'ben'i örten peçeler aralana aralana 'öz'e ulaşılır.[80] Aşağı yukarı aynı çağda Türk dünyasının bir başka köşesinde yaşamış *Yunus Emre*, *Vapşı Bakşı*'nın merâmına "bir ben vardır bende, benden içeru"[81] deyişiyle tercüman olmuştur. 'Ben'in çeşitli tabakalarının bulunduğundan az önce bahsedilmişti. Bu tabakaları aşıp nüveye ulaşan, kendikendininkine olduğu kadar bütün varolanların da özü-

[80] *Vapşı Bakşı*'nın izhâr ettiği öğretiyi Onüçüncü yüzyılda *Çisuya Tutung*'un da yazıya geçirdiği "*Hsin Tözin Okıdtacı Nom*" başlıklı metni, Şinasi *Tekin*, Uygur Türkcesinden Almancaya tercüme etmiştir. *Vapşı Bakşı*'nın yukarıda zikrolunan bellibaşlı düşüncelerinin özeti bu metinden hareketle çıkarılmıştır. Mezkûr metinle tanışmamızı sağlayıp onu şerhederken yardımlarını bizden esirgememiş Profesör Dr. Sayın Osman Fikri *Sertkaya*'ya bu münâsebetle teşekkürü borç biliyoruz.

[81] Yunus *Emre*: "*Şiirler*" (XCIX) –bkz: Burhan *Toprak*: "*Yunus Emre Dîvânı*". Burada, bahsi geçen kaynağı bize temîn eden Profesör Dr. Sayın Abdullah *Uçman*'a teşekkürü borç biliyoruz.

ne inmiş olur. Çünkü görünen çeşitliliğin temelinde varlığın birliği gizlidir. İşte 'ben'in, dolayısıyla da 'varlığ'ın giziyle, sırrıyla tanışan, bilinçlenir; bilinçlenense, nura garkolur; yânî *Burkan* olur. Bu da ancak bilincin bilenmesiyle mümkündür. Bilincin bilenmesiyse, aklî olmaktan ziyâde iç (derûnî) tecrübe ve derin düşünmelere dalma —'seyretme': L contemplatio— talîmlerine ve imânî ile amelî temrinlere bağlıdır. Felsefe-bilimin ana yolu, yöntemi, dış (bîrûnî) tecrübe —gözlem— ile akılyürütmeyse de, bunlar, bilgelikte henüz bellibelirsiz safhadadır. Bundan ötürü bilge, iç tecrübeler ile sezgiyi yansıtmaktan âciz kalan kavramlarla elden geldiğince az iş görmeğe bakar. Nitekim bilgemiz *Vapşı Bakşı* da, varolanların, kişideki düşüncelerden, bunların da bilinc edimlerinden doğduğunu; bilinc edimlerininse, bölünmez, parçalanmaz, ezelî ve ebedî bilinç bütünlüğünün aşamaları olduklarını anlatabilmekçin mecâzlarla dolu mesellere rağbet etmiştir. İşte bunlardan en önemli saydığımızı örnek niyetine sunuyoruz:

"Tanrı Burkan, *Şûrangama Sutrada* şöyle buyurmuştur:

'Ey Ânant, Şivastî şehrinde Yadyadatı adında bir adam, duvardaki aynaya bakar. Aynanın boyu kısa olduğundan, Yadyadatı, kendi kafasını göremez. Bunun üzerine, "eyvah başımı kaybetmişim!" diye ünleyerek ne yapacağını şaşırır. Başını bulmakçin sağa, sola seyirtirken birden, "başım kaybolmuş; iyi ama onu arayan kim?" diye düşünür, şaşkınlığı da diniverir';

'Peki, Ânant, başının kaybolduğunu sandığında Yadyadatı'nın başı gerçekten de yitip gitmişmiydi?'

Bunun üzerine Ânant şöyle cevap verir: 'Ey Ulular ulusu, onun, kaybolması söz konusu değildir.'

Ve Burkan, buyurur: 'Peki Ânant, bu adam başını bulduğunda, gerçekten de başınımı bulmuştu?'

Ânant ise huşûuyla 'öyle değil, Tanrım; bu, zâten onun başıydı; bunu başka yerde bulmuş olamaz ki' cevabını verir.

Ve Burkan, buyurur: 'Tut ki, başını başka yerde bulmuş olsun; bu, onun başı olabilirmi?'

Ânant ise yine huşûu içinde 'olamaz Yüce Tanrım; başka biri-

ninki ona baş olamaz' cevabını verir.

'İşte tıpkı bunun gibi', diye buyurur Burkan, 'bilinçten yoksun kaldıklarından, canlılar, Burkanı dışlarında arar dururlar. Hâlbuki o, başka yerde olmayıp arayanın ta kendindedir. O aradığın ve sende bulunan bilinç, Burkandır! Ey Ânant, söyle bakalım, canlılar, Burkanı ararlarken Bilinç demek olan Burkan, gerçekten de kayıpmıydı?'

'Öyle şey olamaz Tanrım; O, kayıplara karışamaz!'

'Burkanı bulduklarında, O, nerede olmuşsa olsun, gerçekten de gelmişmidir?'

'Hayır, Tanrım; O, gelmemiştir. Bu Bilinç, Burkanın zâten ta kendisidir!'

'Ey Ânant, tut ki, biri başka yerde bir Burkan buldu; bu, ona Burkan olurmu?'

'Olmaz, Tanrım; kendisi nasıl olsa Burkandır. Öyleyse hiçbir yerde bir başka Burkan bulamaz!'

İşte kişi, bu Tanrı vaazı açısından baktığında, gönlünü göz önünde tutarak Burkan yolunu aramalıdır.

Aydınlanmış canlılar şöyle der: 'Yadyadatı, dönüp azıcık geri çekileydi, başını yitirmez, şaşırmazdı!'

Bütün bunlar bizlere aydınlanmağı arzulayan kişinin, kendi bilincine bakması gerektiğini gösterir. Kişi, Burkandan başka bir şey olmayan bilincini kendi dışında aramamalıdır. Burkanı kendi dışında aramayan, aldanmaz."[82]

(5) Burkancı gelenekte yer alan *Vapşı Bakşı* gibi, bilgeler, 'nom'lar[83] kaleme alırlarken, İslâm medeniyetindeki bilgelerimiz

[82] Bkz: *Vapşı Bakşı*: "*Hsin Tözin Okıdtacı Nom*", 2.&3. satırlar. "*Buddhistische Uigurika aus der Yüan-Zeit*", Almancası: Şinasi *Tekin*, Almancadan Türkceye: Ş.T. *Duralı*. "*Hsin* (okunuşu: Sin) *Tözin Okıdtacı Nom*"un Türkiye Türkcesindeki karşılığı: "*Gönlün Aslını Öğreten Metin*".

[83] Soğdakca/Soğutcadan Uygur Türkcesine 'nom' diye geçen Yunancadaki nomos, Arapcadan da Osmanlı Türkcesine 'namus' şeklinde intikâl etmiştir bkz: Ahmet *Caferoğlu*: "*Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*", 137. s.; ayrıca –bkz: *Şemseddîn Sâmî*: "*Kâmûsı Türkî*", 1402. s. –eski yazıyla.

"dîvân-ı hikmet"leri yazmağa koyulmuşlardır. Daha önce de sözünü ettiğimiz üzre, Türklük tarih boyunca bir medeniyetten diğerine geçmekle kalmayıp medeniyetler câmiasının dahî birinden öbürüne geçmiştir. Türklük, İslâmdan önceki kısmen Göktürk ve nihâyet Uygur devirlerinde Doğu medeniyetleri câmiasına mensûpken Müslümanlaşmakla Batı medeniyetleri câmiasının üyesi olmuştur. Ne var ki, olağanüstü biçim değişikliğine rağmen, kimliğini yitirmemiştir. Zirâ değişikliğin hızı, o denli tatlı, o kadar mutedil olmuştur ki, Türklük dediğimiz pâyândâ, taşıyıcı mihver kırılmamış, hep aynı kalmıştır. Bunu nitekim kimi ana gelenek doğrultularının sürüp gitmesinde açıkca görüyoruz. İşte bu ana gelenek doğrultularını bize Mehmet *Kaplan* (1915–1986), şöyle sıralamıştır: Gâzîlik, velîlik, ahîlik.[84]

Türklüğün askerlik, savaşcılık cephesi İslâm medeniyeti devrinde nasıl 'gâzîlik' olarak görünüme çıkmışsa, bundan önceki medeniyet ortamında da öyle 'alp' tipiyle belirmiştir.[85] Aynı şekilde, öteki temâyüz etmiş veçhesi olan bilgelikle de, İslâmdışı yahut ~öncesi ile İslâm medeniyeti devirleri arasındaki bütün farklara rağmen, belli bir süreklilik gözden kaçmıyor. Arap, İran gibi, öteki Müslüman toplumlarında seçkin yer tutan hikmet geleneğine Türkler, velîleri, sufîleri, ârifleri, erenleriyle katılmışlardır. İslâmda en mümtâz makam hikmete tahsîs olunmuştur. Nitekim *Kur'ân*ın Bakara Sûresinin 270. Âyetinin meâli, Abdullah *Cevdet*'e (1869–1932) göre, "Allah, mûrad ettiğini feyz-i felsefeye mazhar eder ve fuyuzât-ı felsefeye mazhar edilen kimseye pek çok hayr verilmiştir"[86] şeklindeyken, Ismail Hakkı *İzmirli*'ye (1868–1946) göre de şöyle olmalı: "Allah, dilediğine hikmet verir; her kime hikmet verilirse, ona çok hayr da verilmiş olur..."[87] Nihâyet, "felsefe kumandandır; fünûn onun ordusudur... Kumandansız ordu için fevz ve selâmet yoktur. Gençleri felsefeyi zayi etmiş olan ümmet, ne büyük zâhiyâttadır"[88] şeklinde bir

[84] Bkz: Mehmet *Kaplan*: "*Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar: Tip Tahlilleri*", 6. s.

[85] Bkz: Mehmet *Kaplan*: Aynı yer.

[86] Abdullah *Cevdet*: "*Fünûn ve Felsefe*", 48. s. –eski yazıyla.

[87] "*Kur'ânı Kerîm*", Bakara Sûresi, 270. Âyeti Kerîme, *Ismail Hakkı İzmirli* tercümesi, 97. s. –eski yazıyla.

[88] Bkz: Abdullah *Cevdet*: "*Fünûn ve Felsefe*", 47. s.

hadîs rivâyet olunmuştur. Bunun sahihlik ihtimâli pek zayıf olmakla birlikte, 'hikmet'in İslâm âleminde mâlik olduğu mevkii göstermesi bakımından ziyâdesiyle dikkat çekicidir. İslâmdan önceki ve onun dışındaki medeniyet dairelerinde dahî hikmet binâlarını inşâa etmiş Türkler, Müslüman olduktan sonra, İslâmda zâten pek ululanan söz konusu alanda neredeyse vecd hâlinde hizmet görmüşlerdir. Kılıncıyla gâzînin 'Dâr-ul-İslâm'a kattığı ülkelerde gönülleri fethedip devletin kurulmasına her bakımından zemîni hazırlayanlar, hikmet erbabı velîler, sufîler, ârifler, erenler olmuştur.[89] İslâmdan önceki ve onun dışındaki medeniyet dairelerinde hikmet ehli Türkler, 'kam', 'bilge'[90] ile 'goşt'[91] lakaplarıyla anılmışlardır. Bunlar, İslâmî devirde olduğu üzre, toplumu derleyip toparlayan, yarınları düşünen, ileriye dönük tedbirler öneren, maddî ile manevî ihtiyâçları karşılayıp şifâ dağıtan ve nihâyet devletin kurulup yönetilmesinde bilfiil görev üstlenen üstün kişilerdi. Tarihte doğrudan doğruya 'bilge' lakabıyla anılan hükümdarlarla bir Göktürler ile Uygur Türklerinde, bir de, İlkçağ Çinlilerinde karşılaşılır. Aslında hikmet binâlarına[92] vucut vermemiş, başka bir anlatışla, medeniyetin felsefîleşmişlik safhasına ulaşamamış toplumların ömrü birkaç yüzyılı aştığına da tanık olunmamıştır. Türklüğün uzun geçmişi bulunan tarihiyse, medeniyet kurucusu ve taşıyıcısı bilgelere çok şey borçludur.

İşte bilge kağanlardan velîlere, erenlere; yahut başka türlü söylersek, *Vapşı Bakşı*'dan *Yusuf Has Hacib*'e (1017–1077), Hoca *Ahmet Yesevî*'ye (1093–1166), *Yunus Emre*'ye (1241–1321), *Hacı Bektaş Velî*'ye (1209–1271), *Hacı Bayram Velî*'ye (1352–1429) yahut *Ali Şîr Nevâî*'ye (1441–1501) kesintisizce uzanan bir hattan bahsetmek yanlış olmasa gerek. Mezkûr hatla aktarılan bir zihniyettir. İnsanı kavrayış, dünyaya bakış, hâl ile hareket tarzıdır. Bahsi geçen

[89] El ele, gönül gönle vererek gösterdikleri ortak çabadan dolayı, *gâzî* ile *velî*yi yahut *alp* ile *eren*i, tasavvuf edebiyatımızın en çalışkan araştırmacılarından Abdülbâki *Gölpınarlı* (1900 – 1982), alperenler şeklinde deyimlendirmiştir -bkz: Abdülbâki *Gölpınarlı*: "*Türk Tasavvuf Şiiri*", XIII. s.

[90] Bkz: *Kaşgarlı Mahmut*: "*Dîvânu Lûgât-itTürk/Dizin*", VI. cilt, 92.–257 syflr.

[91] Bkz: *Kaşgarlı Mahmut*: "*Dîvânu Lûgât-itTürk/Dizin*", aynı yer.

[92] Hikmet binâsı deyimiçin bkz: Nihat *Keklik* (1926 –): "*Felsefenin İlkeleri*", 51.&57. syflr.

zihniyeti taşıyan hattın esâsı dildir; burada söz konusu olansa, Türk dilidir.[93] İmdi M.S. Altıncı yüzyıla değin gerisin geriye izleyebildi-

[93] Bkz: Reşit Rahmedi *Arat* (1900–1964): "*Türk Milletinin Dili*", 140. s., "*Türk Dünyası El Kitabı*"ndan.
Büyük, yânî düşünce, sanat, zanaat, siyâset, iktisât, savaşma hüneri ve nüfusca yayılma bakımlarından tarihe adını sanını kazımış milletler, birbirlerinden farklı bilinclere sâhib olmuşlardır. Köküne kökenine, aslına esâsına, kuvvet kudretine, tâkatına ve tarih boyu temâyüz etmiş maddî ile manevî bellibaşlı özelliklerine, kısacası kendisine ilişkin bütün değerlendirmelerine o milletin bilinci diyoruz. Kimi milletler kendilerini kavim yahut ırk esâslarına bağlarlarken, kimileri de kendilerini dile, daha geniş çerçevede alırsak, kültür ortaklığına oturtmuşlardır. Türklük de öncelikle dil ile din birliğine dayalı bir tarih bilinci geliştirmiştir.
Günümüzde coğrafî yayılma yönünden bu dilin değişik çeşitlerini (Fr variantes), lehçelerini (dialectes), şiveleri (patois) ile ağızlarını (accents) güneyde –İran'ın güneyinden geçen– 28inci boylamdan kuzeydoğu Sibirya'daki –Yakutistan'dan geçen– 74üncü boylama, batıda –Makedonya'dan geçen– 22inci enlemden doğuda –Kamçatka yarımadası ile Sibirya'nın Kolima sıradağlarından geçen 161inci enleme değin 10 000 kmden uzun bir kavis boyunca izleyebiliriz. Avrasya denilen yeryüzünün bu en geniş anakarasının hemen her yanına yayılmış Türkce konuşan (Turcophone) halkların tek bir milleti oluşturdukları söylenemez. Bununla birlikte, Türkceyi anadil olarak kullanan Osmanlı, yânî günümüz Cumhuriyet Türkiyesi ile Balkan ve Kıbrıs Türklerinin, Azarbaycanlıların, Özbeklerin, Türkmenlerin, Kırgızların, Kazakların, Kırım ile Kazan Tatarlarının, dilden, dinden ve nihâyet tarihten gelen belirli bir milliyet duygusunu paylaştıkları öne sürülebilir.
Geçmişin derinliklerine uzandığımızda dahî, bu değişik toplumların ırkca ortak bir temele oturtulamayacaklarını anlarız. Nitekim, M.S. 600lerde kaleme alınmış Çin yıllıklarından Yenisey ırmağının yukarı çığırlarında yaşayıp Türkce konuşan Kırgızların –'ikiz' gibi, 'kırk/ız', yânî kırklı, kırkar olan– kuzeyli kavimler gibi, sarı yahut kızıl saçlı, yeşil gözlü, ak pak tenli olduklarını öğreniyoruz. Bugünse asıl yurtlarından daha batıya, şimdiki Kırgızistana kaymış Kırgızlar, Kalmuklarla uzun süre birarada yaşamış olmanın sonucunda çoğunlukla Moğol ırkının özelliklerini taşımaktadırlar. Yedinci ile Sekizinci yüzyıllardan kalma Çin heykelciklerinden de o devir Türklerinin, doğu HintAvrupalı –İranlılara benzer (Iranoîde) tipinde olduklarını görüyoruz. Dördüncü ile Beşinci yüzyıllarda Doğu ile Orta Avrupayı ele geçirmiş *Attila*'nın Hunları ile onların dil vârisleri olan Islavöncesi Bulgarlardan tutun da Çuvaşlara dek uzayan bir dağılımda Türkce konuşan birtakım toplumlar dahî, çoğunlukla Ön-Türkler (Prototurcs) gibi Mongolî (Mongoloïde) tiptendiler.
Louis *Bazin*'in bütün bu açıklamalarından da Türklük teriminin bir ırk birliğini dile getirmediği sonucuna ulaşabiliriz. O, daha önce de belirttiğimiz üzre, ilk elde bir dil ortaklığına işâret etmektedir. Bu dil ortaklığıysa, bir toplumkültür gelenekleri birliğinin yahut belki de bahsi geçen toplum-kültür gelenekleri birliği, dil ortaklığının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Göçebelikten yerleşik düzene geçildikce söz konusu gelenekler, derinden derine değişikliklere uğramışlardır. Bununla berâber, başta göçebeler ile yarıgöçerler olmak üzre, bütün Türkce konuşan toplulukların arasında bunlar hâlâ dikkate değer bir geçerliliğe sâhip görünmektedirler.

ğimiz Türk yazı dilinde biçimlendiğini gördüğümüz bir bilgelik, bir hikmet edebiyatı, en sonunda Tanzimattan, yânî Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibâren felsefebilime vucut verdi verecekken, Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde millî kültür mirâsında ortaya çıkıvermiş olan ânî, şiddetli, derin, köklü, keskin kesinti, kopuş, kaza, nihâyet, biyoloji terminolojisiyle söylersek, bir mutasyon, sözünü ettiğimiz oluşumu akâmete uğratmıştır.

Zikrettiğimiz geleneklerin bilinen tarihî kaynaklarına yöneldiğimizde, Louis *Bazin*'le berâber şu hususları tesbît edebiliriz:

-Boyların sıradüzenine (hiérarchie) oturtulmuş teşkilâtlanmayla ortaya çıkan en büyük boyların ve nihâyet bunların arasından da en güçlüsünün hâkimiyetine dayalı siyâsî birlik söz konusu olup büyük boylar (tribus) küçüklere, onlar da oymaklar (clans) ile altoymaklara (sousclans) ve sonunda ataerkil ailelere ayrılırlar;

zaman zaman vukûu bulan darbelerle işbaşına gelenler dışında, seleflerin erkek soyundan yeni boy ile oymakbeğleri, yaşça en büyük oğulların, yoksa, daha küçük olanların arasından, öbeğin ileri gelenlerince seçilirlerdi;

toplum sıradüzeni, askerî olanla tam tamına uyuşmakta olup fetihler (conquètes) ile akıncılıklar (razzias), bu savaşçı toplulukların temel iktisadî etkinliklerini oluştururlardı;

-geçer olan dışevlilikti (exogamie); erkek tarafının dışından seçilen kız, geldiği öbekten kopardı; dayı kızıyla evlenmek tercihe değer görülürdü;

-savaş esiri erkek ile kadın köleler, toplumla kaynaştırılırlardı: Erkekler askere alınır, kadınlarsa câriye kılınırdı;

-Yeniçağ Sibiryasında hâlâ rastgelinebilen Kamlığı birçok bakımdan andıran ve Kam (Moğolcada Şaman) zümresine dayalı 'canlıcı' (Fr animiste) bir halk dininin yanında, başta hükümdarları nasbeden, koruyup kollayan ulu Göktanrı, yânî Teŋri gelmek üzre, anne tanrıça, Umay ile daha başka yüce tanrıların yer aldığı bir din de hüküm sürmekteydi.

Yukarıda sıralanmış Türk toplum ile siyâset hayatının tarihî kaynaklarından ileriki çağlarda özellikle Osmanlılar gibi nâm salmış cihângîr Türk devletleri nice uzaklaşmış gözükürlerse gözüksünler, bunlarla içten içe işleyen bağlar hep muhâfaza olunmuştur. İlk bakışta önemli ölçülerde kılık değiştirmiş gelenekler ile bunlardan türemiş kurumlar ile eski asıllar arasında benzerlik kurmak imkânsız gibi gözüküyorsa da, boya ile cilâ kazındıkca köke kökene inilebilir. Dikkatle incelendiğinde, Altıncı ile Onuncu yüzyıllar arasında kağanın Tengriyle Sekizinci yüzyıl Orhon yazıtlarında belirtilen bağıntısı neydiyse, Onüçüncüden Yirmincinci yüzyıla değin hükmetmiş Osmanlı sultan hanların Allaha yönelik durumları da oydu. Ayrıca çağımızda, yine başta Anadoluda, İran ile Türkistanda yaşayan göçebe Türkmen, Kazak, Kırgız ve daha başka budunlar gelmek üzre, yerleşik Türk halklarının âdet, alışkanlık ile görenekleri de, metinler ile öteki kaynaklardan tanıdığımız eski, yânî Onuncu yüzyıldan, Müslümanlıktan önceki Türklerinkileri önemli ölçüde andırmaktadırlar- yukarıda zikrolunan bellibaşlı kaynak bilgiler için bkz: Louis *Bazin* (1920-): "*Les Peuples Turcophones en Eurasie: Un Cas Majeur D'Expansion Ethnolinguistique*", 76., 77., 80.&81. syflr.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FELSEFE–BİLİME RAMAK KALMIŞKEN

"İlim bir lücce-i bîsahildir
Anda âlim geçinen cahildir"[94]

Yaklaşık olarak 1600lerin başından 1800lerinkine değin Türk dünyası bir tür 'Ortaçağ' yaşamıştır. İktisât, siyâset, askerlik, zanaat, sanat gibi, kültür âleminin bütün kesimleri ve asıl onların başını çeken fikir hayatı bu zaman zarfında derin uykuya dalmış, dinlenmiştir. Türk dünyası, söz konusu iki yüz yılda kemâle ermiş, kimliğini iyice oluşturmuştur. Nasıl, ömür boyunca yaşanmış acı, tatlı tecrübeler, bireye kimliğini, demekki kişiliğini sağlarsa, benzer biçimde tarih süresince yapıp yapamadıklarının, kazandığı zaferler ile uğradığı yenilgilerin, geçirdiği refah dolu ve sefil kaldığı dönemlerin yarattığı 'kaderde ve kıvançta duygu ile düşünce birliği' de gün gelir, bir topluma özgül tarihî kimliğini verip onu millet kılar. Giderek, tam anlamıyla milletleşmiş toplum ancak, insanlığa hayat iksîri olacak üstün kültür başarılarını ortaya koyabilir. İşte 1800lerin başında öncelikle Osmanlılık[95] çerçevesindeki Türklük böyle bir aşamaday-

[94] Yusuf *Nabî* (1642-1712).

[95] Yeniçağın en büyük devletlerinden Osmanlı Devleti –bkz: *"The Penguin Concise Columbia Encyclopedia"*, 632. s .-adını onu 1299da ilân eden *Osman Gâzî*den (1258–1326) almıştır. Türk olan bu devletin kurucu unsuru, Anadolu ile Rumeliye yerleşerek öteki Türk boylarından ayrılmıştır. Devletin kurucusu *Osman Gâzî*nin atası *Süleyman Şah*ın reisliğinde Maverâünnehirden gelmiş olan Kayı boyu ileriki cihân devletinin nüvesi olmuştur. Osmanlı Devleti, kuruluşundan sonra, Müslüman olup Türkistandan gelen Türkmen oymakları ile boylarından, Anadolunun yerli âhâlîsinden ve çeşitli ümmet ile kavimlerin mühtedîlerinden vucut bulmuştur. Osmanlı Türklerinin, Altay dille-

dı. İki yüz yıl boyunca çekildiği istirâhat sırasında yediği şiddetli ve can yakıcı darbelerle silkinip kendine gelen Türklük, "ben kimim?" sorusuna verebileceği birkaç cevap seçeneğine sâhipti. Zâten gerek bireysel gerekse toplumsal düzlemde kişilik kazanmışlığın ana göstergesi, "ben kimim?" sorusunu sorabilmek ve buna ne dediğini bilir tavırla cevap getirebilmek yönünde yürüyen bir felsefî bilinçtir. Ne olup olmadığını ve ne olabilip olamayacağını sezer hâlde, Osmanlı Türkü, 1800lerden itibâren, 'felsefî bilinc'ini ortaya çıkarmış, inşâa etmiş toplumlarla karşılaşmak üzre yola koyulmuş yahut koyulmak zorunda kalmıştır. Yola koyulurken sırtını Batı medeniyetleri câmiasından İslâm medeniyeti âlemine dayamış bulunuyor, *Dâr-ul-İslâm*da ikâmet ediyordu. Dönüp dolaştığı illerden iklimlerden pek çok etkilenmiş, yüklü bir tecrübe dağarıyla donanmış durumdaydı. Öncelikle İlkçağ Çin, Hint, İran medeniyetleri ile Bizans kültürünün ve İslâm medeniyeti aracılığıyla Eskiçağ Ege medeniyetinin izlerini taşıyordu. Ama bütün bu izlerin, etkilerin kazınıp işlendiği tarihini boydan boya kateden hattı da ihmâl etmemek gerek. Halîfe kaysar pâdişah sultan hanın, tarîkat ehli ile ulemânın ve gâzînin selefleri kağandan, bilgeden ve alpten çıkıp gelen hat. İşte bu hattın heyetimecmûu tarihtir.

Tarihte İslâm medeniyetinde benliğini kazanmış olan Türklüğün bugün temel sorunu 'kendinibilmezlik'tir. *Tragique* duyuştan yoksun olmaklığı, düştüğü fecî durumun bilincine varmaktan Tür-

rinden birini kullanıp simâca Kafkas ırkından olmaları bu karışımdan ileri gelmektedir. Osmanlı Devletinin kuruluşundan itibâren Osmanlılar, Türkistandaki soydaşlarından ayrılmış olduklarından, asıl dilleri olan Çağatay Türkcesinden –yahut Oğuzcasından– uzaklaşmışlardır. Asya, Avrupa ile Afrikanın en elverişli yörelerinde ve bu kıtalar arasında kilit hükmünde olan seçkin bir konumda bulunmaları, kuvvet ve satvetleriyle birara Eski dünyanın en güçlü devletlerine meydan okumuş olmaları, kendilerinden önceki bütün öteki Türk boylarından daha fazla önem kazanmaları sonucunu doğurmuştur. Ayrıca Arab ile İran irfânları tarafından etkilenmeleriyle de dünyanın en zarîf ve ifâde gücü yüksek dillerinden birini geliştirmişlerdir.
Osmanlı tabaası arasında fırsat ile hukuk karşısında nisbî bir eşitliğin kurulması, Türk, hattâ Müslüman olmayan tabaanın dahî Osmanlı diye anılmasına yol açmıştır. Bununla birlikte, Hırıstıyanlar, Osmanlı tâbiriyle Türkler ile Müslümanları kastetmişlerdir; kendileriniyse, çoğunlukla Osmanlı saymamışlardır
–bkz: Mehmet Zeki *Pakalın* (1886–1972): *"Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü"*, II. cilt, 738. s.

kü alıkoymaktadır... Ona ne mutlu yahut onun için ne büyük talihsizlik!..

Türklük de nihâyet, geçmişte zuhûr edivermiş herhangi bir araz değildir. O, insanlığı bir bütün olarak biçimlemiş, tarihin en kayda değer iki yahut üç belirleyici gücünden biri olan İslâm âleminde özbilincine vâkıf olup ona bin küsur yıl öncülük, önderlik ve hâmîlik etmiş bir varlıktır. Bu bakımdan, İslâm medeniyetinin belirgin özellikleri tanınmadan Türk/lük anlaşılmaz. Mezkûr medeniyetin önde gelen öteki üç kültüründen, toplumundan Araplar, Farslılar ile Hintlilerden farklı olarak Türk irfânı, âdeti ile örfü baştan ayağı İslâm medeniyetiyle içeriklenmiştir. Bundan, kısmen dahî olsa, yoksun kılındığı takdîrde Türk kültürü varlığını sürdüremez.

Tarihinde olup bitmiş vakalar ve kurulmuş hukuk, zanaat, sanat ve devlet gibi geniş kuşatımlı teşkilâtlar üstünde düşünüp bunlardan geleceğe yönelik *projection*lar yapabilen toplum bir felsefî bilinc örneğini ortaya koyar. Böyle *projection*ları, elbette, toplumun gelişigüzel her bireyi yapamaz. Bunlar, ancak çok geniş ve derin düşünebilen vukûfu tam bilgeler, giderek filosof-bilimadamları başarır. Onların yetişmesine uygun ortamı sağlayan, *Ahmet Rızâ*'nın belirttiği üzre, *élitiste–aristocrate–monarchique* düzenlerdir. 1858–1930 arasında yaşamış düşünürümüz *Ahmet Rızâ*, bu çeşid ortamları şöyle tasvîr etmiştir: "Büyük hükümdarlar, etrafına aristokratları toplardı. Bunlar aynı zamanda memleketlerinin aydın tabakasını oluşturan kimselerdi. Bu tabaka, halkı idâre eder, ona örnek olur, hükümdar ile halk arasında bir otorite yaratırlar, ilkinin şiddetini yumuşatır, ötekilerinin isteklerini frenler, buhran zamanlarında onları takviye eder, yeniden mücâdele gücü verirlerdi. Konakları kâbiliyetlerin sığınağı, misâfirperverliğin müşterek yuvası, geleneklerin ve milletin ahlâk kurallarının canlı arşivini teşkîl ederlerdi. Tarihin büyük olaylarında yararlı müdâhaleleri müşâhade edilmiş bulunan devletin bu kudretli destekleri, yavaş yavaş yokoldular..."[96]

Tanzimat sonrası Türk düşünürünü, yeni meçhûl ufuklara yel-

[96] Bkz: Ekrem *Işın*: "*Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm*", "*Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*"nden 358. s.

ken açan, fakat besbelirgin ortada duran limanını da unutmayan, yitirmeyen gemiye benzetebiliriz. Ne var ki, geminin rotası başka yöne ayârlanabilirdi.

Yirminci yüzyıl Osmanlı düşünürü ister resmî görevle, ister uğradığı kovuşturma sonucu olsun, seyâhat eden kimsedir. Bu yeni gezgin tipini eski alışılagelmiş Osmanlı âliminden ayıran en belirgin özellik, onun, murakabeyle, dalınan içe dönük manevî yolculuk yerine, gözleme dayalı, dışa dönük bilgilenme sürecini benimsemesiydi. Zihnin geleneksel çalışma düzenini kademe kademe değiştiren bu süreçte murakabenin sezgili usulu yerini algılı yönteme bırakmıştır.[97] Zaman ile mekân boyutları, en fazla önemsenen değerler olmuştur. Tabîî, Yeniçağ Avrupa medeniyeti, baştan aşağıya seyrin, murakabenin sezgili usulünden yoksun, algı yöntemini uygulayan, dışa dönük bir âlem değildi. Her şeyden önce, bu medeniyette değişik kültürler, bunlar arasında da dikkatten kaçmayacak kadar farklar var. Sözgelişi bir Rus ile Fransız, bir İsveç ile İtalyan, bir Leh ile Ispanyol kültürünü bir çırpıda aynı kefeye nasıl koyabiliriz? Birbirlerinden bunca uzak coğrafî bölgelerin kültürleri bir yana, Ispanyollar ile Fransızlar yahut İtalyanlar gibi, aynı yöreyi paylaşıp akrabâ dilleri kullanan milletlerin kültürleri arasında dahî öylesine dikkate değer farklar var ki, bunları tek bir bakış açısından ele almak insanı nâmütenâhî yanılgalara sürükler.

Doğa araştırmalarından gelen verileri olduğu kadar, içinden yetiştiği kültür ortamının unsurlarını da değerlendiren filosof, bir yanda bilimlerin kuruluş ile yorumlanış şartlarını ortaya koyarken, öte yanda da kendi kültür ortamına vucut veren unsurlar arasındaki bağları mantıkca irdeleyip meydana çıkararak ahlâk düzeni, böylelikle de felsefî bilinci inşâa eder. Bir filosof, ya, Müslüman ile Ortaçağ Hırıstıyan filosof-bilginlerinde gördüğümüz gibi, ümmet; ya da, Yeniçağ Avrupalı filosof-bilimadamlarında tanık olduğumuz üzre, millet ortamında yetişip iş görür, yânî sistem kurar. Filosof, birinci hâlde mensûbu olduğu medeniyeti doğrudan doğruya, ikincideyse millî kültürü aracılığıyla etkileyip biçimler.

[97] Bkz: Ekrem *Işın*: Aynı yer.

Yeniçağ Avrupa medeniyeti, iki cihetten tarihte ilktir, benzersizdir: Bunlardan birincisi, neredeyse bütün bir medeniyet mesâbesinde, ilk kez, batınî-dinî esâsları örtmeğe uğraşmış; ikincisi de kendini oluşturan kültürlerin hükümran ve muhtar olmalarına müdâhale etmemekle olağanüstü bir gelenek, görenek, görüş, düşünce, anlayış, renk, ses ve zevk çeşitliliğine cevaz vermiştir. Bu kültürlerden kimisi özgünlüklerini, hükümranlıkları ile muhtarlıklarını temîn etmekle öyle raddelere vardılar ki, zamanla medeniyet, hattâ felsefîleşmiş medeniyet şeklinde anılanları olmuştur. Nitekim bunların en bellibaşlılarından Fransız kültürünü Fransızlar büyüklük tutkunluklarının da etkisiyle *Civilisation française* biçiminde nitelerler. Öbür ikisiyse, Alman ile İngiliz kültürleridir. Üçü, Yeniçağ Avrupa dindışı medeniyetinin yönünü yörüngesini, ilkin Fransız ile İngiliz, daha sonraları bunlara adetâ tepki biçiminde gelişen Alman kültürleri tayîn etmişlerdir. Bunların üçünün de mimârbaşı filosof–bilimadamları olmuştur. Birincisini biçimleyen; dünyanın (res extensa) makinevârî düzende hareket eden vakıalardan ibâret olduğunu, bunları da akla dayalı yöntemle inceleyip açıklayabileceğimizi öne süren René *Descartes*'tır (1596–1650). Mekanikci nedensel yöntemle açıklanması istenen gözlemlenebilir makine benzeri vakıalar dünyasının gizlisi, saklısı, esrârengîz, mucizevî yanı yöresi yoktur, temel inancından hareket edilmiştir. Zamanla bu, bilim anlayışının insana ve dünyaya bakış açısını da tayîn eden bir mürâcaat mercii hâline gelmiştir. Nihâyet Roger *Bacon* (1214–1292) ile *Ockham*'lı *William*'dan (1300–1349), yânî Onüçüncü ile Ondördüncü yüzyıllardan bu yana hayatta en güvenilecek tutamağın, algılarımızın değerlendirilmesinden elde edilen bilgi olduğu kanısını, gelenekleştiren, İngiliz deneyciliği, Avrupaya, giderayak İngilterenin dünya çapındaki fetihleri ve Birleşik Devletleri, Kanada, Avusturalya, Yeni Zelanda, Güney Afrika gibi, 'yavru vatanları' sâyesinde yeryüzüne yaymıştır. Deneyi temel kabul eden Bacon–Ockham'lı William anlayışı ile mekanikci nedensel yöntemin müelliflerinden olup ayrıca savunucusu kesilen René *Descartes*'ın felsefesi, Onyedinci yüzyılın ikinci yarısından itibâren mezcolunarak Isaac *Newton*'un (1642–1727) klasik mekaniğinde doruğuna ulaşan Yeniçağ fiziğine vucut vermişlerdir. Yeniçağ fiziği, Onsekizinci yüzyılla birlikte bilimlere

ve bilim anlayışına ana örnek oluşturmaktan da öte, akılcı-deneyci felsefe-bilim sistemlerini ve onlardan doğmuş, zamanla da Avrupaya mâledilmekle birlikte, haddizâtında İngiliz asıllı dünyagörüşünün esâsıdır. Gerek insanın bireysel ile toplumsal bünyesini gerekse evreni oluşturan unsurların, deney yoluyla tesbît edilip akılla, yânî mekanikci nedensel yöntemle yargılanıp değerlendirilebilindikleri ölçüde dikkate alınmaları gerektiğini vazeden akılcı–deneyci–positivci dünyatasavvuru, kişinin bütün yapıp etmelerini, demekki hayatı tekmil vecheleriyle ayârlamak iddiasıyla karşımıza çıkan kapalı devre felsefe sistemleri anlamındaki çağdaş ideolojiler ile bunlara dayalı dünyagörüşlerinin çoğunun da kaynağıdır.

İnsanın bireysel ile toplumsal, yânî psikososyal ortamı ile biyofizik çevresinin algılanıp zihinle kavranabilen süreçler ile olaylardan ibâret olduğunu, bunun dışında kalan her çeşit mülâhazayı, 'bilimdışı doğaötesi saçmalık' diye —Ortaçağda dinden, imândan çıkmış anlamına gelen zındıklığın yerini almış suçlama— şiddetle reddeden akılcı–deneyci–positivci dünyagörüşüne karşı Yirminci yüzyılın başlarında tepki doğmağa başlamıştır. Bu da öncelikle, hep güneyden, özellikle İtalyadan kuzey batıya, yânî Atlas okyanusu kıyılarına doğru yol alan gerek İlkçağ sonlarındaki Roma-Latin medeniyetinin, gerek Ortaçağ başlarındaki Hırıstıyanlaşmanın gerekse Yeniçağın doğrudan ürünü olarak görülen Yenidendiriliş ile Aydınlanma hareketlerinin kapsamına Avrupanın öteki önde gelen kültürlerinden daha geç dönemlerde katılan Almanyada ortaya çıkmıştır. Almanların, kuzey Avrupanın soğuk, puslu ormanlarından çıkıp Avrupanın Ortaçağ Hırıstıyan ile Yeniçağ Aydınlanma medeniyetlerinde işgâl ettikleri mevki ile Türklerin, Orta Asyanın doğusundaki buzlu bozkırlarından kopup İslâm medeniyetine girip orada edindikleri orun andırışmaktadır. Her ikisi de benzer coğrafya, iklim ve yaşama şartlarının sonucunda hâvî oldukları, tâze, bozulmamış, maddî, manevî güç, tâkat ve heyecânla intisâb ettikleri yeni medeniyetlerinin koruyucusu ve taşıyıcısı kesilmişlerdir. Özellikle bu yüzden her ikisi de öteki din kardeşleri olan kültürler tarafından hep kıskanılmış, dost ve hoş görülmemişlerdir. Önceleri yeni girdikleri zihniyet ile fikir âleminde düşünce üreten adamlarının pek azı dar anlamda felsefe yapmıştır —Almanlarda *Albertus*

Magnus (1207–1280), Nicolaus *Cusanus* (1401–1464), Johannes *Kepler* (1571 – 1630); Türklerde Ebu Mansur *Maturidî* (852–944), Uzlukoğlu *Farabî* (870–950), Balasagunlu *Yusuf Has Hacip* (1017–1077), *Ahmet Yesevî* (1093–1166). Bunların çoğu, sufî ile ilahî vecdlerin ve heyecânların karıştığı, mezcolduğu hayat tecrübelerinden hareket eden bilgelerdir. Genellikle olaylar ile insanların doğru değerlendirilmesi yönündeki çabalardan neşet eden bir yaşama tavrı ile davranma tarzı olarak tarîf olunan bilgelik, dakik araştırma düzeni ve bilgilerin örgün birliği demek olan bilimden[98] pek farklıdır. Bugünkü şartlarımız çerçevesinde düşünsek bile, bilgelik, yine de bilimden elde edilmiş sonuçların kaynaştırılmasından, harmanlanmasından çıkarılan bir bütüncül görünümden, resimden farklı, daha fazla bir yapı, bir düzenlemedir. Zirâ bilgelik, kişisel varoluştan sökülüp ayırılamaz. 'Zekîlik', her ne denli olaylar ile insanların doğru değerlendirilmesi hüneri anlamına gelebilirse de, tamamıyla yarara yönelik olması, 'bilgelik'le örtüşmesini önler.[99] İşte, çoğunlukla yaşantılardan hareketle olaylar ile insanların doğru değerlendirilmesi çabalarından doğan bir yaşama uslubu ile davranma tarzı olup günübirlik yarar güdülerinin cezbesine ve akılla dizginlenmiş heyecânlara kapılmamak mahâreti şeklinde tesbît ve tescîl edilegelmiş bilgelik, ilk defa M.Ö. Dördüncü yüzyılda Batı medeniyetleri câmiasının Eskiçağ Ege medeniyeti çerçevesinde ilkin felsefeye, onunla birlikte de bilime, böylece de felsefe-bilim dediğimiz öncesi, eşi, benzeri bulunmayan düşünceyi ve bilgiyi araştırma-üretme sistemliliğine yol açmıştır. Felsefe-bilim çerçevesinde özellikle Onyedinci yüzyıldan itibâren vakıaların fizik açıdan mekanikci nedensel yöntemle sistemlice ele alınmaları tavrı ağırlık kazandıkca, bilgece tutum ile yaşayış gerilemiştir. Bahsedilen yöntemle iş görülürken üstünde durulan yalnızca duyular yahut duyu verileri olup bunların yol açtıkları yahut açabilecekleri duygular asla dikkate alınmazlar. Basit bir örnekle söylersek, bir kurbağanın sindirim sistemini inceleyen araştırmacı, gördüklerini kaydetmekle yetinip bunların kendisinde yol açtıkları iğrenme, hayranlık yahut hayret gibi duygularaysa ke-

[98] Bkz: Johannes *Hoffmeister*: "*Wörterbuch der philosophischen Begriffe*". 661. s.
[99] Bkz: Johannes *Hoffmeister*: Aynı yer.

sinlikle yer vermez. Bu tutum, zamanla salt genel bilimin sınırlarını aşıp az önce de belirtildiği üzre, genel dünyagörüşü boyutlarına erişince, çok değişik cihetlerde benzer etkiler yaratmıştır. Seçilen belli hedefe —deminki örneğimize dönersek, 'kurbağanın sindirim sistemini incelemek'— götüren bütün yollar artık mubahtır —yânî meselâ, kurbağanın uyuşturulmaksızın bağrının deşilmesi— ki, bu arada tepkisi ölçülebilsin. Bütün yolların mubah sayılması ne demektir? 'Acımak', 'kendimi karşımdakinin yerine koymam' gibi, canlıyı insan, insanıysa 'ben' kılan özelliklerin hepsinden 'soyunmam' demektir. Durum böyle olunca, hedeflerin arasında da artık, bir değer sıradüzeninden söz edilemeyeceğinden, bunların istenildiği ânda ve biçimde yerleri değiştirilebilinir. 'Kurbağanın sindirim sistemini incelemek' çeşidinden bir bilgilenme amacının yerini sözgelişi 'en az harcamayla en büyük kazancı elde etmek' türünden iktisadî olan yahut herhangi başka biri alabilir. Ancak, git gide hedef, amaç, maksat yahut gâye gibi 'sonra'nın, 'ilerisi'nin, 'baştan', 'şimdiden' belirlenmişliği telâkkîsi, 'bilimdışı' ve 'spekulativ' olduğu gerekceleriyle reddedilmiştir. Bunun yerini 'şu ânki...', 'şimdiki durum'un tasvîr edilmesi ve 'şimdiki durum'a yol açan görünürdeki etkenlerin elden geldiğince çoğunun bulgulanıp sıralanması anlayışı almıştır.

'Şu ânki...', 'şimdiki durum' pekâlâ başka türlü de olabilirdi. Kurbağa yavrularının da, yine, kurbağa olacaklarından, yeni sentezci evrim varsayımı uyarınca, emin olunamayacağı gibi, şimdiki kazancımı yarın yeniden temin edip edemeyeceğim şu ândan belli değildir. Bu yüzden onu ne kadar az harcar, başkalarıyla paylaşır ve ne denli çok biriktirebilirsem, 'servetimi onca teminât altına alabilirim.' Peki, bu 'resim'de neler ortaya çıkıyor, öyleyse? Belirsizlik, zorunsuzluk, güvensizlik, 'şimdiye mahkûmluk', bireycilik, benmerkezcilik ve bencillik.

Mekanik bilimler, neden–etki ilkesi doğrultusunda biçimselleştirilmiş dille gözlemlenebilir, algılanabilir nesneleri incelerler, diyor Immanuel *Kant*. Ancak, mekanik bilimler, evrenin yalnızca bir kesimini ele alabilirler. Demekki öteki kesimlere başka ilkeler, mülâhazalar ile tekâkkîler doğrultusunda eğilmemiz gerektiğine işâret ediyor. Görüldüğü gibi, gâyenin de işe karışmak zorunda ol-

duğu yerler, yöreler, kesimler var.[100] Bunları canlılar dünyası diye nitelendiriyoruz. Dışımızdakileri algılayıp tesbît ediyor, zihin çerçevemizde düzenliyoruz. Ama bir de bize ait, fizik-biyolojik olmayan, insan âlemi var. Bunu yalınkat duyu verilerine dayanarak tesbît edip zihnimiz çerçevesinde düzenlememiz imkânsızdır. Bu bize ait, insan âlemi, 'ben'den ve 'ben–gibi' kişilerden kaynaklanır. Mekanik ve biyolojik düzenlemeler 'ben' ve 'ben-gibiler' yöresinde de bir derece etkili olmakla birlikte, burası fizik-biyotik işlemler sahasına tamamıyla tâbî kılınamaz. Öyleyse buraya değişik bir bakışla yönelmemiz şart. Aklım 'ben'de 'bulduğum' özellikleri 'ben-gibiler'de de 'keşfetmem' gerektiğini bana 'buyurur'. İşte *Kant*'a göre, bu, değişmez, sarsılmaz, şüpheye yer bırakmayan bir 'inanç'tır.[101] Böy-

[100] *Kant*, "... doğa yasalarının nedenselliği pekâlâ doğanın mekanismi biçiminde nitelendirilebilir" görüşündedir. "... Maddî özgüçlülük (ein Automaton materiale) tarzındaki işleyişlerin konu alınmasından doğa yasaları geliştirilmiştir... Zaman sırasınca cereyân eden olaylar (Erscheinungen) doğal zorunluluğa tabî görülürler. Bu olayların zamandan bağımsız olarak 'kendinde şey' (Ding an sich selbst) olan özleri (Wesen) itibâriyle alınmaları hürlüktür..." –"*Kritik der Praktischen Vernunft*", 1. Teil, 1. Buch, 3. Hauptstück, 114.&115. syflr (Gotik harflerle);
ayrıca bkz: Rudolf *Eisler*: "*Kant-Lexikon/Nachschlagewerk zu Kants sämtlichen Schriften, Briefen und handschriftlichem Nachlass*", 348. s.
"Doğa olaylarına mekanikci açıklama tarzıyla yaklaşma gereğinin haddi yoktur. Şu var ki, zihnimizin bünyesi gereği, şeyleri doğal gâyeler biçiminde ele almak istidâdındayız... Bundan dolayı doğal olayları teleoloji ilkesi doğrultusunda yargılarız... Bunu da özellikle insan ile canlı olaylarına uygularız..." –"*Kritik der Urteilskraft*", II. Teil: "*Kritik der teleologischen Urteilskraft*", 366., 367.&368. satırlar, 407.&408. syflr.

[101] *Kant*: "Bilgi ile inanç arasında çelişki yahut çatışma yoktur. Çünkü bilginin alanı, tecrübe olunabilir görünümler dünyasıyla ilgiliyken; inancınkisi, tecrübeler ile biçimlerinkinin ötelerine uzanır... İnançlara yer açmak için bilgiyi ibtâl etmem gerekir". - "*Kritik der reinen Vernunft*", "*Vorrede zur zweiten Auflage*."
"Salt dinî inanç, tereddüd etmeksizin, şüphe duymaksızın herkesin katıldığı mutlak akıl inancıdır. Buna karşılık, zaman ile mekân şartlarıyla sınırlı inandırıcılık imkânıyla çerçeveli haberler ölçüsünde yalınkat vakıalara dayanan tarihî inanç, etkilidir". - "*Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*", trittes Stück, erste Abteilung, V (IV 117122); ayrıca bkz: Rudolf *Eisler*: "*Kant-Lexikon*", 208. s.
José *Ortega y Gasset*, dış dünyadan algıladıklarımızın (se nos ocurren), aklımızın (razon) ürettiği inançlarla (creencias) kaynaşmasından bilgilerimizin esâsı (conocimientos basicas) olan fikirlerin (ideas) meydana geldiğini savunmuştur. Bu kaynaşmaysa, kendiliğinden oluşmayıp incelmiş ve mükemmelleşmiş bir biçimsel mantık silsilesi demek olan akılyürütme (razonamiento) sonucudur, bkz: José *Ortega y Gasset*: "*Obras Completas*", Beşinci cilt, 379. s.; ayrıca bkz: Jean-Paul *Borel*:

le inançlaraysa 'îmân' diyoruz. Bir yahut birkaç îmândan hareketle değişebilir inançlar arasında kurulan kuşatacı ilişkilerle 'ahlâk' diye anılan beşerî düzen meydana getirilir. 'İnsan', 'toplum', 'ahlâk', 'kültür', örtüşür kavramlardır. Kaçan,[102] nerede, nasıl yaşarsa yaşasın, insanla birlikte vucut bulan toplum, ahlâk ile kültür ilişkilerini taşıyıp ayârlayan bildirişimin ekseni ve insanın varlığına yapışık olan dildir.[103] Durumu şöyle de açıklayabiliriz: İnsan ancak toplum hâlinde varolabilir. Toplum hâlinde varolabilen insanların birbirleriyle kurdukları her çeşit ilişki ahlâkı oluşturur. Birbirleriyle ilişki hâlinde bulunmak zorunda olan insanlar bunu özellikle dille becerebilir. Ahlâk düzeninde yaşayıp dille bildirişen insanların yapıp ettikleri her şey, ortaya koydukları ürünlerin hepsi, kültür denilen ortamı meydana getirir. Görüldüğü gibi, doğadan devşirilen hammaddelerin bambaşka beşerî mamûllere dönüştürülme işlemleri ve bunların sonucu olması bakımından heyetimecmûuyla kültür, bir doğadışı, demekki metafizik[104] ortamdır. Öyleyse mekanikci-positivci dünyatasavvuruna anaörneklik oluşturan fiziğin kendisi bile metafizik, yânî inançlarımızın, fikirlerimizin[105] çerçevesinde becerilen işlerdendir.

Doğaya çıktığımızda bir duyu verileri bombalanışıyla karşı karşıya kalırız. Dimâğ —akıl ile zihin— faaliyetlerimizle ürettiğimiz inanç, fikir gibi çerçevelerimize yerleştirdiğimiz bu verilerden gerçekliğe ilişkin 'resimler' elde ederiz. Çerçeveler, verilere nice uygun düşerlerse, onca geçer addedilirler.

Bütün bunlar, *Sokrates*'in (469–399) ve bu arada *Vapşı Bakşı* ile *Yunus Emre* gibi bilgelerin haklılıklarının derecesini yeniden gözü-

"*Introduccion a Ortega y Gasset*", 240. s.

[102] 'Kaçan' Bugünkü Türkiye Türkcesi dışında 'ne zaman', 'ne zaman ki', 'her ne zaman', 'vaktaki', 'ne sûretle' demektir. -bkz: *Kaşgarlı Mahmut*: "*Dîvân-ı Lûgat-it-Türk/Dizin*", 244. s;
ayrıca bkz: Ahmet *Caferoğlu*: "*Eski Uygur Türkcesi Sözlüğü*", 160. s.;
ayrıca bkz: Cem *Dilçin*: "*Yeni Tarama Sözlüğü/Dizin*", 121. s.
ayrıca bkz: Natalie *Waterson*: "*Uzbek–English Dictionary*", 162. s.

[103] Bkz: Teoman *Duralı*: "*Etkileşim, İletişim, Bildirişim*", 144.-156. syflr, "*Biyoloji Felsefesi*"nde.

[104] Meta: Dış, öte, aşkın; fizik (füzis): Doğa.

[105] Buna göre tekmil insan etkinlikleri, *activité*leri 'fikrî'dir, *idéel*dir. 'Fikir', Eflâtuncu anlamdaki ideanın değil, *idée*nin mütekâbilidir.

müzün önüne sermektedirler: 'Ben' ve 'ben-gibiler'i sıkı sıkıya incelemeden, bu meseleyle alabildiğine uğraşmadan, doğrudan doğruya 'bendışı'na uzanmak bizi onarılmaz yanlışlıklara sürükleyebilir. İşte, *Kant*'ın da, işe böyle koyulmuş oldu- ğunu görüyoruz. Yalnız, o, bunu, felsefe-bilimden önceki yahut onun dışında kalmış bilgeler gibi, dağınık biçimde yapmamağa çalışmıştır. En örnek alınacak yanıysa, farklı alanları birbirleriyle karıştırmamağa çaba harcamış olmasıdır.[106] Bu cümleden olmak üzre, klasik mekaniğin yöntemiyle insan meselesine yönelmemiştir. Ne var ki, aynı zamanda, başta mekanik kesim gelmek üzre, doğayı insanmerkezci ve insanbiçimci tutumla da incelememiştir. Bunu işte, yine örnek bilim diye kabul olunan klasik mekanikten kazandığı duygusallıktan uzak kalmağı şart koşan, ayık, duru zihniyetle başarmıştır.

İnsan sorununun iki aslî cephesi vardır: Ahlâk ile sanat. Birincisi, daha önce de belirtildiği üzre, insanın, hem kendine hem de hemcinslerine yönelik iyilik ülküsüne yaklaşmak çabası ile hak–ödev bağlantısı çerçevesinde kurduğu ilişkiler manzûmesini ve bunları belirleyen kurallar düzenini ifâde eder. İkinciyse, yarar kaygısından git gide uzaklaşıp güzellik değerlendirişine elden geldiğince uygun düşen ürünleri ortaya koymanın manâsını dışa vurmanın yolu yordamıdır. İyilik ile güzellik, dış dünyadan öylesine kopuk ve ırak duyuş, düşünüş ve nihâyet değerlendirişlerdir ki, öteden beri bilgeler ile filosofbilginler, bunları bir beşerüstü kudretin, insana ilhâm ettiğini tasavvur etmişlerdir. Bundan dolayı mekanikci–positivci anlayışı benimseyenler dışında kalan düşünürler, öncelikle iyilik ülküsünü hep mistik ve dinî kaynaktan çıkıp geldiği kabulünden hareket etmişlerdir. 'İyilik', 'mükemmelliğ'in doruğudur. O ülküye göre kişiler kendilerini ayârlamışlardır. Belirli bir bilge, daha doğrusu filosofbilgin ortaya çıkmadıkca, bahse konu ülkü, toplumu oluşturanların zihninde açıklık kazanmayıp muğlâk kalmıştır. Ancak filosofbilginin elinde o, berraklaşıp cisimleşir ve belirli bir ahlâk sisteminin hareket noktası olur. Ahlâk sisteminin kurulduğu bir toplumda görelilikler en aza iner. Zirâ tutum ile davranışların, neye,

[106] Bundan dolayı günümüzde, kurulması kaçınılmazlaşan bir felsefe-bilim sistemiçin anaörnek ve hareket mevkii *Kant*ınkisidir.

nasıl uygun tarzda yürütülebilecekleri sorununa artık açık ve keskin bir cevap getirilmiştir. Bütün etkinliklerin, bunlara bilimsel olanlar da dâhildir, vurulabilecekleri mihenk taşları şüpheye yer bırakmamacasına koyulmuş olmalıdır. Ahlâk sistemiyle çerçevelenmiş bir toplumda bireylerin tutum ile davranma sınırları; ve istek, dilek ile hırs ufukları belirlenmiştir. Böyle bir toplum, gelgeçliklerden, gelişigüzelliklerden masûn, keyfîliklerden kurtulmuş, tümüyle kurumlaşmışlık manzarası arzeden felsefîleşmiş medeniyet seviyesine ulaşmış demektir. İlk bakışta bu çeşit bir toplumda hâl ile hareketlerin bayağı kısıtlanmış olduğu görülür. Gerçekten de kültürün seviyesi yükseldikce, hele medeniyet aşamasına da erişince, kişilerin serbestce davranma imkânı azalır.

Düşünmenin, konuşma ile eylemin, ilkin eğitim ile öğrenim–öğretim yoluyla belli bir düzene sokulduğu felsefîleşmiş medeniyete mâlik toplumda yepyeni ufuklar açılır. Kişi, aldığı eğitimin sonucunda erginleştikce duygu ile heyecânlarını eleştirici düşünme ve akılyürütmeyle dizginleyerek, imkânlarının, dolayısıyla hâl ile hareketlerinin haddini hududunu tayîn eder. İşte, dış baskı üzerinden kalktığında 'seleserpe' kalmaktan çok farklı, hattâ bambaşka olan bu duruma 'hür' olmak diyoruz.

Felsefe-bilimin, kendisinden kaynaklandığı bilgelik pınarıyla bağlantısını hep diri tutan ahlâktır. Bilgelik, daha önce defalarca belirtildiği üzre, canlıyı, daha açıkcası, beşeri insan kılan bütün özelliklerin, en incelmiş tarzda ve manevî cihetlerde, demekki zaman ile mekân boyutları ve maddiyâtın ötesinde değerlendirilip anlamlandırılmalarıdır. Öyleyse, bilgeliğin, felsefe-bilim sistemindeki devamı, uzantısı ve hattâ temsilcisi ahlâk düzenidir. Bu, görüldüğü gibi, felsefe-bilimin başta gelen kurucu unsuru, yürütücüsü, kılavuzudur. Bir felsefe-bilim yapısının esâsını felsefe, onun da temel taşını ahlâk düzeni oluşturur. Şu hâlde, böyle bir sistemin oluşturulmasına bilim duvarını örerek başlamak, binâyı tersinden inşâa etmeğe benzer. Hâlbuki tarihî, dolayısıyla makûl diyebileceğimiz sıra, önce bilgelik, sonra felsefe, ardından bilim, en sonda da fen (teknoloji) şeklindedir.

İmdi, öncelikle 1789 ihtilâlikebîriyle ilkin Avrupa, git gide de dünya çapında güncelleşen ölçüde İngiliz deneyci, ama daha büyük

çapta Fransız akılcı–positivcilerinin etkisiyle Tanzimattan sonra[107] fikir hayatımızda yanlış yola sapılmış olduğunu az önce bildirdiğimizde, bununla neyi kastetmek istediğimizi yukarıda yetesiye açıkladığımız kanâatındayız. Bu hatâ düzeltilemezmiydi? Yanlış hesap, Bağdattan döner misâli, mezkûr hatâ elbette onarılabilirdi. Nitekim, 1900lere gelindiğinde felsefebilim binâsına bilimlerden, üstelik, sosyoloji misâli, *épistemologique* bakımdan bilimliliği bile hâlâ tartışma konusu olan alanlardan girmekte Ziyâ *Gökalp* (1879–1924) gibi ısrar edenlerin yanında, ilkin ahlâk düzenini kabataslak belirleyerek bahsolunan binânın inşâa edilmesi gerektiği görüşünü savunanlar dahî olmuştur. Bu bâbta Ismail *Gelenbevî* (1730–1790), *Münif Paşa* (1830–1910), *Ahmet Cevdet Paşa* (1822–1895), oğlu *Ali Sedat* (1857–1900), *Ali Suavî* (1839–1878), *Salih Zekî* (1864–1921), *Ahmet Midhat Efendi* (1844–1912), *Abdullah Cevdet* (1869–1932), *Ahmet Şuayıp* (1876–1891), *Bahâ Tevfik* (1881–1914), *Mehmet İzzet* (1891–1930), *Mehmet Ali Aynî* (1868–1943), *Ismail Fennî* (1855–1946), *Rızâ Tevfik* (1869–1949), *Ismail Hakkı İzmirli* 1869–1946), *Satı Beğ* (1880–1968), *Ismail Hâmî Danişmend* (1899–1967), Mümtaz *Turhan* (1908–1969), Yusuf *Akçura* (1876–1935), Ismail *Gaspıralı* (1851–1914), Ziyâeddîn Fahrî *Fındıkoğlu* (1902–1974), Ömer Lütfî *Barkan* 1902–1972), ... –Hilmi Ziyâ *Ülken*'i (1901–1974) istisnâ olarak kabul edersek; adı anılanlardan hiçbiri filosof(-bilimadamı) değildir. Bununla birlikte, birbirlerinden gerek dünyagörüşü, gerek uslup gerekse uzmanlık konusu olsun çok farklı olan bu düşünürlerin her biri, 600lerden 1900lere değin yazıya intikâl etmiş hâlde sürüp gelmiş yaklaşık bin dört yüz yıllık fikir hayatımızın, önemli ölçüde, taşıyıcısı ve aktarıcısı olmuştur. Mezkûr fikir hayatımız, öncelikle Müslümanlığın benimsenmesinden bir süre sonra, daha bir bütünlüklü ve insicâmlı görünüm sunar olmuştur. Hele 1850lerden önce, ârif yahut ermiş kişi ve bilgin ile gündelik maişetinin peşinde koşan halktan kişiler arasında, bugünkü duru-

[107] Tuncer Baykara: "Osmanlı tarihinde, özellikle XIX. yüzyılın oluşumlarında 1826 tarihinin büyük ehemmiyeti vardır. Bu tarih, Osmanlıların *civilisation*, Türkler arasında doğrudan değil, Pera'dan aksettiği biçimiyle yayılmış olmalıdır" (5. s.) –"*Bir Kelime, Istılâh ve Zihniyet olarak Medeniyetin Türkiyeye Girişi*", 3–13. syflr., "*Hareket*"ten.

mun tam tersine, zihniyetce, inanışca, davranışta ve dilde göze batacak raddede ayrılık aykırılık yoktu. Böylelikle, düşünen kişi, halkın ne duyup düşündüğünü yakından tanıyıp izleyebiliyor, nabız atışını her ân duyumlayabiliyordu. Bu ortamda tek bir şey eksikti; o ise, 'ilim'[108] değil, 'bilim'di. İşte bu da, 1900lerin başlarında tam edinildi edinilecekti ki, birtakım esrârengîz eller, 1930lardan sonraki Türk nesilleri ile geçmişlerinin tamamı arasında geçit vermez duvar örüp onları tekmil tarihî müktesebâtından yoksun kılmışlardır. İslâm medeniyeti çerçevesinde kimliğini kazanmış olan Türk kültürü, bu medeniyetle et ile tırnak durumundadır. Mezkûr medeniyetin çerçevesinden bir daha dönmemek üzre ayırılıp koparılmış bulunan Türk kültürünün bundan böyle kimliğini yeni baştan inşâa etmesi, Türklüğün yaşamağa devamı için elzemdir. Başka bir biçimde söylersek: Tekrar kalkış noktasındayız. Türklüğün makûs talihi, efsâne kahramanı *Sisifos*unkine ne de benziyor! Sürüp sürüp sarp uçurumlardan aşırarak kan ter içinde tam zirveye ulaştırdık derken, bir de bakıyoruz, koskoca kaya tekrar aşağılara yuvarlanıp gitmiyormu! Haydi sil baştan! Bunca meşakkate yeniden katlan.

Arap ve İranla birlikte İslâm medeniyetinin üç yıldızından biri olmuş olan Türk irfân hayatı, bundan böyle bir uydu olabilirse, ne âlâ. Kültürün oluşturulmasını öyle basit bir olay sananlar, poturuyla dağdan henüz inenlerdir. Ne yazık ki epeydir kaderimize kısmetimize hâkim olan onlardır. Ne kadar da ilgi çekicidir, Sultan III. Mustafa, perîşân hâlimizi iki yüz yıl önce görüp dörtlüğünü aslında bugünkü bizlerçin yazmış olmalı:

> "Yıkılıptır bu cihân, sanma ki, bizde düzele
> Devlet-i çerh-i denî verdi kamu müptezele
> Şimdi ebvâb-ı saaddette gezen hep hezele
> İşimiz kaldı hemen merhâmet-i lem yezele."[109]

[108] 'İlim' ile 'bilim' arasındaki anlam farklarıçin bkz: Teoman *Duralı: "Rastlantı ile Zorunluluk Açısından Canlılar Bilimi"*, IV. Bölüm: "*İlimi ile Bilim*", 15–25. syflr., "*Felsefe Arkivi*"nden.

[109] "Bu dünya yıkılmıştır. Bizim zamanımızda düzeleceğini sanma. Aşağılık felek, devleti âdî kimselerin eline bıraktı. İşimiz, Allah'ın merhâmetine kaldı" –bkz: Hüsrev *Hatemi: "Yozlaşmadan Uzlaşmak"*, 129.&130. syflr.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TÜRK TARİHİNİN ZENBEREĞİ

"Zulmu alkışlayamam zalimi asla sevemem
Gelenin keyfi için geçmişe kalkıp sövemem"[110]

(1) İktisâdî çıkar ve kâr esâslı İngiliz-Yahudî medeniyetinin desîsede tarihte çığır açan üstün zekâlı bireylerden oluşmuş gizli ve açık, resmî ve gayrıresmî önder kurmaylarının dikkati, 1800lerin başlarından itibâren bahse konu duruma odaklanır olmuştur. Adı anılan medeniyetin dünya çapında iktisâdî yayılmacılık ve bunu desteklemekle yükümlü siyâsî ile askerî hâkimiyet tasarılarının önünde göze batacak kadar belirgin pürüz, çözülmekte olan İslâm medeniyetinin yeniden dirilme ihtimâline ilişkin emârelerdir. Mezkûr ihtimâli gerçekleştirme imkânını bağrında taşıyan tek siyâsî-iktisâdî güç merkezi olan Osmanlı Devletinin başı ve gövdesiyle ortadan kaldırılması, İngiliz-Yahudî medeniyetinin karşısına vazgeçilmez bir zorunluluk olarak dikilmiştir. İmdi, Osmanlı Devletinin başı ve gövdesiyle ortadan kaldırılma girişimi, Türklüğün ya toptan imhâsını ya da, neredeyse o anlama gelebilecek, bir başkalaşıma (métamorphose) uğratılmasını şart koşmuştur. Haddizâtında bir kültür varlığının (Fr entité culturelle) imhâsı, tabiatının bozulması demek olan başkalaştırılmasından geçer. Türklüğü toptan imhâsı soykırım yoluyla gerçekleştirilebilinirdi. Bu, nitekim denenmiştir. Balkanlarda 1800lerin başlarından 1950lilerin sonuna değin Türk diye adlandırılıp kabul edilen Müslüman nüfusun kâh öldürülüşü,

[110] Mehmet Akif *Ersoy* (1873–1936).

kâh kavmî temizlik doğrultusunda yerinden yurdundan edilmesi (Fr déportation) olayı ile bunun bir benzerinin Kafkaslarda da sahnelenmesi yukarıda bildirilenin açık bir örneğidir.[111] *Sèvres*de tasarlanmış taslaklardan biri olduğu söylenen, Müslüman Osmanlı Türkünün Anadoludan Orta Asyaya sürülmesi, gerçekleştirilemeyince, kültür varlığının başkalaştırma yoluyla imhâsı cihetine gidilmiştir. Başta yazı düzeninin tamamıyla değiştirilmesiyle millî maşerî hâfıza silinmiş, ameliyât da böylece başarıyla sonuçlandırılmıştır. Ameliyât, kültür soykırımı anlamındadır. Dirimsel soykırımınmı yoksa kültürel olanınmı sonuçları daha ağırdır, sorusunun cevabı, ikincisidir. Olağanüstü korkunçluğuna rağmen, katledilen bir soya mensûp bireylerin kalıtım unsurları, başka bir/çok topluluğun döldöşüne karışarak, bir ölçüde dahî olsa, saklı kalırlar. Oysa bir toplumun, tarihi boyunca, göznuru, alınteriyle vucuda getirmiş olduğu kültürün köküne, bir kere, kibrit suyu dökülmeğegörsün; o artık, bütün zamanlar için sırra kadem basar.

Yazının değiştirilmesinin yanısıra, Osmanlı Türküne mahsûs dine, siyâsete, hukuka, kılık ile kıyâfete, ev ile aile hayatına ilişkin tekmil kurallar, örfler, âdetler, alışkanlıklar, biçimler, tavır ile tutumlar küpeşteden denize atılmışlardır. Fakat yazıya koşut bir başka bağışlanmaz, fecîi katliâm dile uygulanmıştır. 1920lere gelindiğinde, gerek söylenişindeki renklilik ile telâfuzunun soylu latîfliği, gerek dilbilgisinin tıkızlığı ile kavîliği gerekse sözvarlığının çeşitliliği ile zenginliği itibâriyle Osmanlı Türkcesi dünyanın üç beş en mutenâ ve müstesnâ dilinden biriydi. Bahsettiğimiz, nazmın şehinşahı Fars şiirine cepheden meydan okuyabilecek gücü kudreti kendinde gören bir şiir ve onunla içli dışlı olmuş ruh kardeşi hârikulâde bir musîkî geleneğini bağrında barındıran mümtâz bir dildir. Kıyılırmı böyle bir şahesere? Yakılıp kül edilmiş bâkir orman, yerini, iç karartıcı, susuzluğu gideremeyen, cümle umudu tüketen çöle bırakır. Klasik dilimizin katli yerlebir edilmiş bir şehre yahut yakılmış bâkir ormana nice benziyor.

Kimilerinin son yirmi yılda diline pelesenk olmuş iddiası uya-

[111] Bkz: Justin *McCarthy*: "*Death* and *Exile*/ The *Ethnic Cleansing* of *Ottoman Muslims 1821–1922*."

rınca, Türklerin yüzde altmışı ahmakmış. Bir millet yahut kavim, fıtraten, aptal olamaz. Böyle bir şeyi kanıtlar mahîyette aklı başında delîl yok. Günü çoktan geçmiş Kuzey kavmiyetci ırkcılığını çağrıştır bir saçmalık. Şurası da var ki, seksen yıldır her yeni nesille duygu ile düşünme yollarında tıkanıp yoksullaştığımız gözle görülür, elle tutulur bir gerçekliktir. Gerek bireyin gerekse toplumun duygu ile düşünme ufkunu dili çizer. Dil yoksa, duygu ile düşünme de olamaz. Sözdizimi ve dilbilgisiyle birlikte dilin kurucu unsuru söz haznesini teşkîl eden her bir söz, tarihi boyunca edinmiş olduğu muazzam bir müktesebâtın taşıyıcısıdır. Belirli bir kültürün bâriz bir özelliği, karşılığını belli bir sözde bulur. Nasıl bir canlının gen havuzundaki kalıtım unsurlarını kurcalamak, onun genetik yapısını değiştirmek demekse, benzer biçimde sözlerle oynamak, onları ipe sapa gelmez gerekcelerle atmak, yerlerine saçma sapan sözümona karşılıklar koymakla da dil, mahvedilir. Dili mahvedilmiş bir toplum-kültürün günleri sayılıdır. Dil, düşünme ufkumuzdur. Tek tek sözler, düşüncelerimiz ile duygularımızdır. Belli bir zaman ile mekânda dile getirilen, başvurulmuş 'söz'ün tümü tamamı değildir. Çünkü, salt kavramlar, yânî fikirler dışında kalan düşünceleri ifâde eder bütün sözler, tasavvur yüklüdürler. İşte o tasavvur yüklü söz yokmu; o, toplumun, kültürün tarihidir; üstelik resimli tarihi. Kültürü, toplumu teşkîl eden fertler, o 'resimli tarih'in mihverinde buluşur, bağdaşırlar. Nitekim, Osmanlı milletini kaynaştırıp birarada tutan mihver üçgeninin de köşelerinden biri, devlet-hukuk geleneği, öbürü dindarlık/dinlilik, ötekisiyse Arap asıllı harflerle yazıya geçirilmiş dil (Klasik Türkce) olmuştur.

(2) Çağdaş İngiliz-Yahudî medeniyeti ve onun siyâsî-iktisâdî zenbereği hür sermâyecilik, dünyada tek ve eşsiz kalmak arzusundadır. Bu medeniyeti ve onun temel ideolojisini taşıyan güç, imperyalism, mümkün ve hattâ muhtemel her medeniyet tasarısını ateş bacayı sarmadan boğmak irâdesini tereddütsüzce uygulamaya geçirmektedir. Bu cümleden olmak üzre, mantıkca tek mümkün gözüken seçenek İslâm medeniyetinin yeniden dirilip toparlanma istidâdını durdurup kökten kurutmak amacıyla onun başını ezmek zorun-

luluğunu duymuştur. İmdi, İslâm medeniyet davâsının bin yıldır mücâdelesini ilimle, irfânla, kan ve gözyaşıyla sürdüregelmiş Türklüğü ve onun devlet şaheseri Osmanlıyı tarih sahnesinden ebeden silmek kaçınılmazlaşmıştır. Bu maksat doğrultusunda kırımın en akıllı ve kökten olanına başvurulmuştur: Binyüz küsur yıllık yazısının iptâliyle Türklüğün tarih-kültür hâfızası silinip boşaltılmış, millî kültür bilinci yokedilmiştir. Bu, tarihte eşine menendine rastlamadığımız bir *tragedya*dır. Böyle bir çılgınlığa devrimciliğin yıldızları Maximilien *Robespierre* —Fransızcanın o korkunç mantıksız, çetrefil, ama evvelAllah pek zarîf imlâsını değiştirmeği dahî düşünmedimi acaba?—, *Lenin* ile *Mao* bile kalkışmamışlardır.

(3) Hukukuyla, iktisâdı ve siyâsetiyle tasvîr edegeldiğimiz İslâm medeniyeti zemînine inşâa edilmiş düzene âdil nizâm diyoruz. Teoride ilkece o düzende çok ve hayırlı iş görenin de az çalışanın da yaşama hakkı mahfûzdur. Yalnız, her birinin alacağı karşılığın niteliği ile niceliği farklı olacaktır.

Çalışmak, hizmet etmek, kendini ve başkalarını yaşatmak, kulun, *Allah*a karşı ödevidir. Yemek, içmek, evlenip çoluk çocuğa karışmak, evlâdıayâlını yaşatmak, öğrenme iştiyâkını karşılamak da onun ilahî hakkıdır. Haklar ile ödevlerin, ilahî menşeli oldukları bir kez kabul edildimi, bunlardan vazgeçmek de artık imkânsızlaşır. Dünyevî olan her şey gibi, ilahî olmayan hukuk da, gelip geçici olur, keyfîdir, öznel çıkarlara, duygulanmalar ile mülâhazalara dayanır.

Her dünya varlığını, bu arada insanı dahî, aldatabilir; beşer ürünü kurallar ile kanunları çiğneyebilirsiniz. Önünde sonunda, el elden üstündür. Gelgelelim, niyetlerinizi dahî görüp okuyanı; size şahdamarınızdan da yakın olanı nasıl aldatacaksınız?

Seferden zaferle dönen görkemli sultanın kulağına "büyüklenme Pâdişahım, senden büyük *Allah* var!" diye fısıldayan basit yeniçerinin sözlerinde ifâdesini bulan bu dünyagörüşünün en bâriz vasfı, kişinin kendi sınırlarını tanıması, alçakgönüllülüğü elden bırakmaması, nihâyet *Hak* davâsı uğruna savaşıp direnmesidir.

İşte, sözünü ettiğimiz dünyagörüşü çerçevesinde şekillenmiş bir düzende yaşayanların meydana getirmiş oldukları genişmi geniş

coğrafyaya İslâmî manâda 'vatan' denilmiştir. Bu vatanın bir ucu Tuna boyları, ötekisiyse on binlerce fersah uzaklardaki Cava adası olabilir. Nitekim Osmanlı Devletine katılmış her yeni ülke vatanın parçası sayılmış; imperyalism telâkkîsine has sömürge–anavatan (métropole) ayırımını öngören bir mefhum dahî Osmanlı Türkünün aklına gelmemiştir.

Devlete, onun hukuk şemsiyesinde yaşayan halk anlamında millete ve mülkü demek olan vatana ilişkin temel düstûrlar bahsi geçen coğrafyada bir ve aynıdır. Değişen, yere ve yöre şartlarına bağlı algılama ile davranma tarzlarıdır. Bundan dolayı da Türk Müslümanlığı, İran, Arap, Hint, Malay, Doğu Afrika, Arnavut, Boşnak v.s. Müslümanlıkları ne dikkatten ırak tutulmalı ne de bunlara halkın gündelik yaşama düzleminin ötesinde özel anlamlar atfedilmeli.

İmdi, özetlersek, İslâmın ahlâkında vurgulanan husus, edebin gerektirdiği, yânî zulmü doğurmağa yatkın aşırılıklara, özellikle de kibire karşı sapılacak olan sırâtımustakîm, doğru yol, tabîatıyla, orta yoldur. Yemede içmede, sevmede sevişmede, dostlukta düşmanlıkta, barışmada savaşmada, mal, mülk ile mesken edinmede, yetkide sorumlulukta, dünya ile âhıret hayatını gözetmede, ödüllendirme ile cezâlandırmada, hep orta yol.

Medenî yaşayış, ancak âdil düzende mümkündür. O da 'orta yol'dan gidilerek inşâa olunabilir. O orta yoldan güvenle yürümek de yalnızca devlet çatısı altında olur. Öyleyse medenî yaşayışın teminâtı devlettir. Türkün de birinci hasleti, devlet kuruculuğudur. Devletini kurmadan, tarihte, milletini oluşturamamıştır. İslâmöncesi tarihinde iki önemli devleti vardır: Göktürk ile Uygur. Tarihî önem taşıyan bütün müteâkip devletleri İslâmî devirlerde yer almışlardır. Bunların en önde geleniyse, Osmanlı Devletidir.

(4) İşlediğimiz Birinci bölümün başlığı "Biz Kimiz Sorunu"ydu. Bu sorun, Türk tarihinin zenbereğidir. Soruyu cevaplayamadığımız, sorunu çözüme kavuşturamadığımız sürece vuzûha erişemeyeceğiz. Vuzûhsuzluksa, devlet biçiminde teşkilâtlanmış toplum demek olan millet için felâketlerin en büyüğüdür. Zirâ hiçbir vesîleyle önünü göremeyecek; ayakta kalmak maksadına matûf dayanabileceği kim-

lik içeriğini inşâa edip geliştiremeyecektir. Daha önce de bildirildiği üzre, Türklük bir ülkünün tarihidir. Savaşcılık zihniyeti ve edebi tarafından taşınan bu ülkünün adı 'devletiebedmüddet' olup onu şahsında temsîl edense Osmanlı Devleti olmuştur.

ZENBEREĞİ DEVLETİEBEDMÜDDET OLAN DEVLET: OSMANLI

(1) İç —Doğu Sibirya, Yenisey, Tarım havzası— ile Orta Asya —Türkistan, Mâverâünnehir, Hazar Denizinin doğusu ile Aral gölü kıyıları— çıkışlı, başta Oğuzlar olmak üzre, Türk boyları, Karadenizin kuzey ile batı kıyılarından dolanarak, Balkanların doğusunu ve İranı katederek Rumeli ile Anadoluya varıp yerleşmişlerdir. Türkün, Rumeli ile Anadoluda bin yıllık yerleşme ve yaşama serüveninin devlet şeklindeki teşkilâtlanmış şekline Osmanlı denilmiştir.

Türk Oğuz kavmine mensûp Kayı boyunun Onüçüncü yüzyıl sonlarında (1299) Kuzey batı Anadoluda kurmuş olduğu Osmanlı devletinin çerçevesinde bir millî varlık kimliği oluşmuştur. Genelde soyca ve/ya kültürce türdeş toplumlar, teşkilâtlanmanın en üst basamağını temsîl eden devleti kurarken, Osmanlı tarihinin başlangıcında bunun tersi cereyân etmiştir. İlkin devlet kurulmuş, akabinde millet oluş/turul/muştur. Baştan beri bu, İslâm ahlâkını esâs edinmiş bir imparatorluk devletidir. Kurucusu *Osman* Gâzî[112]

[112] Çoğunlukla toplumlar yahut milletler, adlarını, boy yahut oymak oldukları devirlerde taptıkları kutsal varlık/lar/dan almışlardır. Bununla birlikte, belli bir kişinin adıyla anılan milletler ile devletler de vardır: Amerika kıtası, Amerika Birleşik Devletleri ← *Amerigo* Vespucci (1454-1512); Kolombiya ← Cristofero *Colombo* (1451-1506); Bolivya ← Simon José *Bolivar* (1783-1810).
Tarihte cihângîr imparatorluk devletleri belli bir milleti yahut kavmi ihsâs edebilecek adla anılmaktan kaçınmışlardır 'Britanya' yahut 'Birleşik Krallık', 'Amerika Birleşik Devletleri', 'Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği', imparatorluk ülkü devleti

(1258–1326) ile oğlu ve vârisi *Orhan* Gâzî (1281–1360) dönemlerinde soydaş olmayan ve din ile dil birliği bulunmayan çok çeşitli bireyler ile insan öbekleri, şaşırtıcı hızda, kısa sürede millet teşkîl etmişlerdir. Yüzyıllar zarfında Osmanlı Devletinin milleti, soyca olmasa dahî dil, din, örf, âdet, hukuk, siyâset ile iktisât itibâriyle nisbeten mütecânisleşmiştir. Ondokuzuncunun sonu ile Yirminci yüzyılın başlarında doruğa eriştiğini gördüğümüz Osmanlı millet tecânüsünün dayandığı beş sütûn sayabiliriz: Çok eski Türk geleneğinin devamı, devletmillet kaynaşmışlığının —buna ETde 'ordu' denmiştir— ifâdesi, Tanrının–yeryüzündeki–gölgesi ve geçmişten alıp getirdiği meşrûuluk ruhsatıyla geleceğin teminâtı hânedân mensûbu önder —devlet kurucusu hânedân önderleri muzaffer kumandan olmak zorundaydılar—; Matûridî–Hanefî yorumuna dayalı devletin denetimi ile gözetiminde Müslümanlık; Hz Peygâmber ile ehlibeyt aşkı; ve nihâyet yaklaşık Dokuzuncu yüzyıldan bu yana yazılı bir muhâfazakâr yazı Türkcesi. Mezkûr devlet, ruhsatı Tanrıdan almış bir ruhbân zümrenin idâresini yaşamamıştır. Bundan dolayı din devleti (Fr théocratie) ortaya çıkmamıştır. Devlet, dinin değil; tersine din, devletin denetiminde kalmıştır. Genelde Türk devletlerinde, özellikle de Osmanlıda ruhbân–ruhbân-olmayan ayırımı yaşanmadığı gibi, askerî–mülkî zümreler ayırışması da gün ışığına çıkmamıştır. Bu olağanüstü hayatî önem taşır hususlar göz önüne alınmaksızın Türklüğün, bâhusus Osmanlının tarihî çözümlemesi bizleri sağlıklı sonuçlara götürmez.

Osmanlı, esâs itibâriyle, Oğuz–Türkmen, Çağatay/Özbek, Kırgız, Kazak, Uygur, Tatar gibi, Türk unsurlarının teşkîl ettiği makûlenin/kategorinin bir kısmı, parçası, üyesi olmuştur. Mantık lisânıyla konuşursak, 'Türk/lük' kaplam, 'Osmanlı/lık' da onun içlemindedir. Tıpkı hasım yeğenler Arab ile Israillinin Sâmî; eski düşmanlar Alman ile İngilizin Germen; Rus, Leh, Ukranya, Bulgar, Sırp, Çek v.s. milletlerinin Islav çatısı altında derlenmesi gibi, bir şey. Türk/ce bir diller ile lehçeler ailesinin, belki de kavmin, genel deyimlendirilişidir. Osmanlıysa, bir birlikli (Fr unitaire) imparator-

adlarıdır. 'Osmanlı', herhangi bir kavme işâret etmemesiyle ve kavimlilik itibâriyle çekimser olmasıyla tam anlamıyla bir 'imparatorluk ülkü devleti' adıdır.

luk devleti, yânî kavim esâsına oturtulmamış devlet ile temelini, özünü Türklerin teşkîl ettiği, kandaş, türdeş olmayan toplumlardan yahut halklardan kurulu milletin sanı olmuştur. Osmanlı, dilce, dince, mezhepce, tarîkatca, örfce, âdetce ve iktisâdî geçim araçları ile yolları itibâriyle çok çeşitli alttoplum dokularından örülmüş bir üstyapıdır. Bu devlet üstyapısı, başta hânedân olmak üzre, yönetici zümrenin kendine uygula/ya/madığı, öncelikle hukuk ile iktisâttaki adâleti sâyesinde, böylesi müdhiş bir çeşitliliği, bunca uzun süre birarada tutmağı başarmıştır. O, sonuçta, ülkü devletinin seçik örneğini teşkîl etmiştir. Kendine vucut veren insanlar arasında, tekrarlamak bahâsına söyleyelim, dirimsel bağın izi dahî bulunmaz. İlk başta gelen ilkesi Allah inancı; ikincisiyse, Devlet ülküsüne olan bağlılıktır. Bu bakımdan onu oluşturan halkın ruhuna sinmiş olan "Allah, Devlet ile Millete zevâl vermesin!" şiârıdır. Bu, o denli güçlü bir itikâd olmuştur ki, son Pâdişâh, memleketten sürülürken, sarayını terketmeden önce, yüzüğünü, "devlet malıdır!" diye parmağından çıkarıp masaya koymuştur. Ecnebî bankalarda hesab açtırmağı akıl etmeği bir yana bırakın, sâdece, yurdu terkederken, Topkapı sarayından değerli bir mücevheri yanında götüreydi, menfâda ayâlıevlâdı dahî servete garkolabilirdi. Oysa borçları ödenemeyip cenâze masrafı karşılanamadığından, naaşı, menfâdaki ikâmetgâhının arka kapısından kaçırılmıştır.

(2) Siyâsî nizâmların en mütekâmili asilzâde hükümdarlıktır (Fr monarchie aristocratique). Bunu bir defa yıktınızmı, tekrar teşkîli imkânsızdır. Hadi, Osmanlı hânedânına dayalı hükümdarlığı yeniden kuralım, deseniz, bu, artık olmaz. Cumhurbaşkanlığı makamına birini arıyorum diye sokağa, meydana çıkınız. Aklı başında, yüksek öğrenim görmüş herhangi biri bu işi rahatlıkla becerebilir. Buna karşılık gelişigüzel biri tahta geçemez. Hânedân mensûbu olarak tahtın vârisi, devletadamı şeklinde dünyaya gelir. Ömrünün ilk ânlarından itibâren bu maksat doğrultusunda yetiştirilip eğitilir. Şehzâde oturağına nasıl oturup defihâcette bulunacağından tutunuz da eti, balığı, sebzeyi ne şekilde yemesi gerektiğine varıncaya dek, süflîsinden seçkinine, tekmil yaşama ve davranma tarzlarını en ince ayrıntılarıyla öğrenip içleştirmek zorundadır. Nihâyet 'saygıdeğer devlet' dediğiniz işleyişler bütünü, bir teşrîfât (Fr protocole)

hevengidir. Hükümdar ile yakın ve uzak çevresi tabaaya/vatandaşa örnektir. O, devlet ciddîliğinin timsâlidir. Bunun bilincine tarihte ziyâdesiyle erişmiş olan İngilizdir. Başta ilk ve eski rakîbi Fransız olmak üzre —1789 İhtilâlikebîri iddiamızı örneklemektedir—, yıkmağa ahdetmiş olduğu devlet ile milletlere cumhuriyet fikrini zerkedip onları darmadağın etmek sûretiyle üstlerinde hâkimiyetini kurmuştur. "Başkasına verir talkımı, kendi yutar salkımı" misâli, ele güne cumhuriyeti telkîn ederken —meşrûtî— hükümdarlığı pekâlâ kendine saklamış, benzer kurnazlığı laiklik konusunda da göstermiştir. İngiltere herkese dindışı devlet yönetim tarzını tavsiye ederken kendisi din devleti kalmağa özen göstermiştir.

(3) Onsekizinci yüzyılın sonlarından itibâren dünya çapında yayılıp yükselişe geçen İngiliz-Yahudî medeniyetinin temel devindiricisi Mâlî Sermâyecilik, adâletsizliği, yânî zulmü Ondokuzuncu yüzyıl sonları ile Yirmincide iyiden iyiye küreselleştirmiştir. Mülkünün temeli adâlet olan Osmanlı, sahteciliğin, ikiyüzlülük ile zulmün dörtbir yandan, bütün cephelerden karşı koyulmaz dehşet verici saldırısına yüz yılı aşkın süre direnebilmiştir. Tecâvüze uğramış öteki çağdaşı devletler, milletler ile toplumlardan daha uzun zaman boyunca ayakta kalma başarısını göstererek. Katledildiğine kanâat getirildiğindeyse, ölmediğini kanıtlarcasına, İstiklâl Harbini zaferle tâclandırmak sûretiyle gömülmek istendiği mezarından fırlamıştır.

Osmanlı Türk milleti, Millî Mücâdeleye girişirken, belli bir toprak parçası anlamındaki yurdu kurtarmak amacıyla silâha sarılmamıştır.[113] Zirâ, bu milletin maşerî şuurunda böyle bir kavram yer etmemiştir. Bahis konusu olan, bütün Müslümanların yaşadığı diyârdı. Osmanlı, Millî Mücâdele esnâsında Antebi, Maraşı nice savunmuşsa, Birinci Cihân Harbi sırasında Basra, Bağdat, Medine yahut Akâbe uğruna da onca canhırâc savaşmıştır. DârulİslâmOsmanlının maşerî şuurunda bir bütünlüktür. DârulİslâmdaYaşayanlar da, bir milletin fer-

[113] Tasvîr ettiğimiz durumun vecîz ifâdesini, *Mustafa Kemâl* Paşa'nın, 5 ağustos 1921 tarihli talîmâtında bulabiliriz: "Hattımüdâfaa yoktur; sathımüdâfaa vardır; o satıh da bütün vatandır..." Vatanın millî devlet hudutlarıyla sınırlanmış olduğu bu yolla dile getirilmiş oldu.

didirler. Bu milleti geçmişten geleceğe taşıyan ülküsel sürekliliğinin en üst teşkilâtlanışıysa Devlettir. O Devletin ete kemiğe bürünmüş ifâdesi de, Halîfe–Kaysar–Han–Pâdişâh[114] olan kişidir. Nasıl İslâmın âlem telâkkîsi, Vahdete dayanıyorsa, Devlet anlayışı da bir o kadar 'Birlikci'dir. Aslında, bugün dahî, bağlandığımız Birlikci (Fr unitariste) devlet anlayışı, Osmanlının ta derinlerimize işlemiş siyâsî şuurunun mirâsıdır.

[114] Osmanlı hükümdarının taşıdığı ünvânların her biriyle, devlet çatısı altında yer alan tabaanın bellibaşlı cüzlerinden biri kastolunmuştur. 'Hanlık', Türklere ve Hükümdarın Türk asıllı olduğuna; 'Pâdişâhlık'sa her ne kadar Osmanlı idâresinde bulunmasa dahî İran halkına; 'Sultanlık' da, Araplara yöneliktir. 'Halîfelik', Müslümanların tümünü kuşatır. 'Kaysar'a (L caesar) gelince; onun da işâret ettiği cüz, Roma-Bizanstan mirâs Gayrımüslimlerdir. Burada Gayrımüslim ahâlî, adetâ Roma Devletinin emâneti gibi görülmektedir. Ancak, Osmanlı, devlet olarak kendini Romanın halefi biçiminde görmez. Onun, devlet düzeni bağlamında, gözlerini İslâm medeniyeti çerçevesinin dışına çevirmiş olduğuna ilişkin elimizde güvenilir cinsten kanıt yoktur.

RAB–MÜREBBİYE–ÜMMET

Ülkü devletinin milletine, ümmet diyoruz. Ümmeti teşkil eden fertler, Hudâyınâbit olmayıp eğitimin imbiğinden geçmiş insanlardır. İlkin eğitim, bilâhare öğrenim görerek görgü, görenek ile gelenek ehli kılınırlar.

Bakan, gören, bilfiil itinâ gösteren, koruyup kollayan ilahî sevgi, şefkattir. Anne, ilahî sevgi demek olan şefkati, rahminde olduğu kadar, mürebbiyeliğinde dahî tecellî ettirir. Öyleyse, anne, ilahî tecelligâhtır; dolayısıyla da kutsaldır. Bu bakımdan o, erkekten üstün[115] ve ona oranla çok daha fazla yükümlüdür: Maddeten ve manen hâmiledir.[116] Kadın, hayatın devâmından, neslin yetişmesinden sorumludur. Erkekse, kadının bu ağır ödevi yerine getirmesi için gerekli şartlar ile imkânları hazırlayıp onu savunmakla yükümlüdür. Bu anlamda sağlıklı bir toplum, daha önce de belirtildiği üzre, karı–koca ilişkisi şeklinde deyimlendirdiğimiz, kadın–erkek ödevler denklemine dayanır. Bahsolunan denklemde bilkuvve yahut bilfiil anne ve zevce olan kadın, şefkat, iffet, rıkkat ile güzellik kutbunu teşkîl ederken; baba ve koca durumundaki erkek de, mücâdele azmi, iffet, namus ile dayanıklılık yakasında yer tutar. İkisinin, kaçınılmaz paydasıysa, fedâkârlık, güvenilirlik ile sâdıklıktır. Zâten, ahlâkın dörd esâsından güven ile sâdıklık, cinsiyet karşıtlığına dayanan

[115] *Hz Muhammed*'in, anneyi babaya üçe bir oranda üstün sayması ve cenneti annelerin ayakları altında olduğunu bildirmesi, iddiamızın kanıtlarındandır.

[116] Hâmil(e): Yüklü, yüklenmiş, taşıyan, götüren.

kadın–erkek ilişkisinden sudûr ederken, diğeri Allah korkusudur. Dördüncü esâs olan sevgiye gelince; bu, hem ilahî kaynaklıdır hem de kadın–erkek cinsiyet karşıtlığı ilişkisinin verisidir. Bütün bu bildirdiklerimizin sonucu olarak, sağlıklı toplum, ilahî sevgi ile korkuya, kadın–erkek birlikteliğine ve hor görülerek tahrib olunmamış doğayla uyum içinde yaşamağa dayanır. Kısacası, sağlıklı toplum, âdil nizâma esâslanmıştır. Âdil nizâmsa herkesin üstüne düşen yükümlülüklerin bilincinde bulunmasını gerektirir. Bu nizâmın aksadığı hâllerde, en büyük kötülük demek olan sömürü başgösterir. Sömürünün, suiistimâlin ilk örnekleriniyse ailede, öncelikle, karı–koca ilişkilerinde, özellikle de erkeğin, kadınına karşı yükümlülüklerini aksatmasında görürüz. Bilâhare, sömürü ile suiistimâl, daire daire, çenber çenber öteki toplum katmanlarına doğru genişler. Tarihimizin çürük tahtası da tam bu yerdedir: Toplumun özellikle şehirleşmiş kesiminde kadın–erkek ilişkilerinde yaşanmış fecîi sakatlıklar. Bir kere, kadın ile erkeği, haremlik ile selâmlık biçiminde birbirinden koparılmış, tecrît olunmuş iki ayrı dünyaya hapsetmek, bahsettiğimiz güvenilirlik ile sâdıklık esâslarını zedelemiştir. Erkeğin, erkekle yaşadığı ortamda bu iki esâs tam teşekkül edemez. Edemeyince de, kadın–erkek birlikteliğinin yol açmasından korkulan fuhuş ile zinâ dahî asla önlenemez. Bunun önlenmesinin tek yolu Allah korkusu ve güvenilirlik ile sâdıklık duygularının baştan beri kişiye aşılanmalarıdır. Ne var ki, aşılama, yalnızca telkînle başarılamaz. Hayat, insana sınavdır. Aşılanan, kadın erkek birlikteliğinde yürüyen hayatta yeşerip serpilebilir. Bekârlık sultanlıktır, denegelmiştir. Neyin sultanlığı? Sorumsuzluğun. Varlık sebebinken evlilik iyidi de, bencil ve sefih rahatın ile keyfin söz konusu oluncamı, kötü oluyor? Dağa çekilmiş münzevî yaşayışın pek bir kıymetiharbiyesi yoktur. Mesele, uzleti her bakımdan toplum ortamında yaşamaktır.

SEVİŞEN–SAVAŞAN BİREYLERİN TOPLUMU

Sağlıklı toplum, sevişme–savaşma dengesi üstüne kuruludur. Burada 'sevgi' yakasını 'kadın' temsil ederken, 'savaş' tarafı, ifâdesini 'erkek'te bulur. Sevgi ile mücâdele taraflarından biri, ötekisi aleyhine gözle görülür derecede zayıflar yahut güçlenirse, toplumun psikososyal dengesi bozulur. Erkek ile erkeklik özelliklerinin tümüyle başat kılındığı toplum, vahşîleşip hûnhârlaşır. Tersine, kadının şefkat, rıkkat ile yumuşaklık niteliklerinin tek geçerakca hâline getirildiği ortamda da yozlaşma ile soysuzlaşma başgösterir. Birinci hâlde, medenîleşmenin iki pâyândâsı, ahlâk ile sanattan yoksun kılınılırken; ikincideyse, kişiler, haksızlık ile zulme karşı direnme ile başkaldırma irâdelerini yitirirler. İşte, çağımızın küreselleştirilmiş İngiliz–Yahudî medeniyetinin genelde bütün insanlığa, özelde de, İslâm medeniyet davâsının tarih boyunca çekicisi olmuş Osmanlı Türküne karşı uyguladığı eğitim, öğretim ile iktisât siyâseti, ikinci şıkta ifâdesini bulan hedefe kilitlenmiştir. Mücâdele irâdesini kırmak amacıyla kadın erkekleştirilirken, erkeğin de kadınlaştırılması sûretiyle cinsiyet farklılığının doğurduğu görev bölüşümü alt üst olunmakta, böylelikle de tek cinsiyetli nesillere zemîn hazırlanmaktadır. Cinsiyet farklılığından doğan gerilimin meydana getirdiği ve kutsal saydığımız güvenilirlik, sâdıklık, fedâkârlık ile dayanışma türünden değerler berhava olunmaktadır. Zerreleştirilmiş bireyler, beden–nefs varlıklarıyla çırılçıplak ortada kalakalmaktadırlar. Be-

den–nefs varlıklarıyla ortada çırılçıplak bırakıverilmiş, zerreleştirilmiş bireylere ne sunarsanız onu yerler. Ötesini düşünmeğe mecâlleri bile kalmaz artık. Onlar, toplumu, hele hele ümmet kudretindeki bir toplumu asla oluşturamaz; olsa olsa domuz yahut tavuk çiftliğinin manzarasını sunarlar. Beşerin dünyası, nitekim, bir maşerî domuz çiftliğine dönüştürülmektedir. Dirimbilimin/biyolojinin moleküler genetik dalında gerçekleştirilen inanılmaz atılımlardan murad edilen de zâten budur. Biyolojik terimlendirilişiyle *homo sapiens sapiens* olan ve insanlaşmaya kulac atan beşer, hayvana eşdeğer derekesine düşürülmeğe çalışılmaktadır. İmdi çağdaş sözümona medeniyetin ulaşmak çabasında olduğu gâyenin özü özeti böyledir.

ALTINCI BÖLÜM

İZMİHLÂL

"Kendi tarihi ile kimliğini bilmeyen, bunun bilincini yaşamayan kültürün anlamı da yoktur."[117]

(1) Tarihimizi 571de *Talas*ta başlatmıştık. Milliyetimizi enine boyuna bütün vecheleriyle tebârüz ettiren de, İslâm medeniyeti dairesinde yer almış olan —özellikle de Ondokuzuncu yüzyıl sonlarının— Osmanlı Türk kültürüdür. Bin dört yüz otuz üç yıla varan tarihimizi unutarak —daha doğrusu bu tarih bize unutturularak— millî hassalarımızı, kısacası, klasik kültürümüzü yitirirsek —ki, durum, bunun böyle olduğunu gösteriyor,— sâdece bizlere, kendimize değil, insanlığa dahî yazıktır. Zirâ çağımızın Sermâyecilik merkezli küreselleştirilen İngiliz-Yahudî medeniyetine karşı biricik anlamlı seçeneği İslâm medeniyeti teşkîl edebilmiştir. Yeniden yapılandırılması şart olup adâletin orta yolundan yürümeği yüreğimize, zihnimize aşılayan İslâm medeniyeti davâsının görünürde yegâne önderi, öncüsü ve taşıyıcı mücâhidi Osmanlı Türkü olmuştur. Bize uygulanan 'kültür soykırımı' başta olmak üzre, karşılaştığımız tekmil belâların tek sebebi, İngiliz-Yahudî medeniyeti ile onun doğrudan ürünü olan İmperyalisme karşı girişilecek canhıraç bir mücâdelede İslâm âleminin yanısıra, ezilmişlik ve sömürülmüşlükten gayrı kaybedecek bir şeyi kalmamış yeryüzünün tekmil halklarına, toplumlarına örnek ve öncü olmamızı önlemek düşüncesidir. Çağımızın küreselleştirilen İngiliz-Yahudî medeniyeti ve onun doymak nedir

[117] Lev Nikolayeviç *Gumiliyof*: "*Eski Türkler*", 431. s.

bilmez Sermâyecilik düzeni, seçeneksiz hâlde ve şimdiki hızıyla yol almağa devâm ederse, insanlık anlamında, maddî ve manevî kaynaklarımızın, sonuçta da hepimizin yakında tükenmesi kaçınılmaz gözüküyor.

(2) Avrupamerikanın, kimilerimizin gözlerini kamaştıran parlak görünüşü, infilâke teşne yıldızın can çekişmesini andırmaktadır. Ömrünün sonuna gelmiş yıldız gerçek boyutlarının kat-be-kat üstüne çıkarak genleşir. Olağanüstü derecelere varan ışık kütlesine dönüşüp sıcaklığıyla gezegenleri ve onların uydularını kavurur. Bunca takâtı besleyecek malzemesi kalmayınca da çökünür (Fr&İng implosion). Sonunda bir ak cüceye dönüşerek çözülüp 'ölür'. Yaşama gücünü yitiren medeniyetler de böyle olurlar. İngiliz-Yahudî medeniyetinin gidişi, işte bu tasvîr ettiğimiz manzarayı gözler önüne sermektedir.

(3) Öteden beri medeniyetlerin ve bu arada bizimkinin önde gelen hayat menbaı, doğa ve geçimini öncelikle hayvancılıktan sağlayan konar-göçer obalar ile tarım ve yine hayvancılıkla meşğûl köylülük gibi, doğal yaşamaya bağlı kalmış insan öbekleri olmuştur. Bahis konusu öbekler, toprağını ve hamurunu alnının teriyle sulayarak emek mahsûlü ekmeğini yiyip toplumu besleyen gerçek emekcilerdir. Bu çeşit (helâl) emekten kopuşla yabancılaşma başgöstermiştir. Bunalımların annesiyse, yabancılaşmadır.

Zamanla şehirleşen medeniyetin ifsâd ettiği insan tabiatını maddeten ve manen yenileyen, tamîr eden tâze kan kırdan, köyden temîn etmek artık git gide zorlaşmaktadır. Konar-göçer, zâten soyu tükenmiş bir insan türüdür. Köylülüğe gelince; o da tarihe karışmak üzre. Ya köy şehirleşmekte ya da köylü şehirlileşmektedir. Yalnızca fennî ve iktisâdî şartlar değil, propaganda da bu yıkıcı süreci alabildiğine hızlandırmaktadır. Salt şehirliden oluşan bir ülke nüfusu, kumandanlardan müteşekkil bir orduyu yahut mühendisten gayrı çalışanı olmayan fabrikayı andırmaktadır.

(4) Buraya dek bildirdiklerimizin özü özeti: Kudreti geçmişin-

deki müktesebâtından kaynaklanıp da İslâm medeniyeti çerçevesinde serpilip yeşermiş Osmanlı Türk kimliğini taşıyan bir milletiz. Tarihî belirlenimimizi (Fr détermination) Ortaçağ Hırıstıyan ile Yeniçağ dindışı Batı Avrupa medeniyetlerinde asla bulmamış olan bir kültürüz. Doğal yolu izleyen, sağ ve sağlıklı kalır. Sonuçta, tarihî Osmanlı Türklüğünün doğal devâmı olup Batı Avrupa câmiasında yer almayan çağımızın Türklüğü, tekrar manevî değerlere temellenmiş bir âdil iktisât nizâmı oluşturarak millî toplum (sosyal) devletini vucuda getirmek zorundadır. Beşeri insan kılagelmiş tarihin her döneminde ve yeryüzünün tüm köşe bucağında bulunabilir aile, akrabâitaallukât, kabîle, aşîret, câmia, cemaat ve benzeri bütün topumsal dayanakları 'çağdaş' diye üstü kapalı anılan küresel İngiliz–Yahudî medeniyetinin târûmâr ettiği bir devirde medet umabileceğimiz son pâyândâmız imân birliğini esâs almış millî devlettir. Devletin, millî olmasının anlamı, adı anılagelen medeniyetin, eğitim-öğretim, siyâset, iktisâd ile askerlik cephelerinden giriştiği amansız saldırılara karşı koyma irâdesi ile istidâdını bulundurmasıdır.

(5) Türklüğün öteden beri başat özelliği olan askerî savaşçılığın, herkes için geçerli kılınması, demekki belli bir zümrenin tekelinde bulunmaması keyfiyeti, Osmanlı devlet ile toplum yapısının esâsını teşkîl etmiştir. Aynı durum, din yakası için de söz konusudur. Nasıl, eli kılınç tutabilecek adam, muharebe meydanında arzıendâm ederdiyse, akılbâliğ öğrenim görmüş herkes, hinîhâcette, en azından, bir cuma, bayram yahut cenâze namazını kıldırabilecek kadar dinin amelî hünerleriyle mücehezdi. İşte, bu bildirilenlerden de anlaşılacağı üzre, askerî (Fr militaire) – mülkî (civile) ile ruhbân (clérical)– ruhbân-olmayan (laïque) ayırımının, Tanzîmât sonrası döneme değin Müslüman Türk, özellikle de Osmanlı tarihinde yeri olmamıştır.

Ruhbân –ruhbân-olmayan ayırımının olmaması Müslümanlığın temel özelliğidir. *Allah*, kendi adına tasarrufta bulunma yetkisini hiç kimseye tanımaz. Burada Peygâmberler bile istisnâ teşkil etmez; onlar dahî beşerdirler: "Peygamberleri onlara (yanî ahâliye) dediler ki: 'Biz sizin gibi beşer olmaktan başka bir şey değiliz. Ne var ki Allah,

kullarından dilediğine ihsânda bulunur; Onun, izni olmadıkca sizlere hüccet getirmeğe kudretimiz yoktur...'" —*İbrâhîm*/14 (11); "Senden önce gönderdiğimiz peygâmberler de yemek yiyen, sokaklarda yürüyen beşerdiler"—*Furkân*/25 (20). Hâlbuki ruhbânlık, ilahî yetkiyle mücehhez olmak anlamındadır. Şu durumda birinin kalkıp sırtını *Allah*a yaslayarak resmen ve siyâsetce başkalarına çekidüzen vermeğe yeltenmesi İslâmın esâslarına aykırı bir işdir. Ruhbân zümrenin ilahî yetkiye ve kudrete dayalı siyâsî ve hattâ iktisâdî erki anlamındaki 'diniktidarı' (Fr théocratie) İslâmla bağdaşmaz. Bu sebeple geçmişte İslâm yahut Müslüman lakabı yahut ünvânını taşımış devlet yahut iktidar isim terkîbiyle karşılaşmıyoruz. Günümüzde de ilahî–dinî ünvân taşıma iddiasındaki bir kısım Müslümanın, *Allah*tan aldıkları hücceti göz önüne sermek zorundadırlar.

Filhakîka, *Allah*tan ruhsat aldığımızı iddia ederek dünya işlerini tanzîm etmeğe kalkıştığımızda, kaçınılmazcasına düştüğümüz yanılgılar ile yaptığımız yanlışlarda, işlediğimiz cinâyetlerde *O*nu bunlara âlet etmeğe, *O*nun muazzez adını lekelemeğe ne hakkımız var? Böyle bir yola tevessül etmek hatâların en büyüğüdür. İki onulmaz yanlıştan söz edilebilinir: Biri dini siyâset ile iktisâda âlet etmek, öbürü de müstehcenliktir. Birincisi manevî, ikincisiyse, maddî mahrecimizi ayağa düşürür. Kişinin birinci —yanî dünya ile âhıret— dayanağı, *Rabb*ıdır; ikincisi de mürebbiyesi (annesi)dir. Bunlardan başta birincisi olmak üzre, ikisini de yitirirsek, varoluşumuz çürüyüp çözülür.

*Allah*tan ruhsât yahut icâzet aldıkları iddiasıyla aşağılık dünyalık işlerini görmeğe girişmiş zevâtın, insanlığın başına açmış olduğu belâlara gerek geçmiş devirler gerekse çağımız tanıktırlar. Her suiistimâl kötüdür, suçtur, günâhtır. Ama en kötüsü ve bağışlanmazı, katıksız katışıksız, salt inanç demek olan imânın suiistimâlidir.[118] İşte, mümîn kitlelerde ruhbân sınıfının din sömü-

[118] İrandaki 1979 Devriminden bir yahut iki yıl sonra olmalı. Müdâvimi olduğum Redhouse'un Rızâpaşa yokuşundaki kitabevinde yirmilerinde olduğunu tahmin ettiğim Şahsad adındaki genc adam, tezgâhtâr olarak çalışmaktaydı. İhtilâlin akabinde ortalığı kasıp kavuran şiddet ile kan fırtınasında, Şah devrinde üst makamları tutmuş babası ile amcası, yarım saat, bilemediniz, kırk beş dakka sürmüş göstermelik duruşmaların ardından idâm edilmişler. Şahsat, annesi, hemşiresi ve kimi yakın

rüsü ile suiistimâlinin yarattı yeğin ve derin hayâlkırıklıklarından Güney, Batı ile Kuzey Avrupanın ruhbân-olmayan çevresine mensup kimi ihtirâslı idâreciler, tâcirler, düşünürler ile sanatcılar, 1300lerden itibâren git gide etkili biçimde yararlanır olmuşlardır. İşte, ruhbânın suiistimâli, ruhbânolmayanın çıkarcı iş bitiriciliğiyle buluşunca din[119] ilkin sarsıldı, akabinde parçalandı, nihâyet dağıldı ve buradan laiklik neşvünemâ buldu.

(6) İslâm spekulativ yahut spekulativolmayan metafizik sistem, ideoloji, siyâset ile hukuk nizâmı ve fizik dünya hakkında bilgi sağlayan kaynak eser değildir. Bunlar, onun görev alanında yer almazlar. O, bunlarla birlikte bilcümle insan etkinliklerine imkân veren, algılanamaz kaynağın menbaıdır. İpuçlarını fizik dünyada bulamadığımız, ama tekmil işlemlerimiz ile etkinliklerimizi; kararlarımızı, tercihlerimizi, kabullerimiz ile redlerimizi, doğruluk ile yanlışlık, iyilik ile kötülük, güzellik ile çirkinlik belirlemelerimizi kendilerine ilk ve son çözümlemede vurduğumuz temel ölçülerimizi tayîn ve tebcîl eden kaynağın, yanî ahlâkın menbaıdır. Ahlâk yoksa, insanın, etkinlikte bulunmasının da imkânı ihtimâli kalmaz. Ahlâkın ana ilkeleri ile genel örneklerini bizlere bildiren Tebliğ, *Kur'ân*dır. Onların insan ile dünya şartlarına en düzgün biçimde nasıl uygulanması gerektiğini gösteren, öğreten adı sanı tanınmış olan, olmayan yerel, özellikle de evrensel Peygâmberler ve bunların sonuncusu Hz *Muhammed*'dir. Ahlâkı biçimselleştirilmiş mantık çerçevesinde işlemden geçirerek sistemleştiren ve bunun bağlamında olayları değerlendirip anlamlandırmak suretiyle gerek sanat kurgularının

akrabasıyla kâh kamyonda, kâh beygir sırtında, kâh yaya seyâhat ederek İrandan Türkiyeye sığınır. Türkiyeden de A.B.D.ne ilticâ etmekçin vize bekliyorlardı. Bu bekleme sırasında da, maîşet temîni maksadıyla, işe girmiş. Oraya gidişlerimde bir süre hasbıhâl ederdik. Acıyla, öfke ve kinle dolup taşıyordu. Kime karşı? Devrimi ateşlemiş, bilâhare yürütmüş, nihâyet kendisi ile yakınlarını yerlerinden yurtlarından etmiş, babası ile amcasının kanına girmiş olan Ruhbân zümresine karşı elbette. Ne var ki nefreti Ruhbânla birlikte *Kendisi* adına yeryüzünde iş gördüklerini öne sürdükleri *Kitab*a, *Din* ile, sonuçta, *Tanrı*ya yönelikti: "Er yahut geç İrana geri döneceğiz; hâlıhazır durumu tersyüz edeceğiz; Mollaları câmilerine tıkıp *Kur'ân*larının üstünde yakacağız!.." dedi. İşte bu tüyler ürpertici, kanı donduran ifâde, Laiklik–Sekülerlik tepkisinin doğuşunda Ruhbânın, tevîl götürmez etkisini açıkca göstermiyormu?

[119] Bu bağlamda söz konusu olan Hırıstıyanlık, özellikle de onun Katoliklik koludur.

gerekse bilgi binâlarının temellerini ve bilâhare sistemleştirilmiş bilgiler yapısı demek olan bilimin inşâa imkânlarını hazırlayan filosoftur. Gerek peygâmber gerekse filosof, *Allah*ın seçilmiş kullarıdır. Ne var ki, peygâmber, —tanrısal değil!— kutsal kişidir. O ve aktardığı İlahî ahlâk nizâmı, ilkece, eleştiriden vârestedir. Aktardığı Tebliğ, 'Allah tektir, eşi benzeri bulunmaz' yahut 'haksız yere insana kastedemezsin; hayatın dokunulmazlığı vardır' diyorsa, bu, soru konusu kılınamaz. Ahlâkın temel ilkeleri aklıaşkındırlar. Aklıaşkın olanı eleştiri süzgecinden geçirmek, aklaaykırıdır; saçmalamağa götürür. Filosofsa, kutsalolmayan kişidir. Kurduğu sistem, ilkece, eleştirilmeğe açıktır. Akla ve tecrübeye dayalı her yapı zorunlulukla eleştiriye tabîdir. *Allah* Tebliği *Kur'ân*ın, ilkece, eleştiriden vâreste olması, İslâmı akıl–tecrübe dünyasına sürmemizi imkânsız kılar. Ancak, İslâmın vazettiği temel ahlâk ilkelerinden hareketle bir dünyevî gelenek–görenek–hukuk–bilgi–bilim–toplum–siyâset–iktisât düzeni kurabiliriz; kurmalıyız da. İlhâmını *Allah* Tebliği *Kur'ân*dan alan bu düzen, zorunlulukla insanşumûl toplumcu–paylaşmacı–dayanışmacıdır; demekki adâletcidir. Ne var ki, nice vurgulasak yeridir: Dünyevîdir; öyleyse, eleştiri ile değişmeye açıktır. İşte maddiyâtcı–iktisâdiyâtcı bireyci Çağdaş Küreselleştirilen İngiliz-Yahudî medeniyeti ile onun temel ideolojisi sermâyeciliğe görünür tek canlı seçenek İslâmdan esinlenmiş maneviyâtcı insanşumûl[120] toplumcu–paylaşmacı–dayanışmacı âdil düzendir. Bahse konu düzen, esâstan, *Allah* yaratığı 'insancı'dır. Bu manâda *insan*ın *insan*a kul köle kılınmasını öngören bütün düzenlemeleri temelden reddeder. Peki, nedir bunlar? Emeksiz gelir temînin gerektirdiği küçük ve büyük çapta sömürü, şirketlerin tekelleşmesi ile devletlerin imperyalistleşmesi; fennin, dur durak bilmez kazanç hırsı uğruna hayatın tüm vechelerine hâkim olup doğayı alabildiğine yıpratıp tüketmesi. İnsan şeref ve haysîyetinin gerektirdiği maddî ile manevî yaşama seviyesinin altına düşmeğe 'sefillik'; emeksiz, sömürü ve suiistimâl yoluyla aşırı zenginleşip ahlâksızlık çukurunda debelenme durumuna da, 'sefîhlik' diyoruz. Emeğiyle geçinip edebiyle yaşayan, üreten ve ürettiğine kısmen yahut tamamıyla mâlik olan bu iki aşırı ucun

[120] Bütün İnsanlığa açık. Bütün İnsanlığı kapsar.

arasındaki insandır. O işte, insanşumûl toplumcu–paylaşmacı–dayanışmacı düzenin maneviyâtcı 'ödev' insanıdır. O, *ben*inin değil mensûbu bulunduğu topluluğun hâdimidir. 'Benci' değil, 'bizci'dir.

Üretenin, ürettiğine tümüyle uzak kalması, *yabancılaşma*ya yol açar. Tekelci–sömürücü sermâye düzeninin iki aşırı ucunda duran sefil de sefîh de kendine yabancılaşmış kişidir. Kendine yabancılaşmış kişi, ya sefilde olduğu üzre, üretecek güc ile üretim araçlarından kısmen yahut tamamıyla yoksundur ya da sefîhte gördüğümüz gibi, kendi üretmez, ama toplumdaki beşerî, mâlî ile maddî üretim araçlarını tekelinde tutmak sûretiyle ürettirir. İkisi de manevî yıkıma uğramış kişidir. Maneviyâtı çökmüş, özsaygısını yitirmiş kimsenin, değerlendirme ile anlam atfetme kâbiliyeti de kalmaz.

Kendi ektiğini biçen, biçtiğini *kendinkiler*le birlikte tüketen, özbilincini duyumlayabilip *öz*üne *saygı* duyar. Böyle biri, mütedeyyin, güvenilir, emekci, hayırlı ödev insanıdır. İnsanşumûl toplumcu-paylaşmacı-dayanışmacı âdil düzenin baş hedefi, mütedeyyin, güvenilir, hayırlı ödev insanının yetişmesini sağlamaktır. Bu tür bir düzende haksız kazanç getiren fâiz, rant ile tekelleşme çeşidinden kötülüklere fırsat tanınamaz. İnsanşumûl toplumcu–paylaşmacı–dayanışmacı âdil düzen, bir yandan mahvedici yoksulluğu, öbür taraftan da şatafatı, ayranı kabarmış şımarıklığı önler. Zâten bu iki temel kötülük birbirini kaçınılmazcasına zorunlu kılar. Nerede sefilliğe rastgelinirse, orada sefihlikle de karşılaşmak mukadderdir. Maksat, insanı sağlıklı yaşatmaya matûf zorunlu ihtiyâcı karşılayacak maddî şartların teminine yönelik iktisât nizâmının tesîsi olup bunun altında ve üstünde üretimin kerîh olduğunu maşerî şuura yerleştirecek eğitim ile öğretimin oluşturulmasıdır. Şu durumda İslâmın öngördüğü yeni düzenin temel taşı, eğitim ile öğretim devrimidir. Bunun ardından da iktisât devrimi gelir.

(7) İnsana ve dünyaya hizmetin gerektirdiği dirâyeti *Allah*a ibâdetin kişiye kazandırdığı nizâm ile intizâm tutumunda buluruz. Bu tutum, iç ile dış olmak üzre, iki çeşittir. İç nizâm ile intizâm duyuşunu bizlere ibâdet, dış tutumu da, askerî talîm ile terbiye kazandırır. Ödev bilincini duymak yoluyla beşerden insana terfîi olu-

nur. Ödev bilincini duymak ve icâplarını yerine getirmek dirâyetli olmağı gerektirir. Söz konusu dirâyetin husûle getiricisi eğitimdir. Onun da, demekki iki neviinden biri, dinîyken, öbürü de askerîdir. Nasıl ki dinin suiistimâli bizi din devleti nizâmına (Fr théocratie) sürüklerse, askerliğinkisi de, askerciliğe (Fr militarisme) götürür. O, imperyalismin ilk basamakları arasındadır. Bu yüzden de, sakat ve gayrımeşrûudur. Öyleyse askerlik ile askercilik birbirlerinden seçikce ayırtedilmelidirler. Birincisi, beşer kılığındaki canlıyı insan kılan ödev bilinci ile bunu ifâ irâdesini tevlîd edip bileyen, ibâdetle birlikte, talîm terbiye —eğitim— işiyken, ikincisi bir siyâsî iktisâdî düzendir. Ödev bilincinin baş tâcı, haksızlığa karşı çıkmaktır. Başkaldıran insanınsa, çelikleşmiş bir irâdeyle mücehhez olması zorunludur. Çelikleşmiş irâdeyi kişiye dinî ve askerî eğitimler kazandırır. Çağımız küreselleştirilen İngiliz–Yahudî medeniyetinin en fazla korkup ürktüğü olay, başkaldıran insandır. İşte *sekülerleştirme* ile 'barışcıllaştırma', kısacası, uyuşturma çabalarının nedeni. İslâm ahlâkının esâsı, zulm ile haksızlığa başkaldırı irâdesidir: Cihât. İşte İslâm düşmanlığının hikmetisebebi."[121]

Sonuçta İslâm bir ilahî yapıdır. İslâmcılığın '~cılığ'ı ise, ilahî yapıyı ifâde eden ıstılâha beşer mamûlu bir inşâi dile getirir bir ekin takılması olup '~cılık/~cilik', dondurulmuş, yanî eleştirellik yetisini yitirmiş felsefe-bilim sistemi anlamına gelen ideolojiye alemdir. O hâlde İslâm*cılık*, son derece yanlış ve kerîhtir. İslâmı ideolojileştiremezsiniz. Olsa olsa İslâmdan esinlenmiş bir ahlâk–toplum düzeni, hattâ ideoloji vucuda getirilebilir. Bu da, ancak Toplumculuk–paylaşmacılık olabilir. İslâm da elbette esinlediği sistemin, ideolojinin günâhından da sevâbından da sorumlu tutulamaz.

Bir toplum–siyâset ortamında[122] ruhbân zümre yoksa, karşıtı, ruhbânolmayan da, tabîatıyla, bulunmayacaktır. Tıpkı, mülkî/sivil zümreniz yoksa, askerinizin (OsmT seyfîyenin) de olamayacağı, ve bunun tersi durumu, gibi. Osmanlı Türk tarihinde işte bu sebeple, *clérical – laïque* (ruhbân – ruhbân-olmayan) ile *militaire – ci-*

[121] Ş Teoman *Duralı*: "*Çağdaş Küresel Medeniyet*", 131.&132. syflr.
[122] Fr milieu socio-politique.

vil (askerî – mülkî) karşıt zümrelerini ve bunlardan kaynaklanmış siyâsî iktidarları aramak beyhûdedir. O hâlde Cumhuriyet Türkiyesindeki bu kabîl sınıflamalar idhâl malı sunîliklerdir. Nitekim, dinadamı meslek öbeği dahî, sunîliklere bâriz bir misâl teşkîl etmektedir.

(8) Haddizâtında Türk tarihinde ilk din devleti Cumhuriyet Türkiyesidir. Ulu tapınak *Akropolis*i ve yurt sathına yayılmış irili ufaklı tümen tümen tâlî ibâdet yerleri, *esmaihüsnâ*sı, *kitabımukaddes*iyle ve aynı zamanda *hadis*leriyle peygâmberlik görevini de üstlenmiş gözüken tanrı kılınmış kişi —ki, adıyla anılan dini, 'Kemâlîlik'— ve elverdiği bir kutsal makam dahî vardır. Bu 'kutsal makam', 'derin devlet'in başı yahut merkezi durumundadır. Bunun buyruk ile kumanda şemsiyesi altındaki zabitâna 'ruhbân zümresi' diyebiliriz. Bahse konu zümreye 'imân'ı, yaşayışı, tavır ve tutumu, demekki 'muâmelât'ıyla yakın duran 'ruhbânolmayanlar', yanî *laïque–civil*ler dahî mümtâzdır. Bu kategoriden olmayı reddedenlere gelince; onlar, "göbeğini kaşıyan inkârcı kaba kara budun", sol Kemâlîlerin deyişiyle, halk yığınlarıdır. Mümîn Kemâlî, küreselleştirilmiş Çağdaş İngiliz–Yahudî medeniyetine —kısaca, 'Çağdaşlık'a— merbût, giderek kuldur. O, kendini, Çağdaş İngiliz–Yahudî medeniyetinin temel belirleyicisi olduğu sanılan Aklın yarattığı kanısındadır. Bununla birlikte, akla mantığa ziyâdesiyle uyduğu söylenemez. Filvakî doksan yıla yakın geçmişiyle Kemâlî din, Türk milletinin uyuşturucu–aptallaştırıcı afyonu olmuştur.

Çağdaş İngiliz–Yahudî medeniyetinin öngörmediği, reddedip inkâr buyurduğu ne varsa, Kemâlînin indinde o, kabulu imkânsız vahşîliktir. Kabulu imkânsız vahşîlikse, suç, hattâ günâh, kısacası irticâdır.

(9) Millî Mücâdeleden tükenmiş hâlde çıktık. Bunu Makedonyalı kumandan *Pirrhos*'un M.Ö. 279da Romalılara karşı kazanmış olduğu zafere benzetebiliriz. O derece bîtâp düşmüştük ki —silâh, mühimmât, döğüşebilir kişilerin sayısı itibârıyla,— kıpırdayacak hâlimiz kalmamıştı. Birinci Cihân Harbi yenilgisi sonucunda İngiliz–Yahudî imperyalismi, *Sèvres*de bedenimize el koymuştur. Millî

Mücâdelenin *Pirrhos* zaferimizle bize *Lausanne*da takâs teklîf edildi: "Bedeninizi geri vereceğiz, buna karşılık ruhunuzu bize teslîm edeceksiniz!" denilmiştir.

1840lardan itibâren Fransadan alabildiğine idhâl olunan Aydınlanmacı Positivcilik çerçevesinde yetiştirilmiş Harbiye – Mülkiye – Tıbbiye Mektebisultaniye (Galatasaray) ve Amerikan misyon okulları (Robert Koleji meselâ) 'aydın' takımımızçin 'ruh' içi boş bir kavram, dolayısıyla bir vehimdi. Bundan ötürü de bu takâs teklîfine manâ verilemedi. Sonuçta ruhun teslîm edilmesi teklîfinin gerektirdiği bütün öldürücü amelyeler eksiksizce yerine getirildi: Halîfeliğin ilgâsı, yazı ile dil devrimi ve nihâyet köklü bir 'İslâmsızlaştırma' (Fr déislamisation) hareketi gibi.

İşte, uğramış olduğumuz 'ruhî–manevî soykırım'ın serencâmı. Peki, bedenimizi kurtarabildikmi? Ruhu uçup gitmiş vucuda, ceset diyoruz. O hâlde, kurtarabildiğimiz, cesedimizmiş.

(10) İhtilâlikebîr Fransasından idhâl Positivcilik, nasıl, 1840lardan itibâren, bağrımıza saplanmışsa, benzer biçimde müttefık bilinmiş Prusya Almanyasından 1890larda eğitmen sıfatıyla getirtilen subaylar eliyle kavmî milliyetcilik, öncelikle Harbiyeye sokulmuştur. Kavmî millîyetcilik bir yana, kavimlilik mefhumu dahî, tarihî millî zihniyetimizin sisli puslu en ücrâ köşelerinde yer tutmamışken, 1910lara gelindiğinde, şiddetli ve hiddetli bir humma şeklinde bedenimiz ile nefsimizi baştan ayağa kaplamış görünüyordu. Marazın en açık örneğini görmek için *Jön Türk* ile *İttihât-Terakkî* nesli ile haleflerinin diline bakmak yeter de artar. Kan, toprak, demir neviinden aşîret hayatının kalıntılarından sayılıp Millî toplumculuğa (Alm National Sozialismus) da mâlolmuş lugat paralamaları mezkûr zevâtın da diline pelesenk olmuştur. Tarihin en gelişmiş biçimini ifâde eden çoğulcu cihânşumûl ülkü devletinden, mâtâhmış gibi, üstelik tarihî müktesebâtı itibâriyle toplumumuz, milletimiz için gerçekleştirilmesi imkânsız, kavimci millî ve mevzî devlete geçmenin medhüsenâsı seksen yıldır tüketilemedi.

Yukarıda bildirilen hususlara, bir de, kavmî millîyetciliğin, yine Prusya Almanyasından devşirilmiş vatan mefhumunu (Fr&İng

notion) da eklemek gerek. Daha önce anlatılıp açıklanmış vatan kavrayışımıza (Fr&İng conception) tamamıyla yabancı yeni biri getirilmiştir. Bu, sözümona kandaşlık yoluyla birbirleriyle kenetlenmiş bireylerden oluşmuş toplumun üstünde yaşadığı sınırları genellikle doğal engebelerle belirlenmiş toprak parçasıdır. Buna Almancada *Vaterland* denir. Atayurdu diye Türkceye aktarabileceğimiz *Vaterland* (L patria), adı üstünde, bir efsânevî atadan türemiş kan, demekki dirim birliğine dayalı bir soyun yaşadığı ülkedir. Oysa İslâm iklîminde yeşerip serpilmiş Osmanlı Türkünün 'anayurdu', evvelemîrde anne eğitiminden geçerek ortak ülkülerle yoğrulmuş kişilerin oluşturduğu toplumun devletleşerek —ümmet— barındığı memleket çeşididir. Burada toprağın kendisinden ziyâde, birlikte yaşanılan insanlarla paylaşılan ülküler önemli, hattâ kutsaldır. Tarihî yurd anlayışımızda DârulİslâIm bütünlüğünün yanısıra, yaşanılmış ve yaşanılan yer —mezra, köy yahut şehir— yahut da yöre dahî söz konusu olduğunu belirtmeden geçmeyelim. Ne var ki, meselâ Germen boylarında, Ruslarda, Japonlarda yahut Çinlilerde tanık olduğumuz üzre, bütün bir ülke anlamındaki kavim vatanından Osmanlı Türkünün bağlamında bahsedemeyiz. İmdi, Devletiebedmüddetin hükümrân bulunduğu toprakların tümü, yurdumuz olmuştur. Nitekim, "anne gibi yâr, Bağdat gibi diyâr olmaz"da gördüğümüz gibi, bu, atasözlerimize bile sinmiş bir durum değilmidir?! Bundan dolayı, bir imparatorluk devleti özelliğine sâhip Devletiebedmüddet, anavatan (Fr métropole)–müstemleke yahut sömürge (Fr colonie) ikiliğine dayalı İmperyalisme hiçbir zaman kaymamıştır, kayamazdı da. İslâmın zerkettiği imânî edep, tarihte erişmiş olduğumuz üstün medeniyet seviyesinde Sermâyecilik ile onun doğal türevi olarak görülmesi gereken İmperyalism utanmazlığı ile zulmünü geliştirmemize engel oluşturmuştur. Onyedinci yüzyılın ikinci yarısından, özellikle de Yirmincinin başlarından itibâren ya zulümden yanasınız ve yüksek maddî gelişmişlik seviyesine, refaha ulaşırsınız ya da âdilsiniz, fakat mezkûr medeniyetin anladığı anlamda iktisâdî kalkınma çizgisini yakalayamazsınız. İngiliz-Yahudî medeniyetinin, insanlığı karşı karşıya bıraktığı amansız seçenek budur.

(11) Müslüman Türkün savaşırlığını, İslâm ülküsünden çekip koparmak, onun mücâdele azmini dumûra uğratmaktan özge bir anlam taşımaz. İngiliz-Yahudî medeniyeti ile onun hareket ettiricisi olan İmperyalismin de maksadı işte budur. Bütün ezilen sınıfların, zümreler ile halkların, İslâm ülküsüne sarılmaları, bu ülkünün taşıyıcısı ile sürükleyicisinin de Müslüman Türkün olması, tarihî cihetten, aklın, izânın gereğidir.

Müslüman Türk, savaşma gücü ile kâbiliyetini hep İslâmdan almıştır. İkisi el ele yürümüş süreçlerdir. İslâmın, savaşmağa, dolayısıyla da yaşamağa esin ve güç kaynağı oluşturması, bir ahlâk olayıdır. *Kur'ân*dan kaynaklanan ahlâk gücüyle 'özüm'ü ve 'DârulİslâmI'ı koruyup kollama çabasında bulunurum. Özümü ve DârulİslâmI koruyup kollama mücâdelesi meşrûu nefsimüdâfaadır. Sırf talan maksadıyla elin günün malına mülküne, ırzına canına, yerine yurduna tamah ve tecâvüz etmek, elbette, *Allah* yolunda gazâ değildir. Tam tersine, zulümdür. Taktik icâbı yer yer ve zaman zaman hücuma geçilecekse bile, aslında gazâ, meşrûu müdâfaadan başka bir şey olamaz. Meşrûu müdâfaa, haddini bilmektir. Haddini bilmekse, edeptir. Haddini aşmak da kibirdir. İşte, ahlâklı yaşamak, edep ile kibir uçları —ifrât ile tefrît— arasında cereyân eder. Bu uçlardan edep, hayata örnek; kibirse, ibrettir.

Gelişigüzel biraraya gelip talan peşinde koşan güruh kavgacılığından farklı olarak Osmanlının askerî savaşcılığı (mücâhitlik), üstün insanî değerlerin demetlenmiş hâlini dile getiren ülküyü gerçekleştirmek üzre, savaşmağı olabilir kılacak kuvvetler ile malzemelerin teşkilâtlanmış bütünlüğüdür. Toplumun bütün maddî ile fikrî imkânlarının bahsi geçen kuvvetler ile malzemelerin teşkilâtlanmalarına hasredilmiş olmaları, kendinden önceki Türk devletleri gibi, Osmanlıyı da yekpâre bir ordu kılmıştır. Başka türlü söylersek, Osmanlının Müslüman Türk unsuru, hükümdârıyla, rençberiyle, bilgini, dervişi ve zanaatkârıyla topyekûn bir savaş gücüydü. Yalnız, İslâmöncesi Türklerden farklı olarak Müslüman, özellikle de Osmanlı Türkleri savaşmak için savaşmamışlardır. Ülkü, ülkeleri ele geçirmek sûretiyle toprakların genişletilmesi ve bu yoldan maddî servetin artırılması doğrultusundaki mücâdeleyi öngörmez.

İlk amaç, İslâm âlemini bir bayrak altında toplamak —Halîfelik,[123] bu maksatla üstlenilmiştir,— bunun başarılamadığı durum ile zamanlarda, zorda kalan Müslümanlar ile diğer toplumların dahî korunup kollanmasıdır. Nitekim bu bildirdiklerimizin şüpheye yer bırakmaz örneklerini, 1492den itibâren Ispanyadaki Müslümanlar ile Yahudîlerin[124] Katolik istilâcılara; 1500lerin ortalarında Sumatranın kuzeyindeki Açelilerin, Portekiz; 1800lerin sonlarında da Kafkas boylarının, Rus saldırılarına karşı savunulmalarında görebiliriz. Benzeri biçimde Lehler ile Macarlar ve İsveç kralı, tarihimizde 'Demirbaş' lakabıyla marûf Onikinci *Karl* (1682–1718) dahî, işgâle, zulme ve baskıya karşı Osmanlıya sığınmış, ondan medet ummuşlardır. İmdi, Osmanlı yurdu, tarihi boyunca, en olmayacak durum ve şartlarda bile, kolu kanadı kırılmış, aç bîilâç ve açıkta kalmış mülteciye sığınak olmuştur.

(12) Şu hâlde birinci amaç, kavim, dil, itikât, örf, âdet ayırımları gözetilmeksizin, İslâm ülküsünde biraraya toplanabilecek cümle halklara ülkü birliğini sağlamaktı: Ümmetin barınabileceği DârulİslâmIslâm. İkincisine gelince; bahse konu ülküyü Müslüman olmayan ellere ve halklara dahî taşımaktı. Fetholunan Dârulharb ahâlîsi dilediği inanç çerçevesinde yaşamağa mezûndu. Hedef, kılınç zoruyla halkları Müslümanlaştırmak olmayıp onlara vaktiyle kendini Osmanlının kişiliğinde gösteren, tebârüz ettiren İslâm ahlâkını yaşatmaktı. Sorun, kişisel inançlara düğümlenmiş değildi; düzendi. Haksız kazanç —faiz— ve onun yıkıcı sonuçlarından arındırılıp kurtarılmış toplum–siyâset–iktisât düzeni.

Bahsettiğimiz şu ahlâk meselesini biraz daha deşip açalım: Tabiatca, fıtratca, maddeten güçlenip kudretlenmek imkânından yoksun olanlara insanca, insan şeref ile haysiyetine uygun yaşamak fırsatını sunmak. Bu gâyeyi gerçekleştirebilmek üzre, zâten güçlü olanlar ile böyle olmağa eğilimli bulunanların ziyâdesiyle palazlanmalarını önleyecek tedbirlere başvurulmuştur. Sözgelişi, çeşitli dinî

[123] Bkz: EK 12ye.
[124] Bkz: EK 13e.

esâslı vergilendirmeler, vakıfların tesîsi, verâset ile zilyetin tanzîmi, toprakların işlenmesiyle ilgili düzenlemeler, hep bahse konu maksada matûftular.

İnsanlar, eşitce yaratılmadıklarından, hukukun dışında kalan sahalarda, herkes istidâdıyla, aklıyla, fikriyle, zikriyle, öğrenimiyle, yapıp ettikleriyle bağlantılı biçimde lâyıkına kavuşmalıdır. Hukuk ise, zihnine, genel kanâatlarına, toplumdaki orununa bakılmaksızın, belli bir mekân ile zamanda olup bitmiş bir olaya karışmışsa, vakada kişinin payı nedir; neyi, nasıl, niye, niçin yapmış olduğunu sorgulayıp bulgulamağa gayret eder. Toplumun bütün katlarında katmanlarında her şeyin ve herkesin lâyık olduğu oruna yerleştirilmesiyse, adâlettir. Giderek, adâletin, yaşatan, hayat veren uygulanışına da hukuk diyoruz. Bu yüzden "vur deyince öldürür" düstûru doğrultusunda yürüyen bir hukuk, adâletin zıddı demek olan zulümden türemiştir. Ahmak ile yoksulu, işe yaramaz ile tenbeli, çalışkanla, zekî ve hayırlı olanla karıştırmak da; o ilk saydıklarımızı insan şeref ve haysiyetiyle bağdaşmayan bir hayata hükümlü kılmak da, aynı raddede zulümdürler. Kul hakkı yiyenlerin, kanunları fütûrsuzca çiğneyenlerin, cezâya çarptırılmasıyla kalınmayıp zâlimce muamelelere tabî tutulmamaları kaydıyla, zarara uğrattıklarının, bir nebze dahî olsa, öc alma duygularına cevap vermeleri de adâletin gereğidir.

Sonuçta, kulluk, insandan *Allah*a olup insanın insana olanı tek kelimeyle günâhtır. Yazıklar olsun, kulu kula kul kılan toplum düzenine!

YEDİNCİ BÖLÜM

SÖZSONU
Devletiebedmüddet Ülküsünün Kaybı, Ruhunu Yitirmiş Beden Demektir

"Uluğ ellig, Tengride kut bulmış, erdemin el tutmuş,
alp, kutluğ, külüg, bilge"[125]

(1) Türk tarihinde aklıyla, bilgeliğiyle temâyüz etmiş devletadamlarından M.S. Yedinci yüzyılda yaşamış ve Türkcede *Tonyukuk*,[126] Çincedeyse *Aşide Yuan-çen* yahut *A-şi-tö Yuan Çön* (645–716) şeklinde anılan Göktürk kumandanı ve devletadamı, yüksek memur makâmını işgâl etmiş bir Türk babanın oğlu olarak Çinde doğup iyi öğrenim görerek yetişmiştir. Sıkıntılı bir devri idrâk eden Göktürk devletine avdet etmiş, veziriazâm ve komutan olarak devlete hizmet etmiştir.[127]

Tonyukuk, veziriazâmı ve danışmanı olmakla birlikte, *Bilge* Hanla aşılmaz görüş ayrılığına düşmüştür. İlkin; ikisi farklı çevrelerde doğup çok değişik ortamlarda yetişmişlerdir. *Tonyukuk*, şehirlidir. Çin medeniyet ortamında öğrenim görmüştür. *Bilge* Hana gelince; bozkırda dünyaya gelmiş, savaşcı eğitimden geçmiş; hakan ve başbuğ olmak üzre yetiştirilmiştir. Sonra da: İkisi dünyaya geldikleri çevrenin ve yetiştirildikleri ortamın tersi bir kişiliğe ve dünyagörüşüne sâhib olmuştur. Sonuçta birbirleriyle taban tabana zıtlaşmışlar.

[125] "Devleti (imparatorluğu) uluğ olanı Tanrı kutlu kılar; böylesi, devletini yüksek yetisiyle ayakta tutar; buna da bilge diyoruz" –Uygurların *Kutlu Bilge* hanına halef olmuş Moyençe yahut Kolo yahut da Türkce adıyla *Bayançur* (hükümdarlık: 746–759) – bkz: Friedrich Wilhelm Karl *Müller*: "*Uigurica*", II, 95; metnin Türkcesi: Ş.T. *Duralı*.

[126] Tonyukuk: 'Yağ lekeli elbise giyen'.

[127] Bkz: René *Giraud*: "*L'Empire des Turcs Célestes*", 64.&65. syflr.

Bilge Han, Göktürk budununun marûz kaldığı zorlukların, sıkıntıların üstesinden geleneksel Göktanrı dininden koparak Burkancılığı benimsemekle, savaşçı konargöçer bozkır Türk kültürünü terkedip yerleşik Çin medeniyetine intisâb etmekle, oynak devlet merkezi geleneğini bırakıp sâbit başşehir inşâasıyla gelinebileceği kanısına ulaşmıştır. *Tonyukuk*sa, bütün bu değişimlerin Türklüğü harab edeceği kanâatındadır. Türkün kişiliği ile seciyesi topyekûn değiştikten sonra, ayakta kalacak olan kimdir, sorusu onu meşğûl etmektedir. Zirâ bu değişimlerin sonucunda yazısı çizisiyle, kılığı kıyafetiyle, yiyişi içişiyle, barınağıyla, diniyle, geleneği göreneğiyle, kadın–erkek ilişkisiyle, kısacası tüm yaşayışıyla Türk, artık, Çinlidir. Beden belki kurtarılmış, ama maneviyât güme gitmiştir. Haddizâtında bedenin anlamı maneviyâtındadır. *Tonyukuk*, bir kavmin, kültür değerleri çerçevesinde yapılandırıldığı kanısındadır. Onun, hükümdarı *Bilge* Handan ayrıldığı nokta, kültürün, insan hayatında işğâl ettiği olağanüstü önemin bilincinde olma hususudur. Bu, neden böyle olmuştur? Gâyet basit. Medeniyet ortamında eğitim ile öğrenim görerek yetişme.

Tıpkı Çinliler gibi, Göktürklerin de kendilerine mahsus özelliklerini muhâfaza etmek sûretiyle öz medeniyetlerini yaratmaları, varoluşlarını temîn edecektir. Muharebe meydanında düşmanlarına yenilmeleri önünde sonunda bir medeniyet meselesidir. Sorunu hasmının medeniyetini kabul etmekle çözemezsin. Tersine, düşünerek taşınarak kendin, öz medeniyetini kuracaksın. Nihâyet, iki bin yıldır Türkün hâlledemediği mesele, *Tonyukuk* ile *Bilge* Hanın görüş ayrılıklarında yatan sorundur.

(2) Türkün kendine mahsus özgün devlet–toplum yapısı var: Hareket hâlinde devlet ve asker–toplum teşkilâtlanışı. Bu, belli bir zaman diliminde şartlara uygun düşmeyebilir. O hâlde, başka bir topluma iltihâk etmek yerine, manevî–maddî yapılanmanı şartlara uyduracaksın. Çevresine ayak uyduran canlı türü diri kalmağa devâm eder. Değişime/mutasyona uğrayansa ortadan kalkmağa hükümlüdür.

Uzun geçmişimizde Tonyukuk – Bilge Han aykırılığını defa-

larca yaşadık. Örneklerden biri, Safavî–Osmanlı zıtlaşması. Birincisi Farslaşırken ötekisi Türk olarak durmuş yaşamıştır. Sonuçta, intisâb edilmiş bütün öteki dinlere oranla Türk milletinin seciyesine en uygun düşenin Müslümanlık olduğu hususu unutulmamalı. Bunun, aydınlanmacı–maddeci–mekanikci–serma-yeci–sivil–zımnen de protestant–anglikan– çağdaş İngiliz-Yahudî[128] medeniyeti lehine terkedilmesi, vaktiyle Göktanrı–şaman itikâdının yerini Burkancılığa/Buddhacılığa bırakması gibi, ölümle sonuçlanır. Kurtuluş, aklın ışığında toparlanıp yeniden yapılanmadadır. Taklît, teslîm olma, giderek yokolmak demektir.

(3) İlk ve büyük taarruz, millî–toplumsal hâfızanın kurtarılıp diriltilmesi cihetinde olmalı. Bu cümleden olmak üzre klasik yazımızı Latin abeceli yeninin yanına yerleştirilmesi; ardından dilimizin köklü onarımına girişilip –başta zengin tasavvur içerikli sözdağarı olmak üzre– tüm görkemiyle yeniden yapılandırılması; geleneksel mimârîmizin günün şartlarına uygun tarzda geliştirilmesi; musıkîmiz ile edebiyatımızın ihyâsı ve nihâyet topyekûn eğitim–öğretim, iç ve dış siyâset, hukuk ile iktisât nizâmımızın tekrar şekillendirilmesi zorunludur. Âdetlerimizi, örfümüzü ve haddini bilir, namuslu, haysiyetli, iffetli, disiplinli nesilleri yetiştirmeği hedefler bir eğitim–öğretim ile akıllı–edepli–becerekli insanlardan oluşmuş kamuca seçilmiş seçkin takımların önderliğinde toplumsal adâleti gözetir, kavmî milliyetciliğe, aynı zamanda da 'cosmopolitisme'e kapalı siyâset ve bir tarafta tekelleşme tarîkıyla muazzam servet birikimine, öte yanda da sefilliğe yol açacak oluşumları önleyecek hakca kazancı öngörür planlı programlı iktisât düzeni... İşte bizleri âdil nizâm medinesine götürecek yolun özü özeti.

[128] Bkz: EK 14.

EKLER

EK 1 (4 sayılı dipnot)

Türklüğün uzak geçmişine ilişkin yazılı belgeler, en çok, Çin ile İran dillerinde,[129] daha düşük orandaysa, Tibetce ile Sanskritcede bulunabilirler. Bahsi geçen uzak geçmişin yaşayışına, savaşına, ticâretine, nihâyet dinine dair bilgilerin edinilmelerinin yanısıra, başta telâffuz gelmek üzre, Türkceyle ilgili araştırmalar dahî, ancak Çince üzerinden yapılabilirler. Öteki tanınmış dillerinkinden çok farklı telâffuz değerlerini barındıran Çince üstünden, öncelikle, kişi ile yer adlarının Eski Türkcedeki söylenişlerini yakalamak imkânsız denebilecekcesine zordur.

Çin yazısının Latin harfleriyle ifâdesine ilişkin Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibâren çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bunlardan ilki ve en tanınmışı Çin dili ile edebiyatı bilgini İngiliz Sir Thomas Francis *Wade*'ın (1818 –1895) 1859da oluşturup bir başka İngiliz bilgin Herbert Allen *Giles*'ın (1845–1935) 1912de geliştirdiği ve ikisinin adıyla anılan *Wade–Giles* sistemidir. Bilâhare 1930larda iki Çinli bilginin ortaya koymuş olduğu *Gwoyeu romatzyh* —'Latinceleştirilmiş Millî Harfler'—düzenidir. 1958deyse Çin Halk Cumhuriyeti, hükûmet kararıyla önceki girişimleri iptâl

[129] İran dil tarihinin sınıflandırılışında 'Orta devir' tabir edilen dönemde yer almış başlıca diller, Partca, Soğdakca ile Sasanî Devletinin (III. – VII. yylar) resmî bildirişme aracı olup Aram yazısını kullanan ve Klasik Farscanın, başka bir deyişle, İslâmî dönem Farscasının dahî selefi yahut öncüsü Pehlevcedir.

edip *Pinyin*[130] abece düzenini gündeme sokmuştur.[131] Çinin geleneksel millî yazı düzeninin yanında *Pinyin* de resmî bildirişme aracı olarak kabul görmektedir. Çin belgeliklerindeki (Fr archives) Eski Türkce metinler, 1960lardan önce Latin harflerine geçirilmişlerse, demekki hep *Wade–Giles* uyarınca basılmışlardır; yok, sonra gün ışığına çıkarılmışlarsa, o takdîrde çoğunlukla *Pinyin* sistemine göredirler. İmdi, *Wade–Giles*a göre *Hiong-nu* biçiminde yazılan 'Hunlar', *Pinyin*de *Xiognu* şeklinde gösteriliyor. Okunuş da *Şiyognu*dur. 'Türkler'e gelince: *Wide–Giles*de *Tu–Kieu*dur. Okunuşu: *Tu'jiu*. *Pinyin* yazısı uyarınca ise, Türk *Tu've(r)qiyu* diye geçer. Okunuş: *Tu'ver'çi'yu*.[132]

EK 2 (5 sayılı dipnot)

M.Ö. 530da ölen Büyük *Kiros* (hükümdarlık dönemi: 539 – 530), *Kyaksares*'in (625–585) oğlu Med hükümdârı *Astyages*'i (h: 585 – 550) M.Ö. 550de yenilgiye uğratmasının ardından *Med* boyunduruğundan kurtardığı *Pers*lerin bağımsızlığını 546da, bilâhare eski efendilerinin pâyıtahtı *Ekbatana*yı da başşehir ilân etmiştir. *Med* topraklarının tamamına el koyduktan sonra *Lidya* kralı *Kresos*'u (hükümdârlığı: 560 – 546) yenerek Anadoluyu, 538de *Asur* ile *Babil*i alt ederek Mesopotamyayı fethetmiştir. Hz *Süleyman*'ın (974–937), Fenike kentlerinden Tir kralı *Hiram* Ustaya (h: 969–936) yaklaşık 960da inşâa ettirdiği mabedi Babil hükümdarı Büyük *Nabukodnosor* (604–562), *Kudüs*ü zapdederek 586da yıktırmıştır. Onun, *Babil*e sürdüğü *Yahudî*leri *Kiros*, tutsaklıktan kurtarmıştır. Bilâhare yurtlarına dönmeleri ve mabetlerini yeniden inşâa etmelerine cevâz vermiştir.[133]

[130] Çincede *pinyin zimu* 'sescil abece' demektir.

[131] Bkz: David *Crystal*: "The *Cambridge Encyclopedia* of *Language*", 313. s.; ayrıca bkz: "*Encyc. Encarta*", "Pinyin".

[132] Bkz: Gérad *Chaliand*: "Les *Empires Nomades* de la *Mongolie* au *Daunube*", 189.&190. syflr.; ayrıca bkz: *Wu* Zhaoyi&...: "*Times Advanced English Chinese Pinyin Dictionary*", 648. s.

[133] Bkz: A.J. *Arberry*: "*The Legacy of Persia*", 321-26. syflr.; ayrıca bkz: J.M. *Roberts*:

EK 3 (8 sayılı dipnot)

(1) "Hadi, *Ammianus* ile *Jordanes*'in hatâlarını görmezden gelsek bile, peki ya, Hunlara şişkin dudaklar, düğme biçiminde gözler ile çarpık bacakları yakıştıran çağdaş müelliflere ne demeli! *Li Po*'nun bir şiirinde bahsi geçen muhtemelen Türk olan *Yuçnu*lu barbar atlılar, sarışın olarak tasvîr olunuyorlar. Hattâ çok sonraki tarihlerde Çinliler, Moğol *Huang t'ou Şih-vei*leri 'sarışın *Şih-vei*ler' şeklinde bizlere tanıtıp *Cengiz* Han ile ahfâdının dahî kızıla çalan sarı saçlı, gök gözlü olduklarından söz etmişlerdir... Belgelerde geçen adlar da Türkcedir..."[134]

Sözünü ettiğimiz kavmî özelliklerin, M.Ö. Birinci binin ortalarından itibâren öbekler hâlinde zaman zaman batıya göçen *Hsiung-nu*lar ile doğuya kayan *Arî*lerin evlenmelerinden ortaya çıkmış olabilecekleri akla yatkındır. Doğuya, anayurtlarına çekilip evlenmelerin ardı arkası kesilince, *Hsiung-nu*lar ve onların ahfâdı, aslî ırk özelliklerine rucûu etmişlerdir. Filvakî Çin metinlerinde tasvîr olunan eski Kırgızların tipleri ile sonraki dönemlerin Moğollaşmış olanların arasındaki fark, bu bildirdiğimiz hususa örnektir.

Otto J. *Maenchen-Helfen*'e bakılırsa, kazılar ile eski Çin belgelerinden Türklerin, dolayısıyla da Türkcenin, bir ihtimâl, Moğolların (Ç Xiong-nu/Hiong-nu), demekki Moğolcanın dahî, Çinlilerin *Hsiung-nu* dedikleri Hunlardan, böylelikle de Huncadan türemiş oldukları sonucu çıkarılabilinir.[135]

M.Ö 206 yahut 204te, demekki *Han* hânedânının ilk dönemlerinde Çinin kuzeyi ile kuzey batısında *Hsiung-nu* adıyla tanınan bir kavim boy göstermiştir. Özellikle *Mete* (Ç *Mao-dun*) Hanın hükümdarlığından itibâren Çinliler, mezkûr adı kullanır olmuşlardır. *Hsiung-nu*nun Çince anlamı 'korkunç köle'dir. Hunların kendilerine

"The *Penguin History* of the *World*", 100.&155.-57. syflr.;
ayrıca bkz: "*Oxford Dictionary* of *World History*", 162.s;
ayrıca bkz: Claudio *Saporetti*: "La *Resurreccion* de *Babilonia*", 68.-92. syflr.;

[134] Otto J. *Maenchen-Helfen*: "Die *Welt* der *Hunnen*/ eine *Analyse ihrer historischen Dimension*", 245., 252., 302 & 303. syflr.

[135] Bkz: Otto J. *Maenchen-Helfen*: Aynı yer.

Hun demiş olmaları gittikce kuvvet kazanan bir ihtimâl olup Eski Türkcede 'insan' yahut 'budun' ('halk', 'millet') demekti. Tunguzcada da *Khun*, 'kuvvet' yahut 'cesaret' anlamlarına gelmektedir.

M.S. 8–100: Gücü azalan *Hsiung-nu*, 48de *P'u-nu*'nun hükümdarlık döneminde güney–kuzey şeklinde ikiye bölünmüştür. Güney *Hsiung-nu*lu *An-kuo*'nun önderliğinde 94 yılında yeniden birleşmişlerdir. *Tan-şi-huai* (h: 156–181) devrinde *Sienpi*ler güçlerinin, kudretlerinin zirvesini idrâk ederlerken, Çin kayıtlarına göre, *Hsiung-nu*lar, 158de Doğu Türkistan ile Altay yöresini terkedip batıya, Aral gölünün kuzeyi ile Hazar denizinin kuzey doğusundaki bozkır ile onun ötelerine, oradan da kuzey batıya kaymıştır. Batıya yönelen *Hsiung-nu*, tarihte *Kara* yahut *Avrupa Hun*ları adıyla anılır olmuştur.[136]

300–399: Türklerin, Tatarlar ile Uygurların muhtemelen atası olan *Hun*lar, Hazar bozkırlarından Roma imparatorluğu topraklarına sık sık akın düzenlemişlerdir.

432–453: *Hun* akınlarının tepe noktasını *Attila* Hanın (395– 453) kumandasında yürütülmüş bir dizi vuruşma vukûu bulmuştur.

(2) Çin kaynaklarına göre, Türkler (Ç T'u-kieü), *Hiungnu*ların (yânî Hunların) en önde gelen kollarındandırlar. Adları da, *Aşina*ydı (Asena). İleriki tarihlerde güçlü komşularının hâkimiyetine girdiler. Düşman askerleri, on yaşlarındaki bir oğlancık hâriç, boyun bütün erkek fertlerini kılınçtan geçirmişler. Öldürmeğe kıyamadıkları oğlancığı da bataklığa atmışlar. Bataklığın kıyısından geçen dişi kurt, onu oradan kurtarıp süt ve etle beslemiş. Oğlancık büyüyüp serpilmiş, kocaman erkek olmuş. Onunla sevişen kurtsa, ondan gebe kalmış. Komşuların kağanı, olanlardan haberli kılınınca, erkeği de kurdu da öldürtmek üzre, adamlarını üstlerine salmış. Bunun üzerine kurt, kuzeydeki *Turfan* (Ç Kao-ç'ang) topraklarındaki Ötüken dağına kaçmış. İçi, gür ot örtüsüyle kaplı mağaraya sığınıp orada on erkek çocuğu doğurmuş. Çocuklar büyüyünce, kendi boylarından

[136] Bkz: "*Hunnen*", "*Wikipedia*, der *freien Enzyklopädie*", wikipedia.org/wiki/Hunnen, 2005. "*Wikipedia* der *freien Enzyklopädie*"yle ilgili olarak "*Kaynaklar*"a bkz.

olmayan kadınlarla evlenmişler.[137] Bu çocuklar ile onların ahfâdı da, yine başka boylardan gelen kadınlarla çoğalarak soy salmış, boy olmuşlar. İlk doğuran anneleri *Asena*'nın adını benimsemişler. Tabaası oldukları *YuYu*lara hizmet etmek üzre, yüz aile hâlinde, mağaradan çıkmışlar. Artık *Kin-şan*ların (Altayların) güneyinde yaşayıp *Yu-Yu*lar hesâbına demiri döğüp işlemişlerdir. Yaşadıkları *Kin-şan*, miğferi andırdığından, ona da T'u-kiu demişlerdir. Nihâyet, bunu giymeği âdet edinmiş olduklarından, kendilerini böyle adlandırmağı uygun görmüşler. Çoğala çoğala boy olmaktan çıkıp budun (millet) dahî olan *T'u-kiu*lar, hükümdarları *Bumin* (Ç T'u-men) Han döneminde, Çinlilerin ise *Çu* hânedânı devrinde (545 yılında), onların hükûmetiyle ilk defa temâs kurmuşlardır.

(3) 501–600: Oğuz oymaklarının kurduğu *Göktürk*[138] imparatorluk devleti.

(4) 900–1000: Onuncu yüzyılda *Müslümanlığı* resmen kabul eden *Oğuz* oymakları, *Türkmen* adıyla anılır olmuşlardır. Bunlar, *Gazneli*leri yenerek İranı ele geçirmişlerdir. İlk büyük, kayda değer Müslüman Türk devleti, kurucusu *Selçuk* beğin (ö: 1009) adıyla anılan Selçuklu imparatorluğudur.

(5) Toprakları genişletip Selçukluyu imparatorluk devleti durumuna getiren, Oğuzların Üçok koluna mensûp Kınık soyundan olup Seyhun ile Ceyhun ırmaklarının ötesinden, Aral gölü yakınlarından gelen *Dukak*'ın oğlu *Selçuk* beğin torunları *Tuğrul* (990 –1063) ile *Çağrı* (990–1060) beğlerdir.

1036da Oğuzların başı *Tuğrul* beğ, sultan ünvânını almıştır.

1038–1077: Hazar denizi ile Aral gölünün kuzeyindeki anayurtlarından İslâm âleminin merkez coğrafyasına dek uzanan Büyük

[137] Efsânede de görüldüğü gibi; söz konusu olan 'dışarıdanevlenme'dir.

[138] Göktürk: Ç Tujué: 552-744. Ata tanrı, *Tengri*dir. 'Tengri' aynı zamanda gök demek olduğundan, devletlerini de göktanrının buyruğunda addettiklerinden, onu 'Köktürk' şeklinde adlandırmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Selçuklu imparatorluğu aracılığıyla Türkler, Batı Asyanın siyâsî ile askerî denklemlerinin en önemli tarafı olmuşlardır. Kalburüstü usta savaşçıları ve okcularıyla Selçuklu ordusu, gerek İslâm âleminde gerekse onun önde gelen hasmı karşısında rakîpsizdi. Fakat ilk zamanlarda Selçuklular, dörtbaşı mamûr birlik sağlayamamışlardır. Ayrıca devlet idâresinde de acemiydiler. Ne var ki, henüz Horasanda tanıştıkları İranın üstün devlet idâre sanatını öğrenip içleştirmekte gecikmemişlerdir. Özellikle kalburüstü İranlı devletadamları ile idârecilerini bünyelerine katmakta Selçuklular tereddüt göstermemişlerdir. Zâten ilk günlerden itibâren gerek din gerekse medeniyet olarak İslâmı Türkler, genellikle, İran üzerinden öğrenip benimsemişlerdir. Bu sebeple başta dinî ıstılâhlar olmak üzre, Farscadan önemli sayıda söz ile diğer dilbilgisi unsuru Türkceye peyderpey idhâl olunmuştur. Giderek, Fars kültürü, gerek Selçuklu gerekse ondan sonraki Osmanlı dönemlerinde Türk kültürüne örnek olmuştur. Öncelikle, Selçukluda, başlardaki, Farsseverlik (Farsperverlik), git gide Farsataparlık (Farsperestlik) raddesine vardırılmıştır. Nihâyet, Türk asıllı ve dilli olan *Akkoyunluların* zoruyla Farslar, 1400lerin ortalarından itibâren Şîîleştirilmeseydiler, Türklük, ihtimâl, Fars dili ile kültürünün bağrında eriyip yitecekti. Safavî İranın Şîîliğine Sünnîlikle karşı koyan Osmanlı, genelde, Türk kültürünü, özellikle de dilini, Farsınkinin eritici çekim gücünden kurtarıp korumuştur. Zengin ve güçlü medeniyet geçmişlerinde gördüğümüz Mecûsîlik, Mazdakcılık, Manicilik (Fr Manichéisme), Nasturcu Hırıstıyanlık gibi dinler ile mezheplerden kültür unsurlarıyla bezenmiş Şîîlik, haddizâtında din olarak Müslümanlığın ilk sancakdarı Araplığa karşı Farsların, kimliklerini koruma kaygısı ile kavgasının ifâdesi olmuştur. Baştan beri geniş bir Türk çevresinin (Türkmenler), Şîî–Alevîleşmesi de Farslarınkine benzer bağlamda değerlendirilmelidir. Tabîî, Araplaşmayayım derken Türklerin, Farslılaşması tehlikesi de vardı. Sözünü ettiğimiz tuhaf durum, Türk tarihinin en ilgi çekici vechelerinden birine imkân hazırlamış, demekki devletin —Karahanlılar, Gazneliler, Baburoğulları, Kölemenler, Selçuklular, Osmanlılar (zâten Farslılaşmış olan Safavîler istisnâdırlar)— hemen her zaman Sünnî olmasına karşılık, en azından bir kısmıyla, tabaanın, yânî toplumun Şîîliğe/Alevîliğe meyletmesine etken olmuştur.

(6) Yukarıda bahsi geçen iki kutub arası gidiş–gelişlerin örneğini Osmanlı tarihinde dahî görebiliriz. Osmanlı, kuruluş yılları olan 1300lerin başından 1500lerin ilk yarısına değin tasavvuf tarîkatlarının yoğun etkisiyle daha ziyâde 'Alimeşrep'ti. Doğrudan doğruya Alevî Türkmenlerin (Kızılbaşlar) dışındaki Türkler, Yarımada Arapları ile Kürtlere oranla daha 'geniş açılı' bir Sünnîliği yaşamaktaydılar. Dolayısıyla iki cenâh arasında, en azından gündelik yaşama düzleminde, ciddî bir ayrılık aykırılık yoktu. Devlet de, iki taraftan birine gözle görülür raddede eğilim göstermemekteydi. Ne vakit Farslılaşmağa kayan Safavîlerin Şîîleştirme siyâseti Osmanlı ülkesini doğudan tehdit etmeğe başladı, Osmanlı, tabîr câizse, 'Ömermeşrep' kesildi. 1600lerden 1800lerin başına değin Osmanlı, İrandan gelen tehditlere göre hep 'Alimeşreplik' ile 'Ömermeşreplik' arasında mekik dokumuştur. II. *Mahmut*'un Bektaşîliğe bağlı Yeniçeriliği ilgâsıyla birlikte sert ve sıkı bir Sünnîlikten yana kesin tavır koyulmağa yönelinmiştir. *Mete* ile *Bilge* kağanlardan yahut *Tonyukuk*'tan *Mustafa Kemâl* Paşaya değin Türk devlet refleksinin değişmez özelliği, vatan toprağının elden çıkarılmasına katî tahammülsüzlüktür. Bu refleks uyarınca, tehdit, daha ufukta görülmeğe görsün, elde avuçta ne varsa, her şey fedâ olunabilir. İcâbında evlâda veya *Yavuz Sultan Selîm* —Kızılbaş Türkmenler— ile II. *Mahmut*'ta —Yeniçeriler— gördüğümüz gibi, kendi insanına bile, göz kırpmadan, kıyılabilir. Böyle bir tehlikenin başgöstermesi durumunda kavmî bağlılıklar dahî ikinci plana düşer. Nitekim, *Yavuz*, devletin toprak bütünlüğüne tehdit teşkîl eder gördüğü soydaşları kılınç artığı (Kızılbaş) Türkmenleri bugünkü Iraka sürerken, Sünnîliği ziyâdesiyle ciddîye alan Kürtleri, yaşadıkları Zağros dağlarından kitleler hâlinde Doğu Anadoluya taşıyarak Şîî İrana karşı set çekmiştir.

(7) 1042: *Tuğrul* beğ, komutasında Selçuklular Batı Asyanın hâkimi olmuşlardır.

1050–1055: Yine *Tuğrul* beğ kumandasındaki Selçuk ordusu Isfahan ile Bağdadı fethetmiştir.

Böylece Selçuk imparatorluğu, İslâm âleminin öncü ve önder devleti olmuştur.

Ağustos 1063te *Tuğrul* beğin vefâtı üzerine yeğeni *Alparslan* (1030–1072) tahta çıkmıştır.

Saltanatı 1063ten 1072ye değin süren *Alparslan*'ın çığır açıcı başarısı, İmparator *Romanus* IV. *Diogenes* (ö: 1072) kumandasındaki Bizans ordusunu 19 ağustos 1071de Van gölü yakınlarındaki Malazgirt ovasında bozguna uğratıp imparatorun kendisini tutsak almasıdır. Böylelikle Anadolu, Müslüman Türkün yerleşimine açılmış; yerli ahâlinin bir bölümü Müslümanlaşmış; *Roma*nın doğrudan halefi Hıristıyan âlemin öncü devleti *Bizans*ın dahî kaçınılmaz sonu hazırlanmıştır. Büyük Selçuklu imparatorluğunun kolu olarak Anadolu Selçuklu devleti şekillenmeğe başlamıştır. Anadoludan hareket eden Selçuklu ordusu Suriyeyi, Filistin ile 1076da *Kudüs*ü fethetmiştir.

1072–1092: *Alparslan*'ın en büyük oğlu *Melikşah* (1052–1092), atasının yerine tahta çıkmıştır. Başta gökbilim olmak üzre, ilme irfâna tutkun *Melikşah*'ın devrinde Selçuklu devleti altın çağını idrâk etmiştir. Başına matematikci, gökbilimci ve şair olan *Ömer Hayyam*'ın (1050–1123) getirildiği rasathâne açılmıştır. İslâm tarihinin en istidâtlı devletadamlarından *Nizâmelmülk*'ün (görev süresi: 1064–1092) teşebbüs ve gayretiyle önemli ve tanınmış yükseköğretim ve araştırma merkezlerinden *Nizâmiye* medresesi 1067de *Bağdat*ta açılmıştır.

Süleymanşah (ö: 1086) komutasında Selçuklular, Orta Anadoluyu, bu arada, *Konya*yı 1075te fethetmişlerdir.

1076–1174: Fatımîler, Selçuklulara yenilerek Mısıra çekilmişlerdir.

1076: Suriye başta olmak üzre, Selçuklu devletine bağlı geniş topraklar, 'atabeğlik' denilen idarî birimler şeklinde taksîm olunmuşlardır. Şam, yeniden imâr görerek güzelleştirilmiştir.

1092: *Melikşah*'ın vefâtıyla. Büyük Selçuklu imparatorluğu birlik ile bütünlüğünü yitirmiştir. İç savaş. Atabeğliklerin birçoğu pâyıtahttan koparark başlarına buyruk hâle gelmiştir.

1096: Haçlı seferlerinin başlangıcı. İznik ile Eskişehirden başlayarak Anadoluda, Suriye ile Filistinde Haçlıya karşı Selçuklu Tür-

kü *Dârülislâm*ı savunmuştur.

1097: Konya pâyıtaht olmak üzre, Anadolu Selçuklu Devleti kurulmuştur. Konya, İslâm âleminin bellibaşlı ilim irfân merkezlerinden biri olmuştur.

1272: Yedinci ve son Haçlı seferi. Ele geçirdikleri İslâm illerinden ve vuruşmalarda aldıkları Müslüman Türk tutsaklardan kimini Haçlılar, Frengistana (Avrupaya) taşımışlardır. Benzer durumla Osmanlı – Haçlı (1490 ile 1500) ve Osmanlı – Avusturya vuruşmalarında da karşılaşılmıştır.

Avrupaya götürülmüş Türk tutsakların ahfâdı *Türk* soyadını çeşitli imlâlar altında taşımışlardır: 'Le Turque', 'le Turk', 'De Turk', 'De Turck', 'Türke', 'von Türke' v.s.

Tarihte Türk devletlerini gösterir özet cetvel

(1) Büyük Hun İmparatorluğu M.Ö. 206 – M.S. 216

Kurucuları: *Teoman* ile oğlu *Mete* Bagatur hanlar

Saha: Kuzeyde Sibirya, güneyde Tibet ile Keşmir; doğuda Büyük Okyanus, batıda Hazar denizi.

Yüzölçümü: 18 000 000 km^2

(2) Batı Hun İmparatorluğu M.S. 48 – 216

Kurucusu: *Panu* Yabgu Han

Saha: Orta Asya

(3) Turkut yahut Avrupa Hun İmparatorluğu 275–454

Kurucuları: *Muncuk*, *Oktar*, *Rua* ile *Aybar* han kardeşler

Saha: Bugünkü Yugoslavya, Avusturya, Çekoslovakya, güney ile orta Almanya; Fransanın doğusundan Urallara, Macaristandan Bizans İmparatorluğuna.

Yüzölçümü: 4 000 000 km^2

(4) Ak Hun İmparatorluğu 420–552

Kurucusu: *Aksuvar* Han

Saha: Kuzey Hindistanın yarısı

Yüzölçümü: 3 500 000 km²

(5) Göktürk İmparatorluğu 552–745

Kurucusu: *Bumin* (*Tümen*) Han

Saha: Altay dağlarının geçit vermez vadileri: Ergenekon

Yüzölçümü: 18 000 000 km²

—I. Göktürk Hanlığı (552–581)

I. Göktürk Hanlığının Bölünmesi (581–603)

Doğu Göktürk Hanlığının Çöküşü (603–630)

Batı Göktürk Hanlığının Çöküşü (603–659)

II. Göktürk Hanlığı (681–745); kurucusu: İlteriş Kutluğ Han (saltanat: 682–692) —

(6) Avar İmparatorluğu 562–796

Kurucusu: *Bayar* Kağan

Saha: Volga, Macaristan, Basarabya.

Yüzölçümü: 4,500 000 km²

(7) Hazar İmparatorluğu 602–1016

Kurucusu: Hakan *Yusuf* Kağan

Saha: Hazarlar, Göktürklerin batıya hicret etmiş kolu olup Yahudî dinini benimsemişlerdir. Kafkas dağları, Tuna ırmağı, güney Rusya.

(8) Uygur İmparatorluğu 740–1335

Kurucusu: Kutluğ *Bilgekül* Han.

Saha: Orta Asya ile kuzey Moğolistan.

Yüzölçümü: 18 000 000 km²

(9) Karahanlılar Devleti 932–1212

Kurucusu: *Saltuk Buğra* Han

Saha: Issık ile Balkaş gölleri arasındaki bölge dâhil bütün Mâvrâünnehir.

(10) Gazneliler Devleti 962–1183

Kurucusu: *Alptekin* Han (yahut *Gazneli Mahmut*)

Saha: Mâverâünnehirden Ganj ırmağına ve Hazar denizinin doğu kıyılarından Pamir yaylasına. Yüzölçümü: 4 700 000 km²

(11) Selçuk İmparatorluğu 1040–1157

Kurucusu: *Selçuk* Gâzî Han

Saha: Doğuda Balkaş ile Issık gölleri, Tarım havzası; batıda Adalar (Ege) denizinin kuzey, Akdenizin kuzey doğu sahilleri; kuzeyde Aral gölü, Hazar denizi, Karadeniz ile Kafkas dağları; güneyde Umman denizine dek Arap yarımadası; İran ile Anadolu.

Yüzölçümü: 10 000 000 km²

(12) Anadolu Selçuklu Devleti 1075–1308

Kurucusu: Kutalmışoğlu *Süleymanşah* Gâzî (ö: 1082)

Saha: Anadolunun aşağı yukarı tamamı; pâyıtahtlar: İznik, Bursa, Konya.

(13) Harzemşah Devleti (1077–1231)

Kurucusu: *Kudreddîn Mehmet Harzemşah* Han

Saha: İran, güney Kafkasya, Dağıstan, Türkistan, Afganistan.

Yüzölçümü: 5 000 000 km²

(14) Altınordu Devleti (1224–1502)

Kurucusu: *Batur* Han

Ak, Gök ile Nogay Ordularından (budunlarından oluşmuştur).

Saha: Doğu Avrupa, Uralların batısı, İdilin (Volga) kuzeyi, Kırım yarımadası.

(15) Timur–Mogul İmparatorluğu (1369–1501)

Kurucusu: *Timur* Han

Saha: Batıda Balkanlar, Anadolu; doğuda İdil ırmağı; güneyde Hint Okyanusu; doğuda Orta Asya.

Yüzölçümü: 8 000 000 km^2

(16) BabürMogul İmparatorluğu (1526–1858)

Kurucusu: Muhammet *Babür* Şah

Saha: Afganistan ile Hindistan.

Yüzölçümü: 2 700 000 km^2

(17) Osmanlı İmparatorluğu (1299–1922)

Kurucusu: *Osman* Gâzî beğ

Saha: Cezayir, Tunus, Libya, Sudan, Habeşistanın kuzeyi, Eritre, Yemen (Hadramut, Aden, ...), Hicaz, Mısır, Ürdün, Filistin, Lübnan, Suriye, Irak, Basra körfezinin batısı ile kuzeyi (Kuveyt, Bahreyn, ...), Trakya, Anadolu, Kafkasya, Azarbaycan, Kırım, Macaristan, Basarabya, Romanya (Karpatlar, Eflâk ile Boğdan), Arnavutluk, Yugoslavya (Sırbistan, Karadağ, Bosna, Kosova, Makedonya), Bulgaristan, Yunanistan, Girit, Kıbrıs; Karadeniz, Akdeniz, Kızıldeniz ile Adalar denizi birara Osmanlı gölleri görünümündeydiler. Pâyıtaht: Istanbul

Onaltıncı yy. sonu: Yüzölçümü: 20 000 000 km^2; nüfus: 28 000 000.[139]

[139] Bkz: Colin *McEvedy* & Richard *Jones*: "*Atlas* of *World Population History*", 134.s.; ayrıca bkz: "*Alttürkische Reiche* und *Herrschaften*", www.enzyklopaedie.org/Altt.

(18) Türkiye Cumhuriyeti (1922–)

Kurucusu: *Mustafa Kemâl* (*Atatürk*) Paşa

Saha: Anadolu, Trakyanın doğusu; Karadenizin güneyi, Akdenizin kuzey doğusu, Adalar (Ege) denizinin doğusu, Marmara denizinin tamamı.

Yüzölçümü: 780 000 km^2 [140]

EK 4 (12 sayılı dipnot)

Teoman[141] Han, Büyük *İskender*'den (356–323) yüz on dört yıl sonra; Iulius *Caesar*'dan (Jül Sezar: 100–44) ise, yüz altmış beş yıl önce ölmüştür. Hun ile Göktürk hanlarının doğum tarihleri genellikle bilinmiyor.[142]

EK 5 (27 sayılı dipnot)

(1) Efsâne kahramanı Oğuz han ile oğullarının soyundan geldiklerine inanılan Oğuzlar, yirmi dört oymaktan oluşmuş bir uruktular (boylar birliği).

Gün Han, *Ay* Han ile *Yıldız* Han soyundan *Bozoklar* boyu on iki oymağa ayrılmıştır: Kayılar, Bayıtlar, Alkaevliler, Karaevliler, Yazırlar, Dodurgalar, Döğerler, Yaparlılar, Avşarlar, Beğdilliler, Kızıklar ile Karkınlar.

*Üçoklar*a gelince; onların da *Gök* Hanın, *Dağ* Han ile *Deniz* Hanın ahfâdı oldukları kanâatı hâkimdir. Üçokların on iki oymağı: Bayındırlar, Peçenekler, Çavuldurlar, Çepniler, Salgurlar, Eymürler,

[140] Bkz: www.türkiye.net/sota/empires

[141] *Teoman*, *Toman*ın Çin metinlerinde aldığı şekildir. *Toman* yahut *Tuman→Duman*: Kamlık itikâtlarında 'duman'ın ilahî-ruhânî anlamı vardır. 'Duman' biçiminde ruhun göğe ağdığı tasavvur olunmuştur. Kutsal kabul edilen 'ağac'ın da göğe ağdığı (nitekim 'ağmak'tan 'ağaç' = 'göğe ağan'), demekki ilahî-ruhânî varlık biçiminde tasavvur olunmuştur.

[142] Bkz: Yılmaz *Öztuna*: "*Devletler* ile *Hânedânlar*", 126. s.

Alayuntlular, Yüreğirler, İğdirler, Büğdüzler, Yıvalar ile Kınıklar.

Oğuzlar, *Hsiungnu*ların 216daki yıkılışından sonra kurulmuş *Rurana* bağlanmışlardır. *Turkut* yabgusu/şehzâdesi *Bumin* hanın önderliğinde bağımsızlıklarına kavuşup 552de *Göktürk* devletini kurmuşlardır. *Bumin*, bilâhare inisi *İstemi* Hanla birlikte seferlere çıkıp fetihlerde bulunmuştur. Ölümünden kısa süre önce *İstemi* Han, ilkin Sıryabgu, hemen ardından Oğuz Han ünvânlarını almıştır. Göktürk devletinin daha erken devirlerinde Oğuzlar, Dokuz ile Otuz Oğuzlar olarak bölünmüşlerdir.

*Göktürkler*in ikiye bölünmesiyle *Otuz Oğuz*, batı yönünde yer değiştirmiş; sonuçta onlardan önce oralara intikâl etmiş ve kendileri gibi *Hsiungnu*ların yahut *Hun*ların batı kolu olan *Ogurlar*la karşılaşmışlardır. *Ogurlar*, Hun–Bulgarların atasıdır.

Sonunda (Otuz) Oğuzlar, Türk, kısmen de İran soyundan otuzu aşkın halkı hâkimiyetleri altına almışlardır. Fakat İran kültürünün etki alanına girmekten kendilerini alıkoyamamışlardır. Buna karşılık soydaşları Dokuz Oğuz da Çin etkisinde kalmıştır. Dokuz Oğuzun ayrılmasından sonra anayurtta kalanlar kendilerini *Sekiz Oğuz* adıyla anmışlardır.

(2) Otuz Oğuzdan Sekizinci yüzyılda *Üç Oğuz* türemiştir. Mezkûr yüzyılda Orta Asyadan batıya kayan Sekiz Oğuz, Aral gölünden Hazar ile Karadenize dek uzanan düzlüklere yerleşmiş Üç Oğuzla karşılaşıp kaynaşmıştır. Buradan itibâren birleşmiş bir Oğuz milletinden söz etmek yerinde olur. İslâmdan önce genelde Türklerin, özelde de Oğuzların ortak paydası dildir. İhtidâyla birlikte Türkcenin yanısıra Müslümanlık da ortak paydaya katılmıştır.

Onuncu yüzyıl sonlarında Üç ile Sekiz Oğuzlar, Aral gölü ile Hazar denizi arasındaki düzlükler ile Ceyhun–Seyhun ırmaklarının kuzeyi ile kuzey doğusundan, yânî Mâverâünnehirden harekete geçip güneye ve güney batıya İrana intikâl ederek yerleşmiş, toprakla ve hayvancılıkla iştigâl eder olmuşlardır.[143] Öncelikle de asker ola-

[143] Bkz: "Die *Oghusen* und *ihre Untergruppen*", www. Infomia.com/wiki, index, Oghusen.

rak istihdâm edilmişlerdir. Askerlik sâyesinde güç, yetki ile itibâr kazanmış, böylelikle varolan Müslüman devletlerinin en üst idârî mertebelerine tırmanma fırsatını yakalamışlardır. Giderek varolan düzenleri devirerek yeni devletler ile siyâsî nizâmlar tesîs etmişlerdir. Fars ülkesinde kurduklarının en önemlisi Selçuklu devletidir.

(3) İrandan sonra Oğuzlar, peyderpey batıya yönelmişlerdir. Kâh doğrudan doğruya İrandan, kâh Suriye üstünden Anadoluya varmışlardır. Balkanlara da geçmekle birlikte, esâs yerleşip yurd edindikleri mekân Anadolu olmuştur. Öyleki, Selçuklunun halefi olarak vucut bulacak Osmanlı, Balkanların tamamını ele geçirmiş olmakla berâber, Yükseliş dönemi boyunca, pâdişahlığa hazırlık mahiyetinde, şehzâdeler, hep Anadolu vilâyetlerine vâlî tayîn olunmuşlardır. Buna karşılık, Onyedinci yüzyıl başlarına değin Rumelinin idâresi, çoğunlukla, Osmanlıya kendiliğinden yahut devşirme yoluyla katılmış gayrımüslim menşeli akıncılara bırakılmıştır. İstisnâ, ilk dönemlerde *Orhan* Gâzî oğlu *Süleyman* Paşanın (1315–1357), 1354te Rumeli beğlerbeğliğine, oğlu Birinci *Murat* Hudâvendigârın da (1326–1389) yine aynı makama tayînleridir. Bu ikisinin dışında hânedan mensûbu şehzâde Rumeli (Dârulharb) yerine Anadoluya (DârulİslâmJ atanmışlardır. Rumelideyse Mihaloğulları, Evrenesoğulları ile Turahanoğulları görev ifâ etmişlerdir.[144]

(4) Siyâset sanatı ile devlet nizâmını Selçukludan ve onun üzerinden İranlı Sâsânî ile Arab asıllı Abbâsîden tevârüs etmiş Osmanlı, Anadolu müdhiş bir kargaşaya batmışken, uç beğliğinden imparator devleti olmağa adım atmıştır. 1243 Kösedağ vuruşmasında Anadolu Selçuklularını yenen Moğollar (İlhanlı devleti), gövdede baş, taş üstünde taş bırakmamacasına Anadoluyu istilâ etmiş; mezâliminden kaçan Türkmen boylar ile oymakları Türkistandan, İrandan, Azarbaycandan, Doğu ile Orta Anadoludan kalkıp 1261 ile 1310 arasında istilâdan nisbeten masûn kalabilmiş Batı ile Kuzey batı Anadoluya

[144] Bkz: Heath H. *Lowry*: "The *Nature* of the *Early Ottoman State*", 157. s.; ayrıca bkz: A.D. *Alderson*: "*The Structure f the Ottoman Dynasty*", 19. s.

yerleşerek beğlikler kurmuşlardır.[145] Öncelikle Kuzey batı Anadolu serhat boyudur. Selçuklu sultanı Gıyaseddîn *İkinci Keyhusrev* (hükümfermâ: 1237– 1246) Kayı boyunu/oymağını Bizans kaynaklarında Bitinya diye anılan bölgenin askerî açıdan en kayda değer mıntıkasına yerleştirmiştir. Öteki gâzî beğlikler —Menteşe, Aydın, Saruhan ile Karesi— gibi, Kayılardan gelme Osmanlı da Hırıstıyan topraklarına akınlar düzenleyip kalelerini ele geçirmeğe koyulmuştur. Sonunda, 1299da bağımsızlığını ilân edip *Söğüt*ü merkez kıldıktan sonra *Osman* Gâzî 1301de İznik (Nicaea) şehrini fethetmiştir. 1326da vefâtıyla *Osman* Gâzî'nin yerine oğlu *Orhan* Gâzî tahta çıkmıştır. O da 1326da fethettiği Bursayı Osmanlı devletinin ikinci pâyıtahtı kılmıştır. 1352de Çanakkale boğazı aşılarak Rumeliye ayak basılmıştır. Mekecenin fethi akabinde *Orhan* Gâzî, yolda kalmış fakîr fukaranın sığınacağı *fakîrân*, yabancıya kucak açan *garîbân*, dilencileri kabul eden *miskînân*, gezgin dervişleri ağarlayan *dervîşân* ile talebeyi barındıran *tâlibânı ilm*i içerir *hânegâh* inşâa ettirmiştir.[146] 1326da fethedilmiş Bursayı 1331 eylülünde ziyâret eden Arap gezgin Muhammed *İbn Battuta*'nın (1304–1377), verdiği bilgilerden buranın, beş yıl önce uzun süre muhasara altında tutulup da zaptedilmiş, savaş görmüş bir şehir olduğu izlenimi edinilmez. Hummalı bir imâr etkinliği hüküm sürmekteydi. Bu cümleden olmak üzre, câmi, medrese, han, kervansaray, hamâm, imârethâne, imâlâthâne, çarşı, pazar ve yeni yerleşmeğe gelenlere konut inşâa olunmaktaydı. Şehrin görünümü hızla Müslümanlaşmakla birlikte, din ile kavim farkı gözetilmeksizin herkese hayatını olduğu gibi sürdürme hakkı tanınmıştı. Hana yahut kervansaraya konuk gelenin önüne yiyecek niyetine ekmek, içeçek olaraksa, keyfe göre, ya su ya da şarap koyulurmuş. Yine *İbn Battuta*'nın anlattıklarına bakılırsa, hükümdar *Orhan* Gâzî, sefere çıkmadıkca, mülkündeki şehirleri dolaşır, bir yerde de on günden fazla kalmazmış. Böylece halkın sorunlarını yerinde görüp gerekli tedbirleri vakit geçirmeden almak imkânını bulurmuş. Zaptolunan topraklar ile şehirlerin nizâm ile intizâmı gö-

[145] Bkz: Halil *İnalcık*: "The *Question* of the *Emergence* of the *Ottomabn State*", 71. 79. syflr.

[146] Bkz: Heath H. *Lowry*: "The *Nature* of the *Early Ottoman State*", 73. s.

zetilmiş; kimsenin toprağına, malına mülküne dokunulmamıştır.[147] Sâdece vergiye —iltizâm—[148] bağlanmışlardır. Gerek konulmuş vergilerle gerekse belli bir miktarın üstüne çıkan toprâklara el koymak sûretiyle menkul ile gayrımenkul servetin tekelde toplanmasının önlenmesine gayret edilmiştir. Bu da, zâten *Kur'ân* hükmü gereğiydi.[149] Söz konusu düzenden Hırıstıyan ahâlî öylesine etkilenmiştir ki, kendiliğinden Osmanlıya iltihâk edenler, azımsanmayacak sayılara ulaşmıştır.[150] Nitekim Müslüman Türk akıncılarının Hırıstıyan mukâbili olan Bizanslı Rum *Akritai*, Gâzîlerle birlikte savaşmağa koyulup gazâ çoşkunluğu ile savaş ganîmetlerini yine Akıncılarla paylaşmışlardır. *Akritai*nin arasından Gâzî *Köse Mihal* (Mikhael Kosses Beğ [? – 1326]), oğulları Mihailoğlu *Azîz* Paşa ile Gâzî *Ali* beğ gibi akıncı kumandanlar temâyüz etmişlerdir. *Aşıkpaşazâde*'nin aktardıkarına bakılırsa, bunlardan biri olan Bursa beğinin veziri Gâzî *Saroz*'a Osmanlı hükümdarı *Orhan* Gâzî (1281–1326), kuvve-

[147] Bkz: Heath H. *Lowry*: "The *Nature* of the *Early Ottoman State*", 54.–94. syflr.

[148] "*Lüzûm* kökünden türeyen *iltizâm* sözlükte gerekli sayma, üzerine alma, bir tarafı tutma gibi anlamlara gelir. Terim olarak özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması demektir. Bu işi yapan kişiye *mültezim* denir. İltizâmla eş anlamlı olarak *deruhte*, *füruht*, *ihâle* ve *taahhüd* tabirleri de kullanılmıştır. Günümüzün deyimiyle vergilendirmenin bir tür özelleştirilmesi şeklinde nitelenebilecek olan iltizâm, ziraî toplumun hâkim olduğu dönemin yaygın bir uygulaması şeklinde ilkçağdan XX. yüzyılın başlarına kadar dünyanın pek çok ülkesinde kullanılmış bir vergilendirme metodur." Devlet için vergilendirmenin başlıca iki yolu vardır. Bunlardan biri, günümüzde hemen her devlette olduğu gibi maaşlı memur kadrolarıyla vergilendirme yapılması, diğeriyse vergilendirme görevinin özel teşebbüs gibi hareket eden kişilere belirli şartlarda devredilmesidir. Bu iki metot, vergilendirmede devletin kullanabileceği mekanizmaların iki ideal şematik kutbudur... Osmanlılar, emânet ve iltizâm usulleri diye adlandırdıkları bu metotların her ikisini de kullanmışlardır. Ancak, başlangıçtan itibâren iltizâmı emânete tercih etmişler ve tercihlerini XIX. yüzyılın ortalarına kadar pek değiştirmemişlerdir..." –Mehmet *Genç*: "*İltizâm*", 154. s.

[149] Bkz: "Allahın o kent halklarından Peygâmberine verdiği fey ganîmetleri, Allaha, Peygâmbere, akrabâlara, yetimlere, yoksullar ile yolda kalanlara aittir. Böylece o mallar yalnızca zenginler arasında dolaşan servet olmaz..." (7). "... Kim nefsinin açgözlülüğünden korunursa, o, kurtuluşa erecektir" – *Haşr*/59 (9).

[150] Osmanlıya katılan başta Rum olmak üzre, çok sayıda Hırıstıyan kumandan ile asker, Müslümanlarla evlenerek soyca onlara karışmışlardır. Böyle karma evliliklerden doğmuş çocuklara Rumlar, *miksobarbaroi*, yânî 'barbar kırmaları' demişler –Bkz: Heath H. *Lowry*: "The *Nature* of the *Early Ottoman State*", 94.s.

te başvurmaya gerek bırakmadan şehri niye kendi istekleriyle teslîm etmiş olduklarını sormuştur. *Saroz* da şu cevabı vermiştir: "Çeşitli sebeplerden teslîm olduk. Bunlardan biri, devletinizin günden güne güçlenmesidir. Buna karşılık bizlerinkisi gün be gün çaptan düşmektedir. Hepimiz bunun farkındayız. Bir başka sebep, atanız (*Osman* Gâzî) bize darbe indirdi; ardından başını alıp gitti. Köylerimizi mülküne (devletine) kattı. Sizlere teslîm oldular. Onların nice rahata ermiş olduklarına tanık olduk. Artık bizlere ihtiyâç duymadıklarını gördük. Bizler de, işte, o rahatı arzuladık."[151]

Gerek Bizanslı gerekse Balkanlardan Hırıstıyan zâdegân aileler hızla ve tereddütsüzce Osmanlı idâresinin en üst mertebelerine tırmanıp yerleşmişlerdir. En çarpıcı örneklerden birinden bahsedelim. 1389 Kosova meydan vuruşmasında Osmanlı sultanı *1. Murat* kumandasındaki Osmanlı Türk ordusuna yenilen Sırpların efsânevî hükümdârı *Lazar* Hrebelyavoniç (1329–1389), vuruşma meydanında can vermiştir. Onun oğlu ve halefi sıfatıyla Osmanlı hâkimiyeti altındaki Sırbistanın kralı olan *Stefan Lazareviç* (Lazar II: 1324–1427), *Murad* Hudâvendigâr'ın ardından tahta oturan oğlu *Yıldırım* (I.) *Bayazıt*'ın (1360–1403) yoldaşı, silâh arkadaşı olmuştur. O kadar ki *Stefan*, 1402 Ankara vuruşmasında *Yıldırım*'ın yanında *Timurlenk*'e (1336–1405) karşı cansiperâne savaşmıştır. *Stefan*, kumandasındaki Sırp birlikleriyle, askerleri tarafından terkedilmiş hâlde tek başına kalakalmış *Yıldırım*'ın yanında ümitsizce vuruşmağa devam etmiştir. Sonunda *Yıldırım*'ı ricata iknâ edemeyince, ister istemez elinde kalmış pek az sayıdaki askeriyle muharebe meydanından çekilmek zorunda kalmıştır. *Yıldırım* da *Timurlenk*'e esîr düşmüştür.

Osmanlının seçkinci ve dinî ile kavmî ayırım gözetmeyen siyâsetine çarpıcı bir örnek daha: Yıllardan 1453; tarih, 29 mayıs. Yirmi bir yaşındaki *Fatih Sultan* II. *Mehmet* (1432–1481) kumandasında Osmanlı Türk ordusu Istanbula girmektedir. Surlar ve onların hemen dibi iki taraftan savaşta ölmüş askerlerin naaşlarıyla dolu. Naaşların arasında devleti ile davâsı uğruna vuruşurken canını fedâ etmiş Bizansın son imparatoru ve başkumandanı XI. *Konstan-*

[151] Bkz: Heath H. *Lowry*: "The *Nature* of the *Early Ottoman State*", 56. s.

tin (Drages) *Palaiologos* (1404–1453) da bulunmaktadır. *Fatih*, er meydanında can vermiş XI. *Konstantin*'i şanı ve şerefiyle mütenâsip şekilde defnettirmiştir.

İmparator, iki kere evlenmiş olmasına rağmen, çocuksuzdu. Bizans fethedilmeyip *Konstantin* de imparator kalsaydı, ağabeğinin üç oğlundan muhtemelen en yaşlısı tahtın vârisi olacaktı. Ama öyle olmadı. Kaderin cilvesi, üç kardeş çocuğu şehzâde, artık, *Fatih*'in hizmetindedir.

Konstantin'in Enderûnda eğitim görmüş üç kardeş çocuğundan biri, yeni adıyla *Mesîh* Paşa (1443–1501), Istanbulun fethinden on yedi yıl sonra, 1470de yirmi yedi yaşındayken Osmanlı donanmasının kumandanlığına ve Geliboluya sancak beği atanmıştır. 1481de de *Mesîh* Paşa, *Fatih*'in oğlu ve halefi II. *Bayazıt* tarafından vezîriazamlığa tayîn olunmuştur. Bu makamda iki yıl kalmıştır. Onu 1499da, tekrar aynı mevkide görüyoruz. 1501de mezkûr makamdayken vefât etmiştir.

Mesîh Paşanın inisi, *Fatih*'in muhabbetini kazanmış, yeni adıyla, *Has Murat* Paşa, 1472de henüz on dokuz yaşındayken, ilk görevi olan, Rumeli beğlerbeğliğine getirilmiştir. Akkoyunluların beği *Uzun Hasan*'a (1423–1478) karşı tertiplenmiş seferde *Fatih* Sultan *Mehmet* ordusunda cenâh kumandanıyken Doğu Anadoluda Fıratı geçerken 4 ağustos 1473te tuzağa düşürülerek şehid edilmiştir.

Üçüncü kardeşe ne olduğu tam olarak bilinmiyor.[152]

(5) İmdi, genişleme, yayılma devrinde Osmanlı Türkü, ele geçirdiği topraklarda yaşayanlarla dil, din, kavim farkı gözetmeksizin, 'istimâlet'[153] denilen, uyuşma, uzlaşma siyâseti gütmüştür. Böyle

[152] Bkz: Heath H. *Lowry*: "The *Nature* of the *Early Ottoman State*", 115. &116. syflr.

[153] "Sözlük anlamı meylettirme, cezbetme, gönül alma olan *istimâlet*, Osmanlı kroniklerinde halkı, özellikle de gayrımüslim tabaayı gözetme, onlara karşı hoşgörülü davranma, raiyyetperverlik manâsında kullanılmıştır. Fethedilen yerlerin halkına iyi davranma, onları himâye etme, dış düşmanlara karşı can ve mal güvenliğini sağlama, dinî konularda serbestiyet verme, vergi hususunda kolaylık gösterme Osmanlı istimâletinin başlıca unsurlarıdır. Aslında *Kur'ân*da –*Tevbe* /9 (60) – 'müellefei kulûb' şeklinde ifâde edilen istimâlet siyâseti Osmanlı fetihlerini kolaylaştıran önemli bir

bir siyâsetin başta gelen sebebi özge dinlerden, bu arada özellikle de Hırıstıyanlıktan farklı olarak İslâmda dinyayma şartının koşuluyor olmamasıdır. İslâma dâvet ve özendirme çabası var; ama zorlama yok. Hedef, tek tek bireyleri Müslüman kılmaktan ziyâde, toplum–siyâset–iktisât düzenini değiştirip 'âdil nizâm medinesi'nin ihdâsıdır: DârülİslâmOsmanlı Türklüğü bahsi geçen ülkünün bayrakdarıdır. Onun bu uzun soluklu idâresine *Tourkokratia*,[154] demekki Türk hâkimiyet sahası, adâlet ni-zâmına da *Pax Ottomanica*,[155] yânî 'Osmanlı barışı' yahut 'huzuru' denmiştir. Huzuru sağlayan başlıca etkenlerden biri, devletin çatısı altında birarada yaşayan halkların örfüne, âdetine, diline, dini ile geçmişine duyulan, gösterilen saygıdır. Bunun eşsizliğinin, benzersizliğinin en göz alıcı örneği, değiştirilmemiş yer adlarıdır. *Roma-Bizans*ın pâyitahtı aynı kaldığı gibi, adına bile dokunulmamıştır: *Konstantinopolis*ten *Konstantiniye*.[156]

ilke olarak benimsenmiştir. Osmanlı Beyliğinin, Selçuklulardan devraldığı bu siyâset Bitinya bölgesindeki Bizans tekfurlarıyla iyi geçinme, yerli halkın kalbini kazanma şeklinde daha kuruluş yıllarında uygulanmış ve Mihaloğulları gibi, Osmanlı askerî tarihinde önemli rol oynayan bir akıncı ailesinin kazanılması örneğinde görüldüğü üzere olumlu sonuçlar vermiştir.

... Kalıcı Osmanlı fetihleri muayyen safhalardan geçerek gerçekleşmekteydi. Halil *İnalcık*'a (1916 –) göre önce haraçgüzârlık devri başlar, bunu alışma dönemi takip eder, daha sonra halkın memnun olmadığı yerli hânedanın barışçı yollarla bertaraf edilmesine sıra gelirdi. Ancak, eski idarî uygulamalar bütünüyle ve ânî bir şekilde kaldırılmayıp Osmanlı sistemine intibak ettirilir, angarya niteliğindeki ağır mükellefiyetler kaldırılırdı. Dinî kurumlar ve hiyerarşiler, sınıfların statüleri, idarî taksimat ve gelenekler korunur, timar rejimine yabancı olmayan askerî zümreler Osmanlı timar sistemine dahil edilirdi. Böylece öteden beri Katolik baskısından, yerli beylerin ve voyvodaların tahakkümünden bıkan halk, bu uygulamalar sâyesinde Osmanlı tabaasıyla uyum sağlar ve Osmanlılık kavramı etrafında birleşirdi.

Osmanlıların bu uygulamalarını hoşgörü kavramıyla açıklayan bazı yabancı tarihciler, Balkanlardaki Türk fetihleri sonucunda Arnavutların, Bizans ve Sırp baskısından kurtulduğuna, asimilasyonun engellendiğine, Sırp kilisesinin üstünlüğünün kırıldığına işâret etmişlerdir ..." –Mücteba *İlgürel*: "*İstimâlet*", 362. s.

[154] Bkz: Heath H. *Lowry*: "The *Nature* of the *Early Ottoman State*", 95. s.

[155] Bkz: Heath H. *Lowry*: "The *Nature* of the *Early Ottoman State*", 101. s.

[156] Askerî dehân ve yiğitliğinle fethettiğin Roma–Bizans devletinin pâyitahtı, kurucusuna izâfetle, *Konstantinopolis*in adını değiştirmiyorsun : *Konstantiniye*. O devletin din ile medeniyet remzi (symbole), bir mimârlık şaheseri *Ayasofya*yı hikmetisebebine uygun biçimde, demekki yine ibâdet gâyesine yönelik kullanacaksın. En azından ibâdethânede resmedilmiş inancına aykırı dinî tasvîrleri sil. Hayır! Onlara dahî ta-

Öncelikle adâlet kavrayışı ve ondan esinlenmiş hukuk cihetinden Türklüğün, gerek din gerekse medeniyet itibâriyle İslâmla imtizâcının en seçik örneğini özellikle erken ve nisbeten orta devir Osmanlı tarihi sunmaktadır. Bu, öylesine bir kaynaşmışlık ki, ikisi, birbiriyle et ile tırnak mesâbesindedir. İslâm ile Oğuz Türkünün imtizâcı, Osmanlı devlet düzenini ortaya çıkarmıştır. Bu devlet düzeninin yönlendiricisi ile yöneticisi, önderi ile öncüsü Osmanlı hânedânıdır. "Altı asırda Osmanlı hânedânından otuz altı hükümdar çıkmıştır. Mezkûr hânedânsız imparatorluk varolamazdı. Buna karşılık, hânedânının değişmesi, sözgelişi bir İngiltereyi, devlet olarak çökertmezdi. Osmanlı imparatorluğuçin durum böyle olmamıştır." İmdi, kargaşayı, ayaklanma ile iç savaşı önlemek, dolayısıyla devletin birliğini, dirliği ile sürekliliğini sağlamak maksadıyla *Fatih* Sultan *Mehmet*, *Kurâ'nî* ilkeye[157] aykırı ve sonuçları korkunc olan bir kanun çıkarmıştır: "Allahın, pâdişahlığı nasîb ettiği oğullarımdan biri, devletin esenliğiçin kardeşlerini katletmeğe kanunca mezûndur."[158]

EK 6 (34 & 53 sayılı dipnotlar).

(1) Tarihte ana göç dalgalarından biri, M.Ö. 2300 ile 1900 arasında vukûu bulmuştur. Zikrolunan tarihler arasında *Arî* kavimler, Rusyanın güneyi ile Sibiryanın batısındaki anayurtlarından kalkıp bir bölümü Hazarı kuzeyi ile doğusundan dolanarak İran yaylasına girip yerleşmiş, buradaki tarihî Med ile Pers (Fars) devletlerini kurmuştur. Başka bir bölükse, Hayber geçidini aşıp İndüs ovasına inmiş, tarihî Hint medeniyetini vucuda getirmiştir. Nihâyet bir kısmı da, daha doğuya açılarak Tanrı dağları (Ç T'ien-şan) ile Altaylara dek uzanan geniş bir mıntıkaya dağılmıştır. Orta Asyada kalan Arîlerin bir kolundan zamanla İskitler, Sarmatlar ile Sakalar neşet

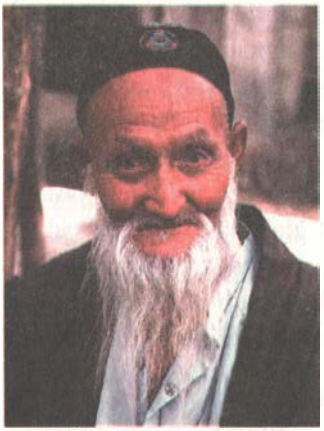
hammül gösteriliyor, yalnızca zarar vermemek şartıyla üstleri örtülüyor. İşte: *Âdil–Nizâm–Medinesi*!

[157] Bkz: "... Haksızca bir insan öldüren bütün insanlığı katletmiş sayılır..." *Mâide*/5 (32).

[158] Halil *İnalcık*: "The *Ottoman Empire*/ The *Classical Age 1300 – 1600*, VIII. Bölüm: "The *Manner* of *Accession* to the *Throne*", 59. s.

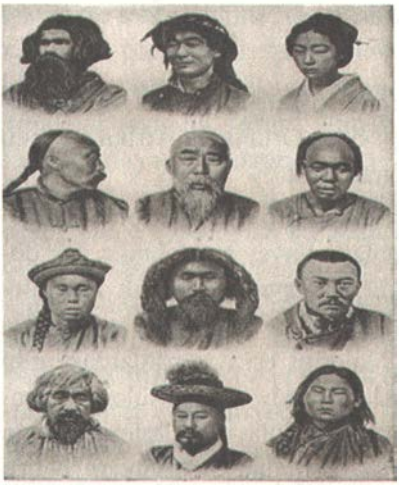
etmiş; fakat bir diğeriyse, Sibiryanın kuzey doğusundaki buzlu düzlüklerden, bir ihtimâl, tundradan gelen boylarla orman kuşağının (Tayga) hemen güneyinde karşılaşmıştır.

Tarih boyunca boylar karşılaştıkca ilkin döğüşmüş, sonra da sevişmişlerdir. Nitekim, değirmi-kafataslı (Fr brachycéphalique) uzak Asyalılar (muhtemelen Hunlar) ile uzunkafataslı (YÆFr dolichocéphalique) Hint-Avrupalıların (Arî) 'izdivâc'ından 'orta-uzun-kafataslı' (mésocéphalique) Turanlıların ortaya çıktıkları farzedilmiştir. Melezleşmiş Eski Türklerin, Turanî özellikler taşıdıkları da bir varsayımdır. Tıpkı Turanî kavimlerin, Altay dağlarından mülhem, Altayca denilen bir aslî dilden kaynaklandığı sanılan akrabâ dilleri konuştuklarını öne süren varsayım gibi. 'Altay', ama ondan da fazla, 'Ural-Altay' dil aileleri varsayımı, dilbilim çevrelerine Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden beri münâkaşa konusu olmuştur. Görülebilir bir gelecekte de bu sorunun çözümü mümkün gözükmüyor.

Turanî tip: Kaşgarlı Uygur Türkü

Orta Asya bozkır kültürleri, kavmî esâslarca Arî, Moğolî ile Turanî olmak üzre, üç ana öbek çerçevesinde mütâlea olunmuşlardır. Turanî[159] olanlar, ilkin M.Ö. 1200-700 arasında Yukarı Yenisey mıntıkasında kendilerini göstermeğe başlamışlardır. 700-300 arasındaysa Altay yöresinde görülürler. Buna da Tagar dönemi denmiştir. Nihâyet, M.Ö. 300lerden sonra Sibirya ile Altayların güneyine kaymışlardır. Buradan da Türklerin atalarının, sık ormanlardan ilkin ağır ağır, Milâdî yıllara doğruysa, hızlanarak Tanrı dağlarının kuzeyi ile Balkaş gölü çevresindeki bozkırlara intikâl etmiş olmaları gerektiği çıkarımlanabilir.

[159] Turan ile Turuk/Török sözleri, 'tur' kökünden gelirler -bkz: Friedrich Max *Müller* (1823-1900): "*Lectures on the Science of Language, Delivered at the Royal Institution of ...*"

Moğolî tipler: İlk sıra solda, Aynu; sağda, Japon; alttakiler, Çinli, Moğol, Aynu, Japon; en alt sağ, Kuzey Amerika yerlisi.

Bilâhare M.S. 550deyse, Orta Asyayı ele geçirmişlerdir.

'Öntarih' (Fr protohistoire) dönemlerinden Milâdî yıllara değin Orta Asyalı urukların yayılma düzenine baktığımızda, görüş sahamız, en doğuda, Büyük Okyanusun kuzey batı kesimlerine, yânî Ohotsk denizine ulaşan bölgedeki 'Kadîmasyalı' (Fr Paléo-Asiate) boylara bitişik yaşayan, coğrafî mekân sırasıyla söylersek, Tunguzlardan, Mançular ile Moğollardan, en batıda, Tanrı dağları ile Urallar arasında kalan geniş düzlüklerde Hint-Avrupalı kavimlere kapı komşusu olan Türklere dek uzanır.[160]

Hint-Avrupa/Arî: İranî tip

Öteden beri Hint-Avrupalı halklarla yan yana, öyleki iç içe yaşamış olmak, bir kısım Türk uruğunun —Batı Türkleri—, beşerî tip itibâriyle, birtakım Arî özellikler edinmesi sonucunu yaratmıştır. Avrasya anakarasının doğu kesimlerinde —İç Asya ile Kuzey Sibiryada— yaşamağa devâm etmiş Türkce konuşan halklardaysa, daha ziyâde, Moğolî tip özellikleriyle karşılaşmak olağandır.

[160] Bkz: Jean-Paul *Roux*: "L'*Asie Centrale*", 35.&36. syflr.

EK 7 (41 sayılı dipnot)

(1) İnsanlığın —biyolojik terimle söylersek, 'homo sapiens sapiens'—, yüz elli ile iki yüz bin yıl önce Orta doğu Afrika menşeli olduğu son araştırmalardan anlaşılmaktadır.[161]

Yaklaşık Ellinci bine değin insanlar, toplayıcılık yolundan geçimlerini sağlamışlar; bilâhare, toplayıcı-avcı olmuşlardır. Bu dönemde âlet imâlinde ustalaşmışlardır. Toplayıcılık-avcılık dönemlerinde konar–göçer tarzda yaşayan topluluklar, daha incelmiş tarzda ustalıkla âlet imâline geçmiş ve ölülerini eski zamanlardaki gibi ortalıkta bırakmayıp gömmeğe başlamışlardır. Hem ölülerini gömdüklerinden hem de yeni uğraşılarından dolayı geçimlerini temîn maksadıyla uzak yollara düşmek gereği ortadan kalktığından, belirli bir alanda hareket hâlinde kalmağa koyulmuşlardır.[162] İşte, onların, avlanıp yaşadıkları sınırları belirlenmiş kutsal yöreye 'yurt'[163] denilmiştir. Bir boyun kendine kaynak ülke kabul ettiği yereyse, 'özyurt'[164] adı verilmiştir.

(2) Yaklaşık on bin yıl önce Güney batı Asyada bâzı boylar, yerleşip şehirleşmeğe, giderek de devletleşmeğe koyulmuşlardır. Devletse, üç bellibaşlı özelliği hâîzdir: 1) Tarihte ilk kez, belirli bir mıntıkanın, başkalarından ayırılmasıyla, 'sınır' dediğimiz olayın tezâhürü; 2) temel ihtiyâç maddelerinin el emeğiyle temîn olunduğu 'kırlık' sahalar ile emek ürünü temel ihtiyâç maddelerinin müteâkib

[161] Bkz: Luigi Luca *Cavalli–Sforza* (1922–): "*Genes, Peoples* and *Languages*", 72.–78. syflr; ayrıca bkz: Luigi Luca *CavalliSforza*: "El *Hombre moderno salio de Africa hace solo 70.000 años*", 38. s.;
ayrıca bkz: Allan C.*Wilson* & Rebecca L.*Cann*: "The *Recent African Genesis* of *Humans*", 22. – 28. syflr.

[162] Bkz: David W. *Koeller*, *dkoeller@northpark.edu*., History Dept, Northpark University, 1996.

[163] Alm *Heimat*, *Heimatland*. Türkcedeki 'yurt' ile Almancadaki *Heimatland*ın Fransızcadaki yaklaşık karşılığı *patrie*dir. 'Yurt' ile *Heimatland*ın *psychique* içliliğinden ('içlilik'=Alm *Innigkeit*) yoksun olup *patrie*nin, daha ziyâde, siyâsî içeriği vardır. Bu anlamıyla Türkcede 'vatan'ı, Almancadaysa *Vaterland*ı karşılar.

[164] Alm Stammland, Urheimat; Fr pays d'origine.

işlemlere tabî tutuldukları, yânî mamûle dönüştürüldükleri, tanzîm ve taksîm olundukları; rahip–hakîm–hâkim-hekimlik, öğreticilik ile idârecilik –siyâsetcilik– neviinden emekdışı uğraşı alanlarının da gündeme taşındığı 'şehir' dünyası; 3) tarım ve üretim âlet ile araçlarının ortaya çıkmasıyla birlikte, öteden beri insanda varolagelmiş 'mülkiyet' duygusunun, fiilen toplum mesûplarının hemen hepsini cezbetmeğe koyulması; buradan da hukuk, iktisât, siyâset ve oldum olası varolan din kurumlarının oluşması yahut zâten varidilerse, bunu sürdürmeleri. Sınırlanmış mıntıka, üstünde yaşayıp kendisinden verim elde eden kişilere 'vatan'dır.[165] Bahis konusu mıntıka, belli bir kimsenin kişisel mülkü olmaktan çıkıp düzen, ister hükümdarlık, ister cumhuriyet olsun, farketmez, imparatorluk devletinin hükümrân (Fr souverain) toprağıdır. Bu topraklarda hükümdarlık (monarchie) nizâmında yaşayanlar, devlete 'tabaa';[166] cumhuriyet-tekilerse, 'vatandaş'tırlar.[167]

(3) İmparatorluk, 'hukuk devleti'dir.[168] Hukuk ise, *Allah*ın zâtına en yakın duran, ülkülerin en üstünü, adâletin toplum düzlemindeki uygulanışıdır. Adâleti ancak Vahiy dini yoluyla tanıyabiliriz. Onun tarîfi ile tefsîri de, hikmetle irtibâtını kesip kaybetmemiş bir felsefe sisteminin işidir. Şu durumda, sahih manâda imparatorluk hukuk devleti, vahiy dini ile hikmete bağlı kalmış bir felsefe sisteminin verisi ahlâktan esinlenerek vucut bulur. Bunun dışında kalanlar, ahlâka yakın yahut uzak örfî devlet nizâmlarıdır. Ahlâk esâslı hukukla yönetilen devletin idâresi ve kadroları, meşrûuluk kaynaklarını Vahiy ile geniş tabanlı kamu uzlaşmasında bulur. Kamunun

[165] Alm Vaterland; Fr patrie, territoire national.

[166] Alm Untertan; Fr sujet.

[167] Alm Staatsbürger; Fr citoyen.

[168] Aslında 'hukuk devleti' demenin âlemi yoktur. Zirâ 'hukuk', haddizâtında 'devlet'in içlemindendir. 'Hukuk*suz*' devlet olmaz. Hukuk–siyâset–iktisât, 'devlet'in 'kurucu üçlüsü'dür. O hâlde 'devlet'i 'hukuk'la tamlamanın ne manâsı, ne mantığı var? Kan bağından neşet etmiş oymakboy topluluğunu esâs alan kavimdaş millet devletinden farklı, ülküsü adâlet olan imparatorluk devletinde hukuk gerçek yerini bulur. Ülkü bu olmakla birlikte, tabîî ki bir devletin, imparatorluk olması, orada adâlet zorunlulukla tecelli eder, anlamına gelmez. Ne var ki hikmetisebebi adâlet, dolayısıyla hukuktur.

tasvîbi ile denetimini yitirmiş idâre, meşrûuluğundan da olmuştur artık.

(4) İmparatorluğun tersine, imperyalist devlet nizâmı, ilhâmını adâletten almayan hukuka, demekki örfe dayanır. Böyle bir devletin ülkesi iki kesimden meydana gelir: 'Anavatan' (Fr métropole) ile 'sömürge' (colonie). Yine bu, 'iktisât tabanlı' bir 'sınıflı düzen'in devletidir.[169] Sınıflar ise, ürettiren–üretim araçlarını elinde bulunduran–sömüren zümre ile üreten–sömürülen kitle olmak üzre, temelde ikiye ayrılırlar. Sermâyeci–imperyalist devlet, ürettiren–üretim araçlarını elinde tutan–sömüren zümrenin yönetim, denetim ve baskı cihâzıdır. Sâdece bu zümreye mensûb olanlar, gerçek anlamda, tabaa yahut vatandaştırlar. Uzlaşmaya gelince; o, geniş tabanlı bir kamuoyuna dayanmayıp bahsi geçen zümre mensûpları arasında olur.

Kimi tarihcilerimiz, Osmanlının, imparatorluk devleti olduğu vakıasını kabul etmek istemezler. Sebebi de, İmperyalismin, 'imparatorluk'tan türetilmiş bir terim olması yüzünden; 'imparatorluğ'un, söz olarak bile, ağızda bıraktığı kekrek tattır. Dilbilgisi bakımından, doğrudur. Fransızcada *impérialisme*, *empire*den türetilmiştir. Türkcenin 'imparatorluğ'u gibi, Fransızcanın *empire*i de, Klasik Latincedeki *imperium*dan gelir. *Imperium*un asıl anlamıysa, satın aldığı –zirâ, *imperium*← *parare*= satınalmak– kölenin üzerinde efendinin hâkimiyet tesîs etme hakkıdır. Bunun yanında, *imperium*un, *imperare* (= buyurmak, komut ve talîmat vermek...) mastarıyla da yakın bağlantısı vardır. Buna göre, 'buyruk verme erki', 'siyâsî iktidar', 'sahici devlet gücü', ... demektir.[170]

'İmparatorluk', belirli bir 'ülküsel değerler'[171] dizisine bağlanılarak oluşturulmuş kavmî, dolayısıyla da ırkî esâslara dayanmayan milletleşmiş toplumun en üst raddedeki siyâsî teşkilâtlanmışlığıdır.

[169] Fr état de classes économiques.

[170] Bkz: A.*Walde* & J.B. *Hofmann*: "*Lateinisches etymologisches Wörterbuch*", I. cilt, 683. s.

[171] Fr valeurs idéales.

Buna karşılık, İmperyalism, Sermâyeciliğin onlarsız olmaz şeklindeki iki pâyândâi–deolojisinden biridir. Öteki destek birimi olan Sömürgecilikle birlikte, İmperyalism, ana ideoloji Sermâyeciliğin varolmak için şart koştuğu silâhlı yahut silâhsız –yânî barışcı– yollardan istilâ ile sömürüyü gerçekleştirecek fikrî ve/ya askerî hazırlıkları tekemmül ettirip yürürlüğe koyar.

(5) 'İmparator'un İslâmdaki yaklaşık karşılığı 'halife'dir. 'Halîfelik', *Hz Peygamber*'in *manevî şahsîyeti*nin devâm ettirilmesi demek değildir. *O*nun, İslâm âleminin birliğini (Ümmet) sağlama çabalarının sürdürülmesi anlamındaki siyâsî kurumlaşmadır. 'Ümmet'e gelince; o da, ille yekpâre siyâsî ile hukukî birlik anlamına gelmez. Müslüman olan halkların, milletlerin yahut devletlerin topluluğu biçiminde de anlaşılabilir –İngiliz milletler[172] topluluğu, *Commonwealth* gibi.

EK 8 (42 sayılı dipnot)

(1) 'Ok'+'~uz'; '~k'nin ardından kalın sesli harf gelince, '~ğ'ye dönüşüyor. İmdi, 'okuz' yerine, 'oğuz' ('oklar') oluyor. Eski Türkcedeki birden fazla çoğul takılarından yalnızca –ses uyumu uyarınca– '~lar' ile '~ler', Batı Türkcesinde etkin biçimde varolakalmış-

[172] Türkcede kullandığımız 'millet', Arapcada kısaca, 'dolmak', 'doldurmak'; 'topla/n/mak', 'desteklemek', 'dayanışmak' anlamındaki أَمَلَّ (mellâ)dandır. İmdi: *Melâ* 'toplantı', 'meclis'; giderek 'millet'. –bkz: E.W. *Lane*: "*Arabic English Lexicon*", I.cilt, 2731. s;
ayrıca bkz: Julio *Cortés*: "*Diccionario de Arabe Culto Moderno/Arabe Español*", 1090. & 1091.syflr.
Buna karşılık Latince *natio*, *nascor* (doğmak) fiilinden türemiş isimdir. Ortaçağ Hırıstıyan medeniyetinde *natio*, tıpkı Müslümanların 'millet'i gibi, belli bir dine yahut mezhebe mensûb olup bunların şerîatını uygulayan, bâhusus ruhbânın idâre ettiği toplum demekti. *Natio* Yeniçağdaki manâsını ancak 1700lerin sonlarında elde etmiştir: Sözün 'doğma'/ 'doğum' çeşidinden kök anlamıyla bağdaşır ve 'kavim'inkine çok yaklaşan bir manâ. Ortak ebeveynden türemiş ve devlet şeklinde teşkilâtlanmış kandaşların oluşturduğu mütecânis toplum. Kök anlamları bakımından *natio nascor*, 'doğmak' ile 'millet'in *mellâ*, 'dol/dur/mak' birbirlerine nice zıd oldukları seçikce ortaya çıkmaktadır.

lardır. Öteki, '~ak' –meselâ, 'dud*ak*', 'yan*ak*', 'bac*ak*' ('~ak', benzerini Yunanca ile Arapcada gördüğümüz, 'ikilik' bildirir bir çoğul eki biçimidir)– ile '~z' –örnek: 'B*iz*', 's*iz*', 'ik*iz*', 'üç*üz*', 'den*iz*' (ETde 'täŋ', 'göl', 'bataklık', 'sulaklık' demektir; imdi, 'täŋ*iz*', 'göller' veya 'koskocaman sulak yer' anlamlarına gelir)– gibi, çoğul ekleri, etkinliklerini yitirerek örtük, silik hâlde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Nihâyet günümüz Türk dilleri ile lehçelerinin kimisinde çoğul eki birden fazladır. Bu cümleden olmak üzre, meselâ, Kazakcada '~lar', '~ler', '~dar', '~der', '~tar', '~ter'; Kırgızcada '~lar', '~ler', '~lor', '~lör', '~dor', '~dör'; Yakutcadaysa, '~lar', '~ler', '~lor', '~lör', '~dar', '~der', '~dor', '~dör', '~tar', '~ter', '~tor', '~tör', '~nar', '~ner', '~nor', '~nör'dür.[173]

(2) 'Türk dilleri'mi yoksa 'lehçeleri'mi? Türkiyede hâlâ çözülmemiş bir sorun. Başta Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesindeki olmak üzre, Türkiyedeki Türkiyat çevreleri 'Türk lehçeleri' diyor. 'Türk şiveleri' deyimindense, artık vazgeçilmiş görünülüyor.

Dilbilgisi biçimleri, cümle yapısı ile sözlerin menşeleri kökdeş, dolayısıyla da birbirleriyle yakından yahut uzaktan akrabâ olsalar bile, önünde sonunda, kullananlarınca anlaşılırlığı yoksa, iki konuşma birimi (Fr unité de parole), birbirine göre 'dil' konumundadır. Kazakcadan aldığımız şu bir, iki kısa cümle, ne demek istediğimizi yeterince belgelemektedir: "Tıngdavşılar söysinetindey, ol en saldı" = "şarkı söyleyerek dinleyenleri büyüledi". "Kün jarkırap türğanmen, kattı ayaz" = "pırıl pırıl güneşe rağmen, ortalık ayaza kesiyor".[174]

Kazakca gibi, Kırgızca ile Osmanlı Türkcesi arasında da, sözlük ile dilbilgisi ortaklığı bulunmasına rağmen, anlaşma imkânı neredeyse yoktur. Örnek: "Erten Bişkege jönömökpüz" = "Yarın Bişkek'e gitmeliyiz". "Katın, erden çıksa da, elden çıkpayt" = "Kadın, erden (kocadan) ayrılsa da, aileden ayrılmaz (ailesini terketmez)". "El aralık abal" = "milletlerarası durum". "Çet elderde" = "yadellerde" (yurtdışında). "Ar kim özün er oyloyt" = "Herkes

[173] Bkz: Ferhat *Zeynalov*: "*Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*", 106. s; ayrıca bkz: A. *Bekturova*&Sh.*Bekturov*: "*Kazak Tili Okulığı*", 25. 27. syflr.

[174] Bkz: A.Sh. *Bekturova*&...: "*Kazak Tili Okulığı*", 346. & 347. syflr.

kendini yiğit sanır."[175]

EK 9 (56 sayılı dipnot)

"Yerimi gösterirmisiniz?": Özbekce: "Cayımnı körsetip beresizmi?"; Uygurca: "Cayımnı körsütüp koyamsız?"; Kırgızca: "Kiçi peyildikke, orunumdu körsötüp beresizbi?"; Kazakca: "Ornımdı körsetiz be?"; Tatarca: "Minga urnımnı kürsete alamassızmı?"

"Sizi yine bekleriz!": Özbekce: "Sizni yana kütemiz!"; Kırgızca: "Kayra kelip turunguz!"; Kazakca: "Tağı kelip turıngız!"[176] Tatarca "annan monnan" = "bundan şundan".

Azarbaycan ile Türkmen Türkcelerini örneklerimize katmadık; zirâ onlar ile Osmanlı (yahut Türkiye) Türkcesi arasındaki fark, lehçe mesâbesindedir.

İki konuşma (Fr langage) çevresi arasında anlaşılırlığın bulunup bulunmamasının yanında, siyâsî şartlar da, dil lehçe tayîninde etkilidir. Aralarında anlaşılırlık bulunmamakla birlikte, Çin dilleri,[177] aynı devletin çatısı altında yer aldıklarından, lehçe muamelesi görür ve bu tarzda vasıflandırılırlar. Buna karşılık, konuşanlarınca, zor da olsa, anlaşılırlıkları bulunan Danca, İsveçce ile Norveçce, üç ayrı bağımsız devlet ile milletin değişik bildirişme araçları olduklarından, farklı dil muamelesi görürler. İşte Iskandınavyadakine benzer durum, Türkmen, Azarbaycan ile Türkiye (Osmanlı) Türkceleriçin de söz konusudur.

EK 10 (65 sayılı dipnot)

Çinliler ile Hintlilerde 'ülkü' bilgelikte kendini izhâr etmiştir. Başkalarında bilgelik ile edebiyatta —İranlılarda, sözgelişi—; kiminde, devlet yönetme sanatı ile hukukta —Romalılarda—; vahiy

[175] Bkz: Raymond J. *Hebert* & Nicholas *Poppe*: "*Kirghiz Manual*", 21.–25. syflr.

[176] Bkz: Timur *Kocaoğlu*, ...: "*Türk Dünyası Konuşma Kılavuzu*", 132.&133.syflr.

[177] Devletin resmî dili Mandarinin (Ç Putōnghuà) yanısıra, önemli sekiz tâne daha var.

dinine nâil olma ve yaymada —Israilliler ile Araplarda—; edebiyatta —Ruslar ile Fransızlarda—; bazısında sanatların hepsinde ve zanaatta —İtalyanlarda; felsefe-bilimde Yunanlılarda—; hem devlet yönetme, hem askerlik sanatlarında, hem keşif ile fetihlerde, hem ticârette, hem fen hem de edebiyatta —İngilizlerde—, nihâyet kiminde de felsefe-bilim, fen, musıkî, edebiyat ile askerlik sanatı gibi, hemen hemen bütün sahalarda —Almanlarda meselâ— kendini göstermiştir.

EK 11 (67 sayılı dipnot)

İran tarihini özetleyen cetvel:

Medler	M.Ö.	728–550
Persler/ Ahamenitler		675–330
İskender devri		334–323
Partlar/ Pehlevîler	M.Ö.	248–M.S. 227
Sasanîler	M.S.	224–651
Müslüman İran: Farslar		
İranın Müslümanlaşması		642–661
Emevîler		661–750
Abbasîler		750–1285
Samanîler		819–1005
Gazneliler (Sebüktekin)		977–1186
Selçuklular		1040–1157
Moğol istilâsı ve Timurlular		1219–1501
Safavîler		1501–1736
Afşarlar		1736–1750
Zentler		1750–1794
Kaçarlar		1794–1924
Pehlevî		1924–1979
İran İslâm Cumhuriyeti		1979

1935te İran, resmen devlet adı olmuştur.
696da Arapca İslâm âleminin genelgeçer dili olmuştur.[178]

[178] Bkz: http://www.kkhec.net/Iran%20information/iran%20timeline

EK 12 (124 sayılı dipnot)

Batınî–sufî tarîkat önderlerinin, Türk toplulukları üstünde olağanüstü etki icrâ etmişlerdir. Çok eski devirlerden günümüze değin Türk maşerî şuurunun en göze çarpan özelliği, öndere duyulan ihtiyâç ve bir kere edinildikten sonra onun putlaştırılması iştiyâkıdır. İslâm, kulun kulu tanrılaştırmasının önünü kapatınca, Türkün, 'sur'da 'gedik' bulmaktan gayrı çâresi kalmamıştır. Keşfolunan 'gedik', tanrının yahut tanrısallığın dünyevîleştirilmesi ile beşerîleştirilmesi ve kimi 'seçkin kişiler'in putlaştırılmasına cevâz veren muhitlerdir. Bahsi geçen muhitlerden kasdolunansa, kimi Batınî–sufî tarîkatlardır. Böylesi tarîkatlar ile onların yaydıkları âdâplar ile usuller 'halk islâmı'nı husûle getirmişlerdir.

Safavî hânedânı da tanınmış bir tarîkattan neşet edip hatırı sayılır bir siyâsî ve askerî güç hâline gelmiştir. Tarîkatın öncüsü ile önderi Şeyh İdris *Safieddîn*'dir (1252–1334). Adı anılan şeyhin çevresinde köylü, kentli kalabalık bir Türk mürît topluluğu oluşmuştur. İşte Şeyh *Safieddîn*'in adını taşıyıp da aşırı derecede siyâsîleşmiş olan tarîkat, batıda Anadolu, doğuda Azarbaycan, güneydeyse İran topraklarında özellikle Türk toplulukları arasında durmadan yaygınlaşmıştır.

Tarîkata vucut vermiş beş Türk boyu tarihe *Kızılbaş*lar olarak geçmiştir. Şu durumda yönetilen ahâlî *Kızılbaş* lakabıyla tanınırken, yöneten zümre de, öncü–önder şeyhin adından müştak *Safavî* nâmı altında bilinmiştir.

Safavîler, Şeyh *Safieddîn*'in, yedinci imâm, *Musâ Kâzım*'ın (745–799) ahvâdı olduğuna inanmışlardır. Tanrısal özelliklerle donanmış Şeyh *Safieddîn*'in torun torunu kendinde tanrılık ve nebîliğin mührü olma vasfını vehmeden Şeyh (Şah) *Cüneyt* (?– 1460), Akkoyunluların son beğlerinden Uzun *Hasan*'ın (1423– 1478) bacısıyla evlenmiştir. Bu çiftten olma oğul *Haydar* da Uzun *Hasan*'ın kızıyla evlenir. Bunların oğlu Şah *İsmâil* (1487– 1524), Safavî devletinin kurucusu ve ilk hükümdarı olup çoğunluğu Sünnî olan Farslıları kan dökerek Şîîliği kabule mecbûr etmiştir.[179]

[179] Bkz: Robert L. *Canfield*: "*Theological* '*Extremism*' and *Social Movement* in *Turko*

EK 13 (125 sayılı dipnot)

1989un kasımı ortalarıydı. Adana Çukurova Üniversitesinde ders veriyordum. Akşam saat altı, altı buçuk suları olmalı. Kaldığım misâfirhânenin taraçasında çok ötelerdeki Toros zirvelerinin arkasında batan güneşin göğü binbir renge bürümüş huzmelerini seyredalmış ve o dağlara çıkıp oralarda yürüdüğüm günlerimi yâdeder hâlde yemek yiyordum. İşte tam da, çocukluğumun Moda yahut Kalamış yalılarında denize nâzır sofralara kurulmuş 'akşam sefâcıları'nın, 'vaktikerâhet' dedikleri saatti. Benden gayrı kimseciklerin bulunmadığı taraçaya uzun boylu, gür ak saçlı ve kır sakallı, mütenâsip yüzü güneşten yanmış, altmışlarının ikinci yarısını sürdüğünü tahmîn ettiğim bir 'ihtiyâr delikanlı' çıkıverdi. Sağına soluna bakındı; beni görüverdi. Tereddütsüz adımlarla oturduğum masaya geldi. "Oturabilirmiyim?" diye sordu. "Tabîî; buyrun!" karşılığını verdim. Kendine yiyecek, içecek ısmarladı. Amerikalı arkeoloji profesörüymüş. Kuzey Irakta kazı yaparken İran–Irak savaşı patlak vermiş. İşte o günlerde Saddam *Hüseyin* (1937–2006), Iraktaki ecnebîlere, bu arada söz konusu beğe de kapıyı göstermiş. O da, Iraktan ayrılarak Türkiye üstünden Batı Avrupaya giderken Çukurova Üniversitesi misâfirhânesinde geceleyecekti.

Profesör, bir Yahudî ailenin çocuğu olarak 1920lerin başlarında *Budapeşte*de dünyaya gelmiş. Aile, otuzların ortalarında A.B.D.ne göçüp yerleşmiş. O da orada arkeoloji ile Sâmî dilleri öğrenimi görmüş.

"Dili ile dininin yabancısı olmama rağmen, burası bana yurt mesâbesinde bir ülke. Atalarım, Yeniçeriyle el ele, omuz omza ölüm kalım kavgası vermişlerdir. Leh kralı Üçüncü Jan *Sobieski* (1624–1696) komutasındaki, Lehlerin omurgasını oluşturdukları, Haçlılar, *Viyana*yı muhasara etmekte olan Osmanlı Türkünü *Kahlenberg*te (arkadan) vurmuşlardır. Sadrıâzam ve serdârıekrem *Merzifonlu Kara Mustafa* Paşanın (1634–1683) komutasındaki ordu,

Persia", 148–152. syflr; ayrıca bkz: Cyril *Glasé*: "The *Concise Encyclopedia* of *Islam*", 341. & 342. syflr.

muhasarayı 12 eylül 1683te kaldırıp Yanıkkaleye çekilmiştir. Bir kısım birlikler ise, *Buda*da mevzilenmişlerdir. Birkaç ay sonra *Buda*ya gelip dayanan Hırıstıyanlar, şehre girdiler. Burada Budapeşteli Yahudîler, şehri savunan Yeniçerilerle el ele, omuz omza savaştılar. Şehir, İkinci Dünya Savaşının *Stalingrad*ı gibi, sokak sokak, öyleki ev ev istilâcılara karşı savunulmuştur. Sonunda, büyükatalarımın da aralarında bulunduğu *Budapeşte*nin Yahudî sâkinleri, Osmanlı Türk askerleriyle birlikte şehirlerini terkederek *Belgrad*a intikâl etmişlerdir. İleriki tarihlerde *Belgrad*ın dahî Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasıyla Budapeşteli Yahudîler, peyderpey yerlerine yurtlarına geri dönmüşlerdir.

Buda savunması, Hz Süleyman mabedinin M.S. 70de Romalılar tarafından yıkılması üzerine başgösteren ayaklanmanın sonunda sekiz bin Romalı askerin sardığı *Masada*daki vuruşmaların ardından Yahudîlerin ilk savaşıdır. Kral Büyük *Herod*'un (M.Ö. 74–M.S. 4) *Masada*da inşâa ettirmiş olduğu kaleye kapanan Yahudî savaşçılardan hayatta kalanlar, yedi ay direndikten sonra, Romalıların eline düşmektense, toplu intihârı yeğlemişlerdir. Bu fâcianın ardından önde gelen Yahudî dinadamları, bir daha asla savaşılmayacağına dair and içmişlerdir. İşte bu ant çerçevesinde Yahudîler, Hırıstıyanların, 1492 baharında Endülüsün son İslâm devleti *Gırnata*yı zapdederek Müslümanları kâh kılınçtan geçirmelerine, kâh yerlerinden yurtlarından sürmelerine seyirci kalmışlardır. Fakat Müslümanlar, bir defa hâledildikten sonra, sıra kendilerine gelmiştir. 31 mart 1492de çıkarılan fetvâyla Yahudîlere Hırıstıyanlığa intisâb etmek, sürgüne gitmek ile ölmek arasında seçim hakkı tanınmıştır. Hırıstıyanlığa dönen Yahudîlere *Marrano*lar denilmiştir. Kastilyalı *İsabella* (1451– 1504) ile Aragonlu *Ferdinant* (1452–1516) Katolik hükümdar çifti, 1483te Tomas de *Torquemeda*yı (1420–1498) İnkisisyon mahkemesinin başkanlığına tayîn etmiştir. Tomas de *Torquemeda*'nın başta gelen işi, *Marrano*ların, Hırıstıyanlığı gerçekten benimseyerek uygulayıp uygulamadıklarını denetlemekti. Denetimleri arasında cumaertesileri Marrano evlerinin bacalarından dumanın tütüp tütmediğine bakmak dahî vardı. Bacası tütmeyen ev, Yahudîliğe hâlâ bağlıdır. Zirâ Yahudîlikte cumaertesileri her çeşit iş ile etkinlikten kaçınmak, uzak

durmak dinî kuraldır. Bacası tütmeyen evde yemek pişirilmiyor demektir.

Gırnatanın, Katolik Ispanyolların eline geçmesinin ardından, Yahudîler, gördükleri eziyetlerin sonucunda, Masada sonrasında içmiş oldukları savaşmama antlarından vazgeçmişlerdir. İşte, Buda savunması, bu karar değişikliğinin uygulamaya geçirilmesinin ilk örneğidir".[180]

EK 14 (129 sayılı dipnot)

(1) Israilli romancı David *Grossman*[181] milletini yönetenin tarih olduğunu bildiriyor. Dediğine göre, mutaassıpları başta gelmek üzre, Israilli geçmişte yaşıyormuş. Tarihkeşlikleri geleceklerini tehlikeye sokuyormuş. Bahse konu kavmin nesi varsa, geçmişte. Üstelik ne hareketli, çatışmalı ve bir o kadar hazinmi hazin geçmiş. Şimdi, belirsiz. Gelecekse, sisli puslu. Yersiz yurtsuz, devletsiz bir millet dağılmış yeryüzünün dörtbir yanına. Sonra birileri çıkıyor, "üstünde başkalarının yaşadığı yeri yurdu, toprağı sizlere bağışladık, hadi gidin, yerleşin oraya" diyor. Beniısrail kendine yurd edindiği Filistinlinin toprağına konuyor. Devletini ilân ediyor. İki bin yıldır uykudaki dilini, yazısıyla birlikte uyandırıyor. Binlerce yıllık kültür hazinesi bahsi geçen dilin bağrında saklı. Geçmiş değerlerin kılına dokunulmaksızın İbranca baştan aşağı yeniden yapılandırılmış. Bu arada birsürü garip durum ortaya çıkmıyor da değil. Meselâ talim sırasında askerler arasında teâtî olunan sözlerin, orduda kullanımdaki luğatın (Fr jargon) çoğunun *Kitabımukaddes* mahrecli olmasına şaşmamak elde değil.[182] Israilli David *Grossman*'ın dediği ezcümle böyle.

"Başkasına verir talkımı, kendi yutar salkımı" demiş atalarımız. Onlar, bize ne diyorlardı? "Şu geçerakca olamayacak yazıylamı çağdaş medeniyeti idrâk edip yaşayacaksınız?" Çağdaş medeniyet ne

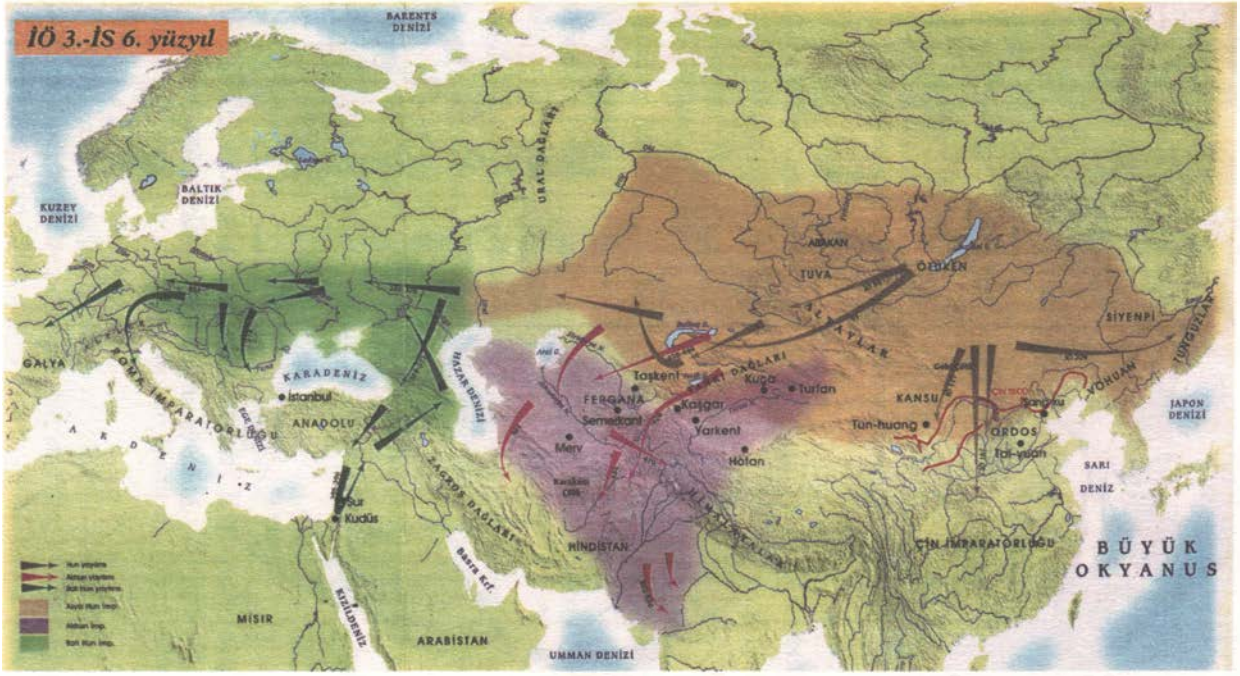
[180] Ayrıca bkz: "*The Encyclopedia of Jewish Life and Thought*", 289., 454. & 455. syflr.
[181] Doğum: Batı Kudüs, 1954.
[182] David *Grossman*: "*Ser Israeli ...* "; 4. s.

menem bir şeyse artık... Kullanışlı ve geçerakca olmadığını söyledikleri bu yazıyla kalburüstü bir medeniyetin saygıdeğer kültürü olarak bin beş yüz yıla yakın süre boyunca alnımızın ak teriyle ve göz nuru döke döke iş gördük. Kendilerine gelince; iki bin yıldır —dinî metin dışında— önemli ölçüde rağbet gösterilmeyip uykuda bırakılmış bir yazı dili, nasıl oluyor da, çağdaş medeniyetin isterleri ile gereklerini rahatlıkla karşılayabiliyor? Hayret ki ne hayret...

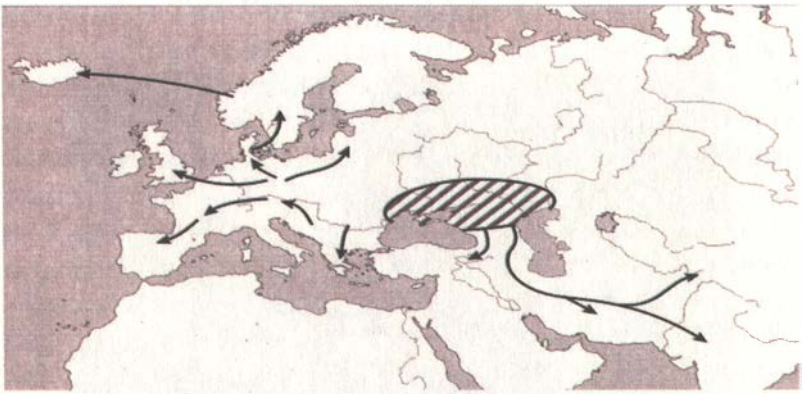
(2) Son devir büyük düşünürlerimizden ve aynı zamanda devletadamlarımızdan —Harbıumûmî sırasında başbakan— Saît Halîm Paşa (1864 – suikast sonucu: 1921), medeniyet sorunumuza teşhîs koyma çabasında. "*İnhitât-ı İslâm hakkında* bir *Tecrübei Kalem*" başlıklı risâlesinde özetle İslâmın, din olmanın yanında medeniyet olduğunu; bununsa Batılılarca, yanî Avrupalılar tarafından anlaşılmadığını öne sürmektedir. Onlar, Müslümanlığı Hırıstıyanlık benzeri bir din şeklinde algılayagelmişlerdir. Bu hatâlı algılayışları sonucunda Onaltıncı yüzyıldan itibâren kendi dinleri hakkında geliştirdikleri kanâatı Müslümanlara da teşmîl etmişlerdir. Nitekim ilerileme yolunda karşılarına her dem dinin çıktığı zahabına kapılmışlardır. Buradan Müslümanların da geri kalmışlığını dinlerine bağlamışlardır. "Dinimize gösterdiğimiz bağlılıktan ötürü" diyor Paşa, "taassup ve irticâyla ithâm olunmaktayız. Buysa Batı ile Doğu arasında husumetin devâmından gayrı bir işe yaramamaktadır... Onların düşmanlığına karşılık vermek zorunluluğunu duyuyoruz. Haddizâtında onların kötü niyetleri ile duygularına ve revâ gördükleri muamelelere bakarak, üstelik gâyet insâflı düşünerek bu tavrı takınmağa mecbûr oluyoruz. Aslında Batılıları dinlerinden, vatanlarından, hürriyetlerinden, mülklerinden mahrum kılmak gibi tecâvüzkâr bir emelimiz de yok. Doğu kavimlerinin Batıya düşmanlığı meşrû müdâfaadan gayrı hangi sebebe dayandırılabilir? İftirâ etmediğimizden emîn olarak iddia edebiliriz ki, Haçlıların zahmetini boşa çıkarmış, Hırıstıyan yayılmasına ve Batının 'medenîleştirme' siyâsetine daima set çekmiş olan İslâmî şahsiyeti ortadan kaldıramamış olmaktan doğan derin öfke ile nefret, Batının, Doğuya düşmanlığının gerçek sebebidir. İslâm taassubu tabîri aslında Müslümanların, Hırıstıyanlara kar-

şı husumetini değil, Batının, Doğuya ezelî düşmanlığını ifâde eder.

Şu satırları kaleme almaktaki maksadımız, aradaki kin ile düşmanlığı tahrîk edip artırmak değil. Kader icâbı yan yana yaşamak zorundayız. Birbirimizi tanıyıp öğrenmeğe aynı derecede mecbûruz. İki taraf, arasında kurulması gereken güzel münâsebetlere mânî olan cehâletin ve birtakım yanlış fikirlerin giderilmesi maksadıyla bu satırlar yazılmıştır. Batının, Müslüman Doğuya karşı beslediği kin ile nefret, hâlâ bitmiş değil. Geçenlerde bayrağımızdaki ay ile yıldızı çıkarmamızı teklîf etmeleri, gerçek niyetleri ile Müslüman doğuya karşı ne tür emeller içinde olduklarını gösteren ibretâmiz bir vakıadır." Sonuçta bayrağımızdaki ay ile yıldızı nasıl olduysa, mucîze kabîlinden kurtarıp muhâfaza edebildik. Ondan gayrısını İngiliz-Yahudî çağdaş medeniyetinin 'İyi–saatte–olsunları'nın buyruğu ve talîmatıyla attık. Ne var ki, 'üstün'e çıkmağı —ne demekse?— bir yana bırakınız, Çağdaş medeniyet seviyesine bile erişemedik. Görünüşe bakılırsa, erişeceğimiz yok.

Türklerin Kuzey doğu Asyadaki özyurdu, göç yolları ve sonraki yerleşimleri

Hint-Avrupa kavimlerinin göçleri ve yeni yerleşimleri

Afrika çıkışlı göçler ve yeryüzünün iskânı

KAYNAKLAR

A

Abdullah *Cevdet*: "Fünûn ve Felsefe"; Matbaa-i İctihâd, Istanbul, 1912 —eski yazıyla.

A.D. *Alderson*: "*The Structure f the Ottoman Dynasty*"; Clarendon Press, Oxford, 1956.

"*Alttürkische Sprache*", "Wikipedia", www.enzyklopaedie.org/Altt, 2004.

A.J. Arberry: "*The Legacy of Persia*", Oxford University Press, Oxford, 1989.

Sadrî Maksudî *Arsal*: "*Türk Tarihi* ve *Hukuk/Türk Tarihinin Ana Hatları; Tarihî Türk Devletlerinin Kuruluşu ve Hukukî Müesse seleri, Türklerin Hukukî Örfleri, Töre ve Yasaları*"; Istanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayımları, Istanbul, 1947.

"*Alttürkische Reiche* und *Herrschaften*", www.enzyklopaedie.org/Altt.

B

Jean-Louis *BacquéGrammont*: "L'*Appogée* de l'*Empire Otoman*: Les *Evénements* (1512 1606)", 139–158. syflr, *"Histoire de l'Empire Otoman" da, derleyen*: Robert *Mantran*; Fayard, Paris, 1989.

Tuncer *Baykara*: "*Bir Kelime, Istılâh ve Zihniyet olarak Medeniyetin Türkiyeye Girişi*", "*Fikir ve Sanatta Hareket*"ten, VII. devre, sayı 25 (187), Istanbul, mart 1982.

Louis *Bazin*: "*Les Peuples Turcophones en Eurasie:Un Cas Majeur D'Expansion Ethnolinguistique*", "*Hérodote/Géographie des Langues*da, 42. s., Paris, juillet –septembre 1986.

A.Sh. Bekturova & Sh.K. Bekturov: "*Kazak Tili Okulığı*", Rauan, Almatı, 1966 –Kiril yazısıyla.

Jean–Paul *Borel*: "*Introduccion a Ortega y Gasset*", traduccion español por Pérez Latorre; Ediciones Gaudarrama, Madrid, 1969.

C

Ahmet *Caferoğlu*: "*Eski Uygur Sözlüğü*", I.Ü. Edebiyat F (T.D.K. 260), Istanbul, 1968.

Robert L. *Canfield*: "*The Turko–Persian Tradition*", 1.–34. syflr., "*Turko Persia* in *Historical Perspective*"de, derleyen: Robert L. *Canfield*; Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

Robert L. *Canfield*: "*Theological 'Extremism' and Social Movements in Turko-Persia*", 132. – 160. syflr., mezkûr derleme.

Luigi Luca *Cavalli–Sforza*: "*Genes, Peoples* and *Languages*", Penguin, Londra, 2001.

Luigi Luca *Cavalli–Sforza*: "El *Hombre moderno salio de Africa hace solo 70.000 años*", "*El Pais*", Madrit, 6 mart 1996.

Gérard *Chaliand*: "Les *Empires Nomades* de la *Mongolie* au *Danube/Ve IVe siècles av. J.C. –X– XVIe siècles ap. J.C.*", Perrin, Paris, 1995.

Sir Gerard *Clauson*: "An *Etymological Dictionary* of *Pre- Thirteenth-Century Turkish*"; Oxford University Pres, Oxford, 1972.

Julio *Cortés*: "*Diccionario de Arabe Culto Moderno/Arabe – Español*"; Gredos, Madrit, 1996.

David *Crystal*: "The *Cambridge Encyclopedia* of *Language*"; Cambridge University Press, Cambridge/A.B.D., 1988.

D

Agop *Dilaçâr*: "*Kutadgubilig İncelemesi*"; T.D.K., Ankara, 1972.

Cem *Dilçin*: "*Yeni Tarama Sözlüğü/Dizin*"; T.D.K., Ankara, 1983.

Gerhard *Doerfer*: "*Türkische* und *Mongolische Elemente* im *Neupersischen*", dört cilt, Cambridge University Press, Cambridge/ A.B.D., 1988.

Ş Teoman *Duralı*: "*Çağdaş Küresel Medeniyet*"; Dergâh, Istanbul.

Ş Teoman *Duralı*: "*Etkileşim, İletişim, Bildirişim*", "*Biyoloji Felsefesi*"nde; Akçağ, Ankara, 1992.

E

Werner *Eichhorn*: "*Cultuurgeschiedenis* van *China*"; Almanca aslından Felemenkceye tercüme: H.F.M. Coerwinkel; Het Spectrum, Antwerpen, 1967.

Rudolf *Eisler*: "*Kant-Lexikon*"/*Nachschlagewerk zu Kants sämtlichen Schriften, Briefen und handschriftlichem Nachlass*"; Georg Olms, Hildesheim, 1964.

"*Encyc. Encarta*", "Pinyin"; The Colombia Electronic Encyclopedia; Columbia University Press, A.B.D., 2000.

"*The Encyclopedia of Jewish Life and Thought*", Carta Jerusalem, Kudüs, 1996.

F

Richard N. *Frye*: "*Pre-Islamic* and *Early Islamic Cultures* in *Central Asia/Turko–Persian Historical Perspectives*"de, yayımlayan: Robert L. Canfield; Cambridge University Pres, Cambridge, 1991.

G

Mehmet *Genç*: "*İltizâm*"; 22. cilt, 154. – 158. syflr, "*Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*"nde, Istanbul, 2000.

René *Giraud*: "*L'Empire des Turcs Célestes*"; Librairie d'Amérique et d'Orient/Adrien Maisonneuve, Paris, 19860.

Cyril *Glasé*: "The *Concise Encyclopedia* of *Islam*"; Stacey International, Londra, 1989.

Peter B. *Golden*: "An *Introduction* to the *History* of the *Turkic Peoples/ Ethnogenesis and StateFormation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*"; Otto Harrasowitz, Wiesbaden, 1992.

Peter B. *Golden*: "An *Introduction* to the *History* of the *Turkic Peoples*", 185. s.; konuyla ilgili olarak Peter *Golden*'in zikrettiği kaynak: *Ibn Athîr*: "Al-*Kâmil* fi-t-*Ta'rikh*/*Chronicon quod Perfectissimum*

Inscribitur", ed. C. J. *Tornberg*, Leiden, 1851 – 1876, reprint Beirut, 1965 – 1966 with different pagination.

Abdülbâki *Gölpınarlı*: "*Türk Tasavvuf Şiiri*", Milliyet Yayımları, Istanbul, 1972.

David *Grossman*: "*Ser Israeli y Çontarlo*", 4.&5. syflr; "*El Pais/Babelia*", 6 mart 2010, Madrit.

René *Grousset: "The Rise and Splendour of the Chinese Empire*" (aslı: "*Histoire de la Chine*", 1942); Geoffrey, Londra, 1952.

Lev Nikolayeviç *Gumiliyof*: "*Eski Türkler*", Ruscadan tercüme: D. Ahsen *Batur*; Birleşik Yayımcılık, Istanbul, 1999.

H

Louis *Hambis*: "La *HauteAsie*", PUF/"Que saisje?", Paris, 1953.

Hüsrev *Hatemi:* "*Yozlaşmadan Uzlaşmak*"; Dergâh, Istanbul, 1988.

Raymond J. *Hebert* & Nicholas *Poppe*: "*Kirghiz Manual*", Indiana University Publications/ Uralic & Altaic series, 33. kitap, Bloomington, 1963.

Johannes *Hoffmeister*: "*Wörterbuch der philosophischen Begriffe*"; Felix Meiner, Hamburg, 1955.

"*Hunnen*", "*Wikipedia*, der *freien Enzykllopädie*", wikipedia.org/wiki/ Hunnen, 2005.

I

Ekrem *Işın*: "*Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm*", "*Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*"; İletişim Yayımları, Istanbul, 1985.

İ

Mücteba *İlgürel*: "*İstimâlet*"; 23. cilt, 362.&363. syflr., "Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklope"nde, Istanbul, 2001.

Halil *İnalcık*: "The *Question* of the *Emergence* of the *Ottoman State*"; "*International Journal of Turkish Studies*"de, ikinci cilt, 71. – 79. syflr, 1980.

Halil *İnalcık*: "The *Ottoman Empire*/The *Classical Age 1300–1600*,

VIII. Bölüm: "The *Manner* of *Accession* to the *Throne*"; Orpheus Publishing, New Rochelle, New York, 1989.

Özkan *İzgi*: "*Uygurların Siyâsî ve Kültürel Tarihi/Hukuk Vesikalarına Göre*"; Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 72, Ankara, 1987.

K

Immanuel *Kant*: "*Kritik der Praktischen Vernunft*": Inselverlag, Leipzig, 1933.

Immanuel *Kant*: "*Kritik der reinen Vernunft*"; Philipp Reclam, 1878 —Gotik harflerle.

Immanuel *Kant*: "*Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*"; Verlag Charles Coleman, Lübeck, 1922.

Mehmet *Kaplan*: "*Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar: Tip Tahlilleri*"; Dergâh, Istanbul, 1985.

Kaşgarlı Mahmut: "*Dîvân-ı Lûgât-itTürk/Dizin*"; Çağımız Türkcesine: Besim *Atalay*; T.D.K., Ankara, 1986.

John *Keegan*: "A *History* of *Warfare*"; Penguin, Middlesex, 1998.

Nihat *Keklik*: "*Felsefenin İlkeleri*"; I.Ü. Edebiyat F. Yayımları, 3484, Istanbul, 1987.

Timur *Kocaoğlu*, Mirza *Mikail*, Mehmet *Kılıç*, Enver *Can*, Mehmet İsa *Aral*, Nur Kemâl *Pınar* & Hayrettin *Güleçyüz*; "*Türk Dünyası Konuşma Kılavuzu*"; Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Istanbul, 1992.

David W. *Koeller*, dkoeller@northpark.edu., History Dept, Northpark University, 19969.

L

E.W. *Lane*: "*Arabic–English Lexicon*", I. cilt, iki cilt; The Islamic Texts Society, ilk baskı: Cambridge, 1863, son baskı: Beyrut, 1984.

Eveline *Lot-Falck*: "*Religions* des *Peuples Altaïque* de *Sibérie*"; "*Histoire des Religions/ Encyclopédie de la Pléiade*"da, üçüncü cilt; Editions Gallimard, Paris, 1976.

Heath H. *Lowry*: "The *Nature* of the *Early Ottoman State*"; State University of New York Press, New York, 2003.

M

Justin *McCarthy*: "*Death* and *Exile*/ The *Ethnic Cleansing* of *Ottoman Muslims 1821–1922*"; The Darwin Press, Princeton, New Jersey, 1996.

Colin *McEvedy* & Richard *Jones*: "*Atlas* of *World Population History*"; Penguin, Middlesex, 1980.

Otto J. *Maenchen Helfen*: "Die *Welt* der *Hunnen*/ eine *Analyse ihrer historischen Dimension*", Almancaya tercüme: Robert Göble; Hermann Böhlaus, Viyana, 1978.

Friedrich Max *Müller*: "*Lectures on the Science of Language*, *Delivered at the Royal Institution of* ..."; Longman&Green, Londra, 1864.

Friedrich Wilhelm Karl *Müller*: "*Uigurica*", Berlin, 1931.

N

David *Nicolle* & Christa *Hook*: "The *Janissaries*"; Reed Int Books, E. M–at–A. Series 58, Londra, 1995.

David *Nicolle* & Angus *McBride*: "*Attila* and the *Nomad Hordes*"; Reed International Books, Elite Menat Arms Series 30, Londra, 1996.

David *Nicolle* & Angus *McBride*: "The *Age* of *Tamerlane*"; Reed Int Books, E. M–at–A. Series 222, Londra, 1995.

David *Nicolle* & Angus *McBride*: "*Armies* of the *Ottoman Turks 1300–1774*"; Reed Int Books, E. M–at–A. Series 140, Londra, 1996.

David *Nicolle* & Rafaelle *Ruggeri*: "The *Ottoman Army 1914–18*"; Reed Int Books, E. M–at–A. Series 269, Londra, 1994.

O

"Die *Oghusen* und *ihre Untergruppen*", www. Infomia.com/wiki, index, Oghusen.

José *Ortega y Gasset*: "*España Invertebrada/Bosquejo de Algunos Pensamientos Historicos*"; Espasa–Calpe, Madrid, 1980.

José *Ortega y Gasset*: "*Obras Completas*", título: "*Ensayos escogidos*", colección: Fondo Taurus; ISBN: 8430603050, Madrit.

"*Oxford Dictionary* of *World History*"; Oxford University Press, Oxford, 2000.

Ö

Bahaeddîn *Ögel*: "*Türk Mitolojisi/Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*", Birinci cilt; iki cilt; TTK, Ankara, 1993.

Yılmaz *Öztuna*: "*Devletler ve Hânedanlar*", Kültür Bakanlığı: 1225/ Kaynak Eserler Dizisi: 18, Ankara, 1990.

P

Mehmet Zeki *Pakalın*: "*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*"; M.Eğ.B., Istanbul, 1983.

"*The Penguin Concise Columbia Encyclopedia*"; Judith S. *Levey* & Agnes *Greenhall*; Penguin Books Middlesex, 1987.

R

J.M. *Roberts*: "The *Penguin History* of the *World*"; Penguin, Londra, 1992.

Jean–Paul *Roux*: "*Histoire des Turcs*"; Fayard, Paris, 1984.

Jean–Paul *Roux*: "L'*Asie Centrale/Histoire et Civilisations*"; Fayard, Paris, 1997.

Jean–Paul *Roux*: "*La Religion des Turcs et des Mongols*"; Payot, Paris, 1984.

—Türkcesi: Aykut *Kazancıgil*: "*Türklerin ve Moğolların Eski Dini*"; İşâret Yayımları, Istanbul, 1985.

S

Saîd Halîm Paşa: "*İnhitâtı İslâm hakkında bir Tecrübei Kalem*", 4. – 31. syflr.; matbaai Âmire, Istanbul, 1334/1915 –eski yazıyla.

Claudio *Saporetti*: "La *Resurreccion* de *Babilonia*"; İtalyancadan Ispanyolcaya terc, "*La Aventura de la Historia*"da, año 3, sayı: 31, Madrid, mayıs 2001.

J.J. *Saunders*: "*A History of Medieval Islam*", Routledge & Kegan Paul, Londra, 1965.

Ş

Wolfgang–Ekkehard *Scharlipp*: "Die *Frühen Türken* in *Zentralasien/ Eine Einführung in ihre Geschichte und Kultur*"; wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1992.

Şemseddîn Sâmî: "*Kâmûsı Türkî*"; İkdâm Matbaası, Istanbul, 1899 — eski yazıyla.

Şinasi *Tekin*: "*Eski Türkce*", 148.&149. syflr., "*Türk Dünyası El Kitabı*"ndan, T.K.A.E., Ankara, 1976.

T

Ahmet Hamdi *Tanpınar*: "*Bütün Şiirleri*", Hazırlayan: İnci *Enginün*; Dergâh, Istanbul, 3.baskı: 1989.

Mustafa *Tatçı*: "*Yunus Emre Dîvanı/ İnceleme*"; Kültür Bakanlığı Yayımları (1280), Ankara, 1990.

"The *Times Atlas* of the *World*/Comprehensive edition"; Times, Londra, 1992.

John Turnbull *Thomson*: "*Glimpses into Life* in *Malayan Lands*"; Oxford University Press, Oxford, 1991 –ilk baskı: Londra, 1864.

Ahmet Zekî Velidî *Togan*: "*Umumî Türk Tarihine Giriş*", Birinci cilt: "*En Eski Devirlerden 16. Asra kadar*"; Istanbul Üniversitesi Edebiyat F., Istanbul, 1970.

V

Vapşı Bakşı: "*Hsin Tözin Okıdtacı Nom*", 2.&3. satırlar. "*Buddhistische Uigurika aus der Yüan-Zeit*", Almancası: Şinasi *Tekin*, Almancadan Türkceye: Ş.T. *Duralı*; Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1980.

Annemarie *Von Gabain*: "*Alttürkische Grammatik*"; Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1974.

Annemarie *Von Gabain*: "*Eski Türkcenin Grameri*", Almancadan Türkceye: Mehmet *Akalın*; T.D.K., Ankara, 1988.

W

A. *Walde* & J.B. *Hofmann*: "*Lateinisches etymologisches Wörterbuch*", I. cilt, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1938.

Natalie *Waterson*: "*Uzbek – English Dictionary*"; Oxford University Press, Oxford, 1980.

Allan C. *Wilson* & Rebecca L. *Cann*: "The *Recent African Genesis* of *Humans*", 66–73.sayfır, "*Scientific American*"da, 266. sayı, 1992.

Z

Wu Zhaoyi – *Qian* Suwen – *Liang* Wenxuan – *Guo* Yuling: "*Times Advanced English – Chinese Pinyin Dictionary*"; Federal Publications, Singapore/ Kuala Lumpur/ Hong Kong, 1992.

www.türkiye.net/sota/empires

Ferhat *Zeynalov*: "*Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*"; Azarbaycan Türkcesinden tercüme: Yusuf *Gedikli*; Cem Yayımevi, Istanbul, 1993.

EK KAYNAKLAR

Çalışmada zikredilmeyen eserler

Ahmet *Taşağıl*: "*Gök-Türkler*", üç cilt; Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.

Osman Fikri *Sertkaya*: "*Göktürk Tarihinin Meseleleri*"; Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1995.

Hatice Şirin *User*: "*Köktürk ve Ötüken Uygur Yazıtları/Söz Varlığı İncelemesi*"; Kömen Yayımları, Konya, 2009.

ADLAR İLE KAVRAMLAR

Aba İng (büyük bacı, abla) *elder sister* L *soror*

Abaga (amca) İng *father's brother*, *uncle*; L *patruus*

Ağa [←ağmak], ece İng *elder brother*; L *frāter* (büyük erkekkardeş, ağabeğ)

Ak cüce İng *white dwarf*

ET alp er (yiğit kişi) Fr *homme brave*

Altay *Altaic*

Annesoylu İng *matrilineal*

ET arkış (kervan) İng *caravan*

ET arkuy (müstahkem mevkii) Fr&İng *fort*

Askerî Fr *militaire*

Ata L *pater*; İng *father*;

Ataerkik (pederşâhî) İng *patriarcal*

Atasoylu İng *patrilineal*

ET atlığ (atlı, suvari) Alm *Reiter*; Fr *chevalier*; İng *horseman*.

Avrupamerika İng *EuroAmerica*

ET aygucu (danışman) İng *counselor*

Azât; ET ozgu kurtulgu İng *freeborn*

ET balbal (anıt kabir; vuruşma sırasında öldürülmüş düşmana dikilmiş heykel) *monument érigé pour l'ennemi tué pendant la bataille*

ET balık (şehir) *town*

ET bark (ev) Fr *maison*

ET beğ (şehzâde) Fr *prince*

ET belgü (damga, nişan) Fr *estampe*, *cachet*; *médaille*

Beşer L *homo*; İng *man*

Birleştirimli İng *synthetic*

ET bitig (yazıt) Fr&İng *inscription*

ET Boy(¬bod; ç budun) (aşîret) *tribe*

ET Budun (halk, millet) Y *demos*; İng *folk*, *people*.

ET çeri (asker, ordu) *soldier*, *army*.

ET Çıkan (teyze oğlu) Fr *fils de la tante*, *cousin/e*

ET Çizme Fr *botte*; İng *boot*.

Çökünme Fr&İng *implosion*

Değirmikafataslı Y→Fr *brachycéphalique*

Dışevlilik İng *exogamy*

Din Fr&İng *religion*

Dindışı Fr *séculier*, *profan/e*; İng *secular*

Dünya Fr *monde*; İng *world*

Dünyevî Fr *mondain/e*; İng *worldly*

ET er←ermek A *beşer*; L *homo*; İng *man*;

ET erk (kudret, güç) *power*

Erkek *man* (male)

ET erkin/lik (hür/lük) *free/dom*

ET eti bermek (sıkı sıkıya örgütlemek)

ET eytmek (söylemek) İng *to say*

Hâkim Fr *juge*; *hégémon*

Hakîm/bilge Fr *sage*

ET han, kağan İng *emperor*

Hür/lük; ET erkin/lik İng *free/dom*

İçevlilik Y→İng *endogamy*

ET il (devlet, ülke, memleket) İng *state*; *country*

ET il törü (siyâsî ve adlî teşkilât) İng *political* and *judicial administration*

ET ilhan (hükümdar, kral) İng *monarch*, *king*

İni (küçük erkekkardeş) İng *younger brother*

İstimâlet İng *Ottoman practice* of *accomodation*

Kam/lık İng *Shaman/ism*

ET kara budun (halk yığını, kitle, avâm) İng *populace*; y *hoi polloi*

Kavim; ET kun Y *ethnos*

ET kelin (gelin← *gelmek*ten, yânî koca evine gelen) L *nupta*, *sponsa*; İng *bride*

Kılmak Fr *faire*, créer

Kız L *puella*; İng *girl*

Kızevlât L *filia*; İng *daughter*

ET kişi (insan, birey, cüz, atom) L→İng *human*

ET kök (gök, mâvî, yücelik, ululuk) İng *sky*; *blue*; superior principle

Köpeşli/lik, çokeşli/lik Y→İng *polygamous/polygamy*

Köpzevceli/lik, çokzevceli/lik ←bir erkeğin birden fazla kadınla evliliği;Y→ng *polygynist/ polygyny*

ET kun (kandaş bireyler topluluğu, kavim) Y *ethnos*; İng *blood brotherhood community* or *society*

ET kurgan (müstahkem mevki; anıt kabir, mezar) İng *castle*, *fortification*; *monumental tomb*

Et kurıdın (arka; batı), batsık (batı) Fr *arrière*; *ouest*, *occident*

ET kut (ruh) İng *soul*

ET kutluğ (mesut) İng *blissful*

ET kuz (kuzey) Fr *nord*; İng *north*

ET Küdegü, kübek (güvey) İng *bridegroom*; L *sponsus*

ET kün ortusı (güney) Fr *sud*; İng *south*

ET kün togsık (doğu) Fr *est*; İng *east*

Lisân/bildirişme Fr *langage*

Lugat Fr *jargon*

Meşrûtî hükümdarlık Fr *monarchie constitutionelle*

Millet; ET budun Y *demos*; Alm *Volk*; İng *people*

Mülkî (erkân) Fr *civil*

ET od (ateş) Fr *feu*; İng *fire*

Oğlan L *puer*; İng *boy*

Oğul L *filius*; İng *son*

ET ongun İng *totem*, *fetish*

ET ogur (oymaklar birliği) İng *union* or *confederation* of *nomadic tribes*

ET orda, ordu (ordu, karargâh, millet) İng *army*, *headquarters*, *nation*

Oymak (kabîle) İng *clan*

ET ozgu kurtulgu (azât) İng *emancipated*

ET ög (anne) L *mater*; İng *mother* –ögsüz (annesi olmayan) İng *motherless*

ET öŋ (ön, ileri; doğu) Fr *devant*; *l'est*

ET özince Y *kata moiran*; Fr le soit même; Alm von selbst

Öntarih Fr *protohistoire*

Özyurt Alm *Urheimat*, *Stammland*; İng *country of origin*

Ruh Fr *âme*; İng *soul*

Ruhbân Fr *clergé/clérical*

Ruhbân-olmayan Fr *laïcité/laïque*

Sondaneklemeli İng *agglutinative*

ET singil (küçük bacı) İng *younger sister*

ET şad(←F şah) (şehzâde) İng *prince*; (hükümdar) *monarch*

ET tagay (dayı) L *avunculus*; İng *mother's brother*, *uncle*

Takât İng *energy*

Tarih Fr *histoire*

Tarihöncesi Fr *préhistoire*

ET 'Täŋri' (gök, mâvî, tanrı) *god*, *sky*, *blue*

Tekeşlilik Alm *Einehe*; İng *monogamy*

ET tiğin (şehzâde) *prince*

ET tikmek Fr *planter*, *ériger*

ET toŋ (don) Fr *pantalon*; İng *trousers*;

ET tuğ (tuğ, bayrak) İng *flag*, *banner*, *standard*
ET töre (kanun) ['yasa', Moğolcadan] İng *law*
ET ukuş (akıl) İng *Reason* [→ukmak to *understand*]
ET uluş (kent) Ar *medine*; Y *polis*; L *civis*; Fr *cité*
ET uruŋut, uruncu (savaşcı) İng *warrior*
Uzun-kafataslı Y→Fr *dolichocéphalique*
ET yabgu(←yapmak) (kral) İng *king*
ET yadağ sü (piyâde) İng *foot soldier, infantryman*
Yelek Fr *gilet*; İng *waistcoat*
ET yeŋ Fr *veste*; İng *jacket*

ESKİ TÜRKCEDEN (GÖKTÜRKCE - UYGURCA) BİR TUTAM ve TEKNİK TERİMLER SÖZLÜKCE

A

Aba (büyük bacı, abla) İng elder sister; L soror

Adalar Denizi İng *Ægean sea*

Âlem Y *kosmos*

Âlim, bilgin İng *scholar*

Annesoylu Fr *matrilinéal*

ET arık İng *canal*

Ata Fr *aïeux, ancêtre*

Atasoylu Fr *patrilinéal*

B

Başkalaşım Fr&İng *transformation*

ET beğ (şehzâde) Fr&İng *prince*

ET boy (aşîret) İng *tribe*

ET böri (kurt) İng *wolf*

ET budun (millet) Y *demos*; Alm *Volk*; İng *people*

Ç

ET çalış (muharebe) İng *battle*

ET çıkan (teyze oğlu) Fr *fils de la tante, cousin/e*

ET çizme Fr *botte*; İng *boot*

Çağdaş/lık İng *modern/ity*

Çağımız İng *contemporaneous*

Çökünme Fr&İng *implosion*

D

Değirmi-kafataslı Y→Fr *brachycéphalique*

Dışevlilik İng *exogamy*

Din Fr&İng religion

Dindışı Fr *séculie, profan/e*; İng *secular*

Dünya Fr *monde*; İng *world*

Dünyevî Fr *mondain/e*; İng *worldly*

E

ET eci (ağabey) İng *older brother*

ET egeci (abla) İng *older sister*

ET eke (anne) İng *mother*

ET el törü (siyâsî ve adlî teşkilât) Fr *organisation politique et juridique*

ET er←ermek A *beşer*; L *homo*; İng *man*;

ET erk (kudret, güç) İng *power*

Erkek İng *man* (male)

ET erkin/lik (hür/lük) İng *free/dom*

Eski Fr *vieux, ancien*; İng *old, ancient*

Eski Türkce —Göktürkce ile Uygurca— İng *Old/Ancient Turkish*

ET etege (mürebbiye, eğitici, yetiştiren) Alm *Erzieher*; İng *educator, tutor*

ET eti bermek (sıkı sıkıya örgütlemek)

Evren L *universum*; Alm *Weltall*

ET eytmek (söylemek) İng *to say*

F

Fez, İng *outer space*

H

Hâkim Fr *juge*; *hégémon*

Hakîm/bilge Fr *sage*

ET han, kağan İng *emperor*

ET Hıtay (Çin) Fr *Chine*

Hikmetisebep Fr *raison d'être*

Hür/lük (ET erkin/lik) İng *free/dom*

İ

İçevlilik Y›İng *endogamy*

ET il (devlet, ülke, memleket) İng *state*; *country*

ET il törü (siyâsî ve adlî teşkilât) İng *political and judicial administration*

ET ilhan (hükümdarı kral) İng *monarch, king*

İni (küçük erkekkardeş) İng *younger brother*

İstimâlet İng *Ottoman practice of accomodation*

K

ET kaçan/kaçığ (ne vakit/zaman?) İng *when*?

Kadîm Fr *archaïque*

Kadîm Türkce Fr le *turc archaïque*

Kam/lık İng *Shaman/ism*

ET kara budun (halk yığını, kitle, avâm) İng *populace*; Y *hoi polloi*

Kavim; ET kun Y *ethnos*

Kavimaşkın Y — L→Fr *transethnique*

ET kelin (gelin‹ gelmekten, yânî koca evine gelen) L *nupta, sponsa*; İng *bride*

ET keş İng *bow*

Kılmak Fr *faire, créer*

Kız L *puella*; İng *girl*

Kızevlât L *filia*; İng *daughter*

ET kişi (insan, birey, cüz, atom) L›İng *human*

ET kök (gök, mâvî, yücelik, ululuk) İng *sky*; *blue*; *superior principle*

Köpeşli/lik, çokeşli/lik Y›İng *polygamous/polygamy*

Klasik Türkce —Osmanlı Türkcesi— Fr *turc classique*

Köpzevceli/lik, çokzevceli/lik —bir erkeğin birden fazla kadınla evliliği;Y›İng *polygynist/polygyny*

ET kun (kandaş bireyler topluluğu, kavim) Y *ethnos*; İng *blood brotherhood community or society*

ET kurgan (müstahkem mevki; anıt kabir, mezar) İng *castle, fortification*; *monumental tomb*

Et kurıdın (arka; batı), batsık (batı) Fr *arrière; ouest, occident*

ET kut (ruh) İng *soul*

ET kutluğ (mesut) İng *blissful*

ET kuz (kuzey) Fr *nord*; İng *north*

ET Küdegü, kübek (güvey) İng *bridegroom*; L *sponsus*

ET kün ortusı (güney) Fr *sud*; İng *south*

ET kün togsık (doğu) Fr *est*; İng *east*

L

Vladimir İlyiç Ulyanov *Lenin*

Lisân/bildirişme Fr *langage*

Lugat Fr *jargon*

M

Mao Çe Tung

Maşerî Fr *collectif*

Mekân İng *space*

Meşrûtî hükümdarlık Fr *monarchie constitutionelle*

Millet; ET budun Y *demos*; Alm *Volk*; İng *people*

Mülkî (erkân) Fr *civil*

N

Neden Fr *cause*

Nedensellik Fr *causalité*

ET ne? (şey) Fr *chose*; İng *thing*

O

ET od (ateş) Fr *feu*; İng *fire*

Oğlan L *puer*; İng *boy*

Oğul L *filius*; İng *son*

ET ongun İng *totem, fetish*

ET ogur (oymaklar birliği) İng *union or confederation of nomadic tribes*

ET orda, ordu (ordu, karargâh, millet) İng *army, headquarters, nation*

Oymak (kabîle) İng *clan*

ET oynaş (sevgili) İng *lover; beloved*

ET ozgu kurtulgu (azât) İng *emancipated*

Ö

ET ög (anne) L mater; İng *mother* —ögsüz (annesi olmayan) İng *motherless*

ET öŋ (ön, ileri; doğu) Fr *devant; l'est*

ET özince Y *kata moiran*; Fr *le soit même; Alm von selbst*

Öntarih Fr *protohistoire*

Özyurt Alm *Urheimat, Stammland*; İng *country of origin*

R

Ruh Fr *âme*; İng *soul*

Ruhbân Fr *clergé/clérical*

Ruhbân-olmayan Fr *laïcité/laïque*

S

Sebep Fr *raison*

ET singil (küçük bacı) İng *younger sister*

Sondaneklemeli İng *agglutinative*

ET subaşı (kumandan) Alm *Befehlshaber*, *Feldherr*, *Heerführer*; İng *commander*

Ş

ET şad(←F şah) (şehzâde) İng *prince*; (hükümdar) *monarch*

T

ET tagay (dayı) L *avunculus*; İng *mother's brother*, *uncle*

Takât İng *energy*

Talay (umman) İng *ocean*

Tarih Fr *histoire*

Tarihöncesi Fr *préhistoire*

ET 'Tŋri/Tengri (gök, mâvî, gök tanrısı —Yunan es,tirinde *uranos*) *god of the sky*, *sky*, *blue*

Tekeşlilik Alm *Einehe*; İng *monogamy*

ET tiğin (şehzade) Fr&İng *prince*

ET tikmek Fr *planter*, *ériger*

ET toŋ (don) Fr pantalon; ›ng trousers;

ET tuğ (tuğ, bayrak) İng *flag*, *banner*, *standard*

ET töre (kanun) ['yasa', Moğolcadan] İng *law*

U

ET ukuş (akıl) İng *reason* [õukmak to understand]
ET uluş (kent) Ar *medine*; Y *polis*; L *civis*; Fr *cité*
ET uru?ut, uruncu (savaşcı) İng *warrior*
Uzun-kafatasıı Y→Fr *dolichocéphalique*

Ü

ET ülüş (pay) Fr *portion*; İng *share*

Y

ET yabgu(←yapmak) (kral) İng *king*
ET yadağ sü (piyade) İng *foot soldier*, *infantryman*
Yelek Fr *gilet*; İng *waistcoat*
ET yeŋ Fr *veste*; İng *jacket*
Yerşekli İng *topographie*
Yeryüzü Fr la *Terre*; İng the *Earth*

DİZİNLER

ÖZEL AD DİZİNLERİ

A

Abdullah Cevdet 73, 91
Ahmet Cevdet Paşa 91
oğlu *Ali Sedat* 91
Ahmet Midhat Efendi 91
Ahmet Rızâ 81
Ahmet Şuayıp 91
Ahmet Yesevî 74, 85
Yusuf *Akçura* 91
Albertus Magnus 84
Ali Suavî 91
Ali Şîr Nevâî 74
Asena/Açina 28, 29, 35, 138, 139

B

Roger *Bacon* 83
Ömer Lütfî *Barkan* 91
Bahâ Tevfik 91
Bilge Şad 29, 30
Simon José *Bolivar* 101
Bugut 66, 67
Bümin Han 67

C

Ahmet *Caferoğlu* 25, 72, 88
Iulius Caius *Caesar* (Jül Sezar) 147
Cengiz Han 34, 43, 137
Miguel de *Cervantes* 38
Cristofero *Colombo* (Kristof Kolomb) 101
Nicolaus *Cusanus* 85

D

René *Descartes* 83

F

Uzlukoğlu *Farabî* 85
Ziyâeddîn Fahrî *Fındıkoğlu* 91

G

Ismail *Gaspıralı* 91
Gautama Siddharta (Burkan/Buddha) 66
Ismail *Gelenbevî* 91

Lev Nikolayeviç *Gumiliyof* 29, 30, 34, 35, 42, 51, 57, 113

H

Hacı Bayram Velî 74
Hacı Bektaş Velî 74
Hoca Ahmet Yesevî 74

I

Ismail Fennî 91
Ismail Hakkı İzmirli 73, 91
Ismail Hâmî Danişmend 91

İ

Macideddîn *İbn Athîr* 58
İl-İtmiş Kağan 69
İskender (Büyük) 164
İstemi Han 30, 34, 148

K

Immanuel *Kant* 4, 86
Mehmet *Kaplan* 73
Karl Onikinci (Demirbaş) 125
Johannes *Kepler* 85
Kiros I. 25
Büyük *Kiros* 136

L

Lao Çe 57, 67

M

Ebu Mansur *Maturidî* 85
Mehmet Akif Ersoy 95
Mehmet Ali Aynî 91
Mehmet İzzet 91
Mete Bagatır Handan (Maotun) 28, 29, 34, 137, 141, 143
Muhan Han 30
Sultan III. Mustafa 92
Mümtaz Turhan 91
Münif Paşa 91

N

Nâzım Hikmet (Ran) 19
Isaac Newton 83

O

Ockham'lı William 83
Oğuz Han 28, 148
Orhan Gâzî 102, 149, 150, 151
José Ortega y Gasset 3, 87
Osman Gâzî 101, 146, 150, 152

P

Pirrhos 121, 122

R

Fazlullah *Reşîdeddîn* elTabîb 42
Rızâ Tevfik 91
Jean-Paul *Roux* 27, 46, 65, 66, 67, 157

S

Salih Zekî 91
Satı Beğ 91
Sokrates 88

T

Taizong (Büyük) 29
Tang hânedânı 29
Ahmet Hamdi *Tanpınar* 65
Şinasi *Tekin* 68, 69, 70, 72
John Turnbull *Thomson* 51, 52
Timurlenk 48, 152
Tonyukuk (Bilge) 56, 67, 129, 130, 141

T'ou-man (Teoman) 28, 29, 88, 92, 120, 143, 147

Ü

Hilmi Ziyâ *Ülken* 91

V

Vapşı Bakşı 70, 71, 72, 74, 88
Amerigo *Vespucci* 101

François Marie Arouet *Voltaire* 53
Annemarie *von Gabain* 25

Y

Yavu Yabgu 30
Yusuf Has Hacip 68, 74
Yunus Emre 70, 74, 88
Balasagunlu *Yusuf Has Hacip* 85

Z

Zerdüşt 25, 32

KAVRAM ISTILÂH AD DİZİNİ

A

Abaga, 182
Adalar Denizi, 25, 146
Adana, 50, 166
Afganistan, 46, 52 145, 146
Afrika, 25, 44, 49, 80, 83, 99, 158
Ağabeğ, 15, 50, 54
Aile, 15, 34, 49, 54, 96, 115, 139
Akhamenit, 25, 26, 59
Akrabâ, 15, 23, 44, 82, 156, 162
Akrabâıtaallûkât, 115
Akıl, 87, 88, 103, 118
Akılyürütme, 71, 87, 90
Aklıselîm, 14
Alevî/Kızılbaş, 141
Alperen, 56
Altay, 29, 42, 44, 79, 138, 144, 156
Amerika Birleşik Devletleri (ABD), 101
Ân, 13, 20, 69, 92, 151
Anadil, 75
Anadolu, 41, 52, 59, 60, 79, 142, 143, 145, 146, 147, 149, 150, 165
Anadolu Selçukluları, 59, 60, 149
Anavatan, 99, 123
Anne, 106
Annesoylu, 54
Antalya, 50
Antep, 50
Aral, 46, 101, 138, 139, 145, 148
Arap/ca, 38, 72, 161, 162, 165
Arî, 24, 32, 51, 137, 155, 156, 157
Arnavut, 22, 99, 154
Asîlzâde, 38
Asker/cilik, 120, 130, 138, 148, 151, 152, 164, 167, 168
Asur, 22, 24
At, 25, 27, 35, 40, 47, 48
Ata, 26, 30, 36, 40, 52, 54, 56, 59, 67, 79, 138, 1399, 142, 148, 152, 156, 166, 168
Atasoylu, 49, 54
Ataerkil, 49, 54, 76
Avar, 29, 30, 34, 144
Avrupa, 27, 28, 32, 33, 34, 50, 51, 59, 75, 80, 82, 83, 84, 90, 115, 117, 138, 143, 146, 156, 157, 169
Aydın, 50

Aydınlanma, 72, 84, 122, 131
Aztek, 33

B

Babil, 24, 31, 136
Bağdat, 50, 91, 104, 123, 142
Balık (şehir), 43
Balkaş, 27, 46, 145, 156
Baş, 35, 38, 56, 58, 72, 119, 120
Başkalaşım, 95
Başşehir, 130, 136
Batı medeniyetleri câmiası, 24, 65, 73, 80, 85
Batı Göktürkler, 27, 42
Batınî, 83, 165
Baykal, 46
Berberî, 33
"La *bestia senza pace*" ("huzursuz hayvan"), 48
Bhutan, 24
Bilge/lik, 37, 65, 67, 69-74, 76, 80, 85, 89, 90, 129
Bilgi, 15, 70, 76, 83, 85, 86, 87, 117, 118, 135, 150
Bilgin, âlim, 20, 42, 91, 124, 135
Bilinç, 15, 33, 70-72, 80
Bizans, 23, 30, 32, 47, 80, 105, 142, 143, 150 ,152, 154
Bolivya, 101
Bosna/Boşnak, 146
Böri, 42
Budapeşte, 34, 166, 167
Bulgar/ca, 102
Burkan/cılık, 23, 24, 33, 42, 57, 66, 67, 70, 71, 72, 130, 131
Burma, 24
Bursa, 50, 145, 150, 151

C

Ceyhun, 31, 46, 59, 139, 148
Fr *clérical – laïque* (ruhbân – ruhbân-olmayan), 115, 120

Ç

Çağdaş İngiliz-Yahudî medeniyeti, 33, 97, 121, 133
Çağatay, 80, 102
Çarpışma, 48, 49, 57
Çatışma, 87, 168
Çeçen, 49
Çerkez, 49
Çeroki, 49
Çizme, 40
Çin/ce, 20, 23, 24, 26-28, 30, 31-33, 38, 41, 47, 50, 54, 57-59, 61, 66, 67, 74, 75, 80, 129, 130, 135-138, 147, 148, 163
Çocuk, 20, 38, 138, 139, 151, 153
Çökünme, 114

D

Dârulİslâm, 104, 123, 124, 149
Dârussaadet, 21
Değirmi–kafataslı, 156
Deney/cilik, 14, 83, 84, 90
Deniz, 20, 32, 35, 46-48, 50, 52, 101, 138, 139, 143, 145-148, 157, 162, 166
Denizli, 50
Devlet, 118, 120-124, 127, 129, 130, 135, 139-143, 145, 147-151, 154, 155, 158-161, 163, 164, 167, 169
Devrim, 22, 98, 116, 117, 119, 122
Dışevlilik, 49, 54, 76

Din/î, 23-25, 31-33, 39, 41, 48, 53, 58, 60, 65-68, 71, 75, 76, 79, 84, 87, 89, 96, 97, 102-104, 115-117, 120, 121, 125, 130, 131, 135, 140, 144, 152-155, 159, 161, 164, 166, 168, 169
Dıyârbekir, 50
Diniktidarı, 116
Dindışı, 83, 104, 115
Dirim/sel, 15, 23, 65, 96, 103, 109, 123
Doğu Göktürkler, 27, 30
Doğu medeniyetleri câmiası, 24, 43, 73
Durum, 13, 15, 34, 42, 47, 54, 60, 69, 76, 80, 86, 90, 92, 95, 104, 115, 116, 118, 120, 121, 125, 139, 140, 143, 162, 163, 165
Dünya, 83, 84, 86-88, 90, 91, 95, 97, 98, 103, 107, 109, 116-118, 129, 159, 166
Dünyevî, 98, 118, 165
Düzen, 13, 26, 33, 34, 36, 40, 48, 49, 54, 58, 67, 69, 75, 8-83, 86-90, 96, 98, 99, 105, 114, 116, 118-120, 125, 135, 136, 149, 151, 154, 155, 157, 159

E

Edirne, 50
ET el törü, 57
Er, 153, 169
Erk, 38
Erkek, 40, 49, 76, 106-108, 130, 138
Eski Türkce, 25, 38, 41, 51, 136, 138
Erkin/lik, 38
Erzurum, 50
Eskiçağ, 80, 85
Eti bermek, 57

F

Fars/ca, 38, 47, 58, 59, 60, 61, 81, 96, 131, 135, 140, 141, 149, 155, 165
Fizik, 51, 85, 87, 88, 117
Fransız/ca, 26, 31, 38, 82, 83, 91, 98, 104, 158, 160

G

Geçmiş, 22, 31, 51, 59, 74, 75, 81, 92, 95, 97, 102, 105, 114, 116, 129, 135, 140, 154, 165, 168
Gelin, 22, 54
Gerçek/lik, 13-15, 28, 44, 68, 71, 72, 88, 90, 97, 114, 159, 160, 167, 170
Germen, 33, 54, 102, 123
Gobi, 26, 41, 46
Göktürk, 42, 43, 50, 51, 56, 65, 66, 68, 69, 73, 123,130, 144, 147
Güvey, 22, 54

H

Hakıkat, 13, 14, 15
Hâkim, 24, 26, 29, 41, 68, 92, 118, 147, 151, 159, 160
Hakîm/bilge, 159
Halep, 50
Halîfe/lik, 20, 21, 80, 105, 122, 125, 161
Han, kağan, 39, 41, 43, 44, 67, 105, 129, 130, 137, 138, 143-149
Hatırlama, 14, 15
Hâfıza, 13, 15, 20, 31, 32, 96, 98

Hayvancılık, 32, 35, 37, 43, 114
Hazar, 26, 56, 101, 138, 139, 143, 144, 145, 148, 155
Hırıstıyanlık, 117, 140, 154, 169
Hıtay, 58
Hidalgo, 38
Hikmet/bilgelik, 73, 74, 76
Hikmetisebep, 54, 120, 154, 159
Himalaya, 46
Hindukuş, 6
Hint, 24, 26, 32, 47, 59, 80, 99, 146, 156, 157
Hint–Avrupa, 27, 51, 59, 156, 157
Hsiung-nu, 23, 26, 28, 30, 43, 56, 137, 138, 148
Hukuk/î, 39, 57, 59, 69, 80, 96, 97, 98, 102, 103, 117, 126, 155, 159, 160, 161, 164
Hun, 26, 28, 29, 33, 138, 143, 144, 147
Hüküm/dâr, 29, 30, 34, 37, 43, 47, 59, 60, 74, 76, 81, 83, 103, 104, 105, 123, 126, 130, 136, 138, 139, 150, 151, 152, 155, 159, 165, 167
Hür/lük, 38, 90, 97

I

Islav, 10, 102
Ispanyol/ca, 38, 53, 82, 168
Israil/İbran/ca, 31, 54, 102, 164, 168
Istanbul, 50, 53, 146, 152, 153, 162

İ

İç Asya, 157
İçevlilik, 54
İhtilâlikebîr (Büyük Fransız Devrimi), 90, 104, 122
İktisât/iktisâdî, 22, 30, 32, 75, 79, 95, 97, 98, 103, 108, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 123, 125, 131, 154, 159,
İl, 57
İlhan, 43
İlkçağ, 22, 23, 24, 26, 30, 51, 74, 80, 84, 151
İmparatorluk, 32, 51, 53, 54, 55, 56, 59, 101, 102, 123, 139, 155, 159, 160
İmperyalism, 97, 99, 113, 120, 121, 123, 124, 160, 161
İngiliz/ce, 19, 26, 31, 32, 35, 51, 53, 55, 83, 84, 95, 97, 102, 104, 108, 113-115, 118, 120, 121, 123, 124, 131, 135, 161, 164, 170
İngiltere/Birleşik Krallık/Büyük Britanya, 32, 83, 104, 155
İni, 30, 148, 153
İnuit/Eskimo, 44
İpek yolu, 30
İslâm/cılık, 32, 36, 37, 49, 52, 54, 56- 61, 65, 72-74, 80, 81, 84, 92, 95, 97-99, 101, 104, 113, 115-120, 123-125, 135, 140, 141, 143, 149, 154, 155, 161, 164, 165, 169
İstimâlet, 34, 153, 154
İzmir, 50

J

Japon, 23, 44, 49, 53, 54, 61, 123

K

Kaçan/kaçağ, 88

Kafkas, 40, 52, 80, 96, 125, 144, 145
Kam/lık, 36, 39, 42, 56, 76, 147
Kamboç, 23
Karadeniz, 101, 145-148
Karakum, 46
Karakurum, 34, 46
Katoliklik, 56, 117
Kavim, 75, 79, 97, 102, 122, 125, 150, 155, 156, 159, 161, 169
Kavimaşkın, 24
Kayı, 44, 79, 101, 150
Kazak, 75, 76, 102, 162, 163
Kelin, 54
Kent, 136, 151, 165
Kerkük, 50
Kılmak, 126, 154, 169
Kır, 114, 166
Kırgız, 43, 75, 76, 137
Kız, 36, 54, 76
Kızılderili, 44, 49
Kişi, 50, 71, 72, 74, 79, 80, 84, 85, 87, 90, 91, 92, 105, 107, 108, 118, 119, 120, 121, 123, 125, 129, 135, 151, 159
Klasik Türkce, 25, 97
Kolombiya, 101
Konya, 50, 142, 143, 145
Kore, 23, 44, 61
Kök, 27, 31, 32, 33, 49, 68, 75, 76, 96, 97, 98, 131, 151, 161, 162
Köpek, it, 42
Köpzevceli/lik, çokzevceli/lik, 40, 49, 54
Köy, 15, 114, 123, 152
Kun, 39
Kurgan, 51
Kurt, 37, 42, 48, 138
Kut, 129
Kutluğ, 129, 144
Kuz (kuzey), 19, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 34, 41, 42, 43, 46, 50, 52, 58, 67, 75, 84, 97, 101, 117, 137, 138, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 155, 156, 157, 166
Kuzey Buz Denizi, 52, 67
Küdegü, kübek (güvey), 54

L

Laos, 23
Latin/ce, 44, 48, 84, 131, 135, 136, 160, 161
Leh/ce/Lehistan (Polonya), 44
Lehçe (Fr dialecte), 75, 102, 162, 163
Lena, 46
Lisân, 102
Lugat, 68, 122

M

Macar/ca, 26, 28, 44, 125, 144
Malay, 19, 24, 51, 54, 99
Malezya, 19
Manastır, 50
Mançu, 23, 58, 157
Madde/ci, 66, 106, 131, 158, 159
Maneviyât/manevî, 68, 118, 119, 130
Manicilik, 32, 56, 67, 140
Manisa, 50
Masai, 49
Maşerî, 15, 31, 32, 96, 104, 119, 165
Maverâünnehir, 66, 79
Maya, 33
Mazdaklık, 43, 56

Med, 136, 155
Mecusîlik, 32
Mekanikci, 83, 84, 85, 87, 88, 89
Mektebialiyeisultaniye/Galatasaray, 122
Melezleşmiş, 40, 156
Mersin, 50
Metafizik, 88, 117
Fr *militaire – civil* (askerî – mülkî), 115, 120
Millet/millî; budun, 15, 19, 22, 31, 60, 76, 82, 96, 98, 101, 104, 113, 115, 122, 131, 136, 138, 139, 148, 159, 161, 163, 168, 184
Moğol/ca, 23, 24, 31, 33, 35, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 48, 50, 54, 58, 75, 137, 149, 157
Musul, 50
Mücâhit, 57, 124
Mülkî (erkân), 102, 115, 120, 121
Müslüman/lık, 35, 43, 76, 99, 131, 148

N

Nasturîlik, 43, 56
Navajo, 49
Nizâm, 14, 40, 98, 103, 107, 115, 118, 119, 120, 131, 149, 150, 154, 159

O

Od (ateş), 37
Oğul, 76, 147 151, 155, 165
Ogur (oymaklar birliği), 35, 44, 148
Oğuz, 43, 44, 58, 60
Ongun, 37, 48, 54
Orda, ordu, 37, 39, 42, 89
Orhun, 34, 66, 68
Orta Asya, 27, 40, 43, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 58, 59, 66, 84, 96, 101, 143, 144, 148, 156, 157
Ortaçağ, 9, 48, 51, 79, 82, 84, 115, 161
Osmanlı, 10, 20, 21, 25, 37, 41-44, 48, 50-52, 58-61, 72, 75, 79-82, 91, 95-97, 99, 100-105, 108, 113, 115, 120, 123-125, 131, 140, 141, 143, 146, 149, 150-155, 163, 167
Oymak (kabîle), 76, 139, 147, 149, 159
Ozgu kurtulgu (azât), 40

Ö

Ög (anne), 54
Ömür, 23, 37, 51, 79
Öntarih, 157
Ötüken, 30, 34, 138
Özbek, 75, 102, 163
Özyurt, 27, 158

P

Pâdişah, 80
Pâyıtaht, 30, 34, 136, 142, 143, 145, 146, 150
Pers, 22, 24, 25, 59, 60, 136, 155, 164
Positivcilik, 122
Priştine, 50
Prizren, 50
Prusya, 49, 53, 122

R

Roma, 23, 30, 33, 47, 51, 53, 59, 105, 121, 135, 138, 142, 146, 154, 164, 167, 168
Ruh, 21, 67, 96, 122
Ruhbân, 39, 102, 115, 116, 117, 120, 121, 161
Ruhbân-olmayan, 115, 117, 120
Rum/ca, 50, 53, 151
Rumeli, 41, 79, 101, 149, 150, 153
Rus/ca, 26, 31, 33, 52, 58, 82, 102, 125, 164

S

Safavî, 60, 131, 140, 141, 165
Sağduyu, 14
Sâmî, 66, 68, 72, 102, 166
Saraybosna, 50
Savaş/cılık, 37, 49, 54, 67, 73, 100
Selânik, 50
Selçuklu, 43, 44, 52, 139, 140, 142, 143, 145, 149, 150
Selenge, 34
Sermâye/cilik, 97, 104, 113, 114, 118, 119, 123, 161
Seyhun, 31, 46, 139, 148
Seylan/Srilanka, 24
Sezgi, 71, 82
Sırp/ca, 102, 152, 154
Sıvas, 50
Sibirya, 26, 27, 39, 46, 52, 75, 76, 101, 143, 156, 157
Siyâset/siyâsî, 30, 32, 33, 39, 41, 59, 75, 76, 79, 95, 102, 105, 115, 116, 117, 118, 120, 125, 131, 140, 149, 154, 158, 159, 160, 161, 163, 165
Sondaneklemeli, 44, 45, 48
Sufî, 60, 73, 74, 85, 165
Sultan, 76, 80, 139
Sünnî, 60, 140, 141

Ş

Şad, 30, 34
Şam, 50, 142
Şansi, 29

T

Tabgaç, 29, 67
Tagay (dayı), 54
Takât, 114
Taklamakan, 46
Talas, 57, 58, 66, 113
Tamil, 44
Tarım, 23, 43, 101, 114, 145
Tarım havzası, 101, 145
Tarih, 29, 31, 32, 42, 73, 75, 79, 91, 97, 98, 108, 113, 152, 168
'Täŋri', 28, 39, 67
Tayga, 26, 46, 156
Tibet, 23, 32, 46, 66, 143
Tiğin (şehzâde), 34, 66
Toplumculuk, 120
Toŋ (don), 40, 47
Töleç, 30
Töre (kanun), 36
Trabzon, 50
T'u-kiu, 28, 29, 30, 139
Tunguz/ca, 40, 42, 138, 157
Turfan, 46, 69, 138
Turuk, Tüsükü, Türük, Törük, Túјué, 27, 28
Türk/ce, 16, 20, 21, 24, 28, 29, 31-34, 36-39, 41-45, 50-54, 56, 57, 58, 59, 60, 65, 67-70, 72-76, 79-81, 88, 92, 95, 97, 99,

101, 102, 104, 105, 113, 115, 120, 121, 123, 124, 129, 130, 131, 136, 137, 139, 140, 141, 143, 148, 151, 152, 154, 157, 158, 162, 163, 165
Türk–Fars, 64
Türkistan, 20, 26, 32, 57, 76, 79, 80, 101, 138, 145, 149
Türkmen, 21, 58, 75, 76, 79, 102, 139, 140, 141, 149, 163

U

Uhrevî, 33
Ukranya/Ukranca, 102
Uluş (kent), 136, 151, 165
Urfa, 50
Uruŋut, uruncu (savaşçı), 48
Uygur, 25, 30, 42, 43, 50, 51, 66, 68, 69, 70, 72, 73, 88, 102, 138, 163
Uzun–kafataslı, 156

Ü

Üsküp, 50

V

Vatan/daş, 104, 159, 160
Velî–Gâzî, 56
Vietnam, 23

Y

Yabgu (kral), 30, 143, 148
Yadağ sü (piyâde), 48
Yanya, 50
Yaşama, 13, 14, 19, 27, 29, 37, 40, 49, 57, 60, 84, 85, 98, 99, 101, 102, 103, 107, 114, 118, 124, 125, 141, 157
Yaşantı, 13, 15, 85
Yelek, 40
Yeniçağ Avrupası, 32, 82, 83
Yenisey, 27, 75, 101, 156
Yerşekli, 51
Yeryüzü, 28, 31, 32, 44, 46, 51, 75, 83, 102, 113, 115, 168
Yunan/ca, 22, 31, 38, 53, 72, 162, 164
Yurt/daş, 29, 30, 31, 32, 48, 49, 52, 58, 75, 117, 121, 136, 137, 139, 148, 155, 158, 163, 167, 168